

Hayvan Etiği

İSAR Yayınları | 19

Tıp ve Ahlak Dizisi | 6

Hayvan Etiği

Editörler

M. İhsan Karaman

Seyit Ankaralı

Tuncay Sandıkçı

1. Baskı, Ekim 2019, İstanbul

İç Tasarım: Salih Pulcu

Tasarım Uygulama: Recep Önder

Kapak Tasarımı: Abdurrahim Yüce

Kapak Uygulama: Esat Yılmaz

Baskı-Cilt

MD Basım

Seyrantepe Mah. İbrahim Karaoğlanoğlu Cad.

No: 105/1236 Kağıthane / İstanbul

Tel: +90 (212) 2831 10 15

© İSAR Yayınları

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve
tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının
yazılı izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İSAR Yayınları

Selami Ali Mah. Fıstıkağacı Sok. No: 22 Üsküdar / İstanbul

Tel: +90 (216) 310 99 23 | Belgegeçer: +90 (216) 391 26 33

www.isaryayinlari.com | yayin@isar.org.tr

Hayvan Etiği

Edit6rler
M. İhsan Karaman
Seyit Ankaralı
Tuncay Sandıkçı

İstanbul 2019

Değerli Okuyucular,

İSAR (Abdullah Tivnikli İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı) Tıp ve Ahlak Çalışma Grubu, 2009 yılından bu yana çalışmalarını sürdüren; başta tıp, sosyal bilimler ve ilahiyat uzmanları olmak üzere farklı disiplinlerden uzmanların katkılarıyla, ülkemizde tıp ve tıbbi etik konularında bir duyarlılık oluşturmayı, sağlık alanında doğru hedefler ve uygulamalar önermeyi, tıbbi gelişme ve uygulamaları tıp etiği ve İslami değerler ışığında irdelemeyi amaçlayan bir akademik çalışma grubudur.

İSAR Tıp ve Ahlak Çalışma Grubu, ilk günden bu yana geçen 10 yıl zarfında, belirlediği temel alanlarda, hem teorik hem pratik birikimi, hem ulusal hem uluslararası müktesebatı ilgililerin huzuruna getiren çok önemli ve kapsamlı toplantılar, çalıştaylar, sempozyumlar ve paneller düzenlemiştir. Bu çalışmaların birçoğu, İSAR Yayınları arasında kitaplaştırılarak literatüre kalıcı olarak kazandırılmıştır. Bu bağlamda, 9 Şubat 2019'da grubumuz tarafından düzenlenen "Hayvan Etiği Çalıştayı"nda ise, tıp araştırmalarında çok önemli bir yer teşkil eden ve dünyada da giderek daha büyük bir duyarlılıkla değerlendirilen hayvanların deneysel kullanımı olgusundan hareketle "dini, felsefi, ahlaki, hukuki" yönleriyle hayvanlarla ilişkilerimiz ele alınmış, Batı dünyasında "animal ethics" başlığı altında ciddi bir hacme ulaşan hayvan etiği literatürüne mütevasi de olsa bir katkı sağlanmıştır. Elinizdeki kitap, bu çalıştayı sunumları ve aynı çerçevede onlara eklenen bazı makalelerden oluşmaktadır.

İnsan ve hayvanın birlikte yaşamı insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanoğlu, kâinatın bir parçası ve ekolojik dengenin önemli bir unsuru kabul edilen hayvanlardan, beslenme, giyinme ve ulaşım başta olmak üzere, birçok alanda eskiden beri faydalanmaktadır. Bu ilişki ağı günümüzde, özellikle son iki yüzyılda, tıp alanında insan sağlığıyla ilgili deneyleri de içine alacak şekilde genişlemiştir. Bütün bu ilişkiler sırasında, hayvanları her ne kadar ahlaki davranışları olan bir özne olarak görmesek de, onları yapılanlardan etkilenen, acı duyan ve bizim menfaatlerimiz için yeri geldiğinde hayatını kaybeden, kendisine karşı ahlaki bir sorumluluğumuz bulunan canlı bir varlık olarak değerlendirmek zorundayız. Her ne kadar kendi geleceğimizde ve inancımızda hayvanlara karşı ahlaki hassasiyet önemli bir yer tutsa da, bugün bu hassasiyetten ciddi bir şekilde uzaklaştığımızı tespit etmek mümkündür. Çok değil, daha birkaç dekat öncesinde, birçoğumuzun şahit oldu-

ğu ve işittiği anekdotlar içinde, sobaya odun atmada önce odunu kovanın kenarına vuran büyüklerimizin, bunu açıklarken, “böcek varsa düşün de yanmasın evladım” demesi önemli bir yer tutmaktadır. Diğer taraftan özellikle bilimsel araştırmalarda konular oldukça kompleks bir hale gelmiş ve bu bağlamda hem klasik anlamda hem de modern anlamda hayvan ile ilişkilerimizi sorgulamamız gereği doğmuştur.

Çıkış noktasını bu kaygıların teşkil ettiği “Hayvan Etiği” çalıştayımızda, önce Batı düşünce geleneğinde sonra da İslam düşüncesinde hayvan etiğinin felsefi, etik ve teolojik temelleri ortaya konmuştur. Daha sonra bu teorik çerçevenin içerisinde, genelde hayvan hakları meselesi ve özelde hayvanların eğitim ve deney amaçlı kullanılması tıbbi, hukuki, dini ve etik yönleriyle ele alınmıştır. Çalıştayda dile getirilen ve kitaba dahil edilen bir başka konu da “et yeme”nin çok boyutlu olarak değerlendirilmesi olmuştur. Bu problemler, çalıştayda, konunun ulusal ve uluslararası alanda saygın uzmanları tarafından disiplinler arası bir konseptle tartışılmış ve birçoğu özgün olan görüşler ortaya konmuştur.

İnanıyoruz ki, hayvanları önemseyen, onların hayatımızda mühim bir yeri olduğuna ve onlara karşı sorumluluklarımızın varlığına inanan herkes, bu kitaptaki verilerden istifade edecektir.

Kitabı siz değerli okuyucuların tetkik nazarlarına sunarken, insanoglunun hayvanlara bakışının nasıl olması gerektiğini veciz bir şekilde ifade eden merhum Ahmed Hamdi Akseki Hoca'nın şu tespitine yer vermeyi uygun buluyoruz:

“Şeref ve vekâr-ı insanî, hayvanat hakkında katiyen bed muameleyi tecviz etmez. Bizim mahlûkat-ı saire üzerine bir tahakkümümüz, bir rüçhanımız varsa o da meziyet-i insaniyemizdir. Bu meziyet ise her mahlûkun hakkına hürmet etmekle kaimdir. Hayvanata karşı her türlü kaba muameleyi irtikab edenler, mertebe-i insaniyetten sukût etmiş sayılabilirler. Müslümanlık yalnız insanların değil, hayvanların da hukukuna riayeti amirdir. Ahlak-ı İslamiyye iki şeyde hülasa olunabilir: Evamir-i ilahiyeye tazim ve inkıyâd, mahlûkata şefkat.”

Bu çalıştayın gerçekleşmesinde ve kitabın oluşmasında, birçok kişi ve kuruluşun önemli katkıları olmuştur. Bu bağlamda, kitabımıza makaleleri ile katkı sağlayan değerli hocalarımıza ve araştırmacılarımıza teşekkürü borç biliyoruz. Yine çalıştaya ev sahipliği yapan TDV İslam Araştırmaları Merke-

zi yönetimine, Tıp ve Ahlak alışma Grubunun çalışmalarına 10 yıldan beri zemin hazırlayan ve koşulsuz destek veren İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı yönetimine, her iki kurumun personeline ve çalıştayda büyük emekleri olan ğrenci arkadaşlarımıza kalbi teşekkürlerimizi sunarız.

İSAR'ın ilmi çalışmalarına büyük destekler veren merhum büyüğümüz Abdullah Tivnikli Beyefendiyi de rahmet dualarıyla anıyoruz.

“İki günü birbirine eşit olanın ziyanda olduğu” anlayışıyla alışan İSAR Tıp ve Ahlak alışma Grubu mensupları adına, siz değerli okuyucularımıza saygılarımızı sunuyoruz.

M.İhsan Karaman

Seyit Ankaralı

Tuncay Sandıkçı

Eylül 2019, İstanbul

İÇİNDEKİLER

Akıl, Sezgi ve Eşitlik

Hayvanların Ahlak ve Kurtuluş Topluluklarına Dahil Edilmesinin
ya da Dışlanmasının Batı Felsefesi ve Hristiyan Teolojisi Açısından
Temellendirilmesi

Heike Baranzke 11

Reason, Sentience, and Equality

Western Philosophical and Christian Theological Justification Strategies for
the Inclusion of Animals Into, or Their Exclusion From the Moral or Salvation
Community

Heike Baranzke 21

İslam'da Vejetaryenlik

Sarra Tili 31

A Case for Vegetarianism in Islam?

Sarra Tili 47

Çeşitli Açılardan Hayvanlara Karşı Sorumluluğumuz

Sorular, cevaplar, düşünceler

Hüseyin Hatemi 61

İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Hayvanlara Karşı Sorumluluklarımız

Ülfet Görgülü 67

Türkiye'de Hayvan Hakları

Yasemin Babayigit 83

Deney Hayvanı Nedir? Niçin Kullanılır?

Seyit Ankaralı 89

Hayvan Deneylerinde Denetim Mekanizması ve Karşılaşılan Sorunlar

Fatma Alev Kaymaz 105

Araştırmalarda Kullanılan Deney Hayvanı Sayısı Nasıl Azaltılır?

Handan Ankaralı 111

Hayvan Refahı ve Davranışsal Özellikler

Andaç Kılıçkap 127

Deney Hayvanları ile Çalışmanın Etik Boyutları

Altan Armutak 143

Et Yemeye Etik Bakış

Murat Dinçer Çekin 151

İslam Hukukuna Göre Hayvan Deneyleri

Tuba Erkoç Baydar 159

Dizin 175

Akıl, Sezgi ve Eşitlik

Hayvanların Ahlak ve Kurtuluş Topluluklarına Dahil Edilmesinin ya da Dışlanmasının Batı Felsefesi ve Hristiyan Teolojisi Açısından Temellendirilmesi¹

HEIKE BARANZKE

Dr. Theol., Wuppertal Üniversitesi, heike.baranzke@t-online.de

Giriş notları: Hayvan-insan ilişkisinde ortaklıklar ve farklılıklar

Avcılar tarafından avlanmak, canlılar var olduğundan beri, hayvanların ve insanların ortak tecrübesidir. Fakat yalnızca insanlar, insan-hayvan ilişkisinin duygu karmaşası yaşatan taraflarına ve kendi davranışlarının iyi-kötü yanlarına kafa yormuştur. Sadece insanlar, doğal ve ahlaki olmayan dünya konusu üzerine tefekkür eder ve insanların fiillerini iyi-kötü, haklı-haksız gibi normatif açılardan meşrulaştırır ya da kınarlar.

Bu tür tefekkürün ilk örnekleri, tarih öncesi çağda yapılmış hayvan heykellerinde ve mağara duvarlarındaki resimlerde görülmektedir. Efsaneler ve mitolojiler, insan-hayvan ilişkisinin düşünüldüğüne dair ilk yazılı kanıtlardır. Batı düşüncesinin başlangıcı, Helenistik dönemdeki antik Yunan gelenekleri ve yakın doğu düşüncesinin, yani Batı ve Doğu kültürlerinin, tanışmasından doğan verimli alışverişe dayanmaktadır. Bu yüzden günümüzde hayvan etiği tartışmalarında da hala kullanılmakta olan bu efsanelerden bazı motiflere yer

.....

¹ Bu metin Dr. Orhan Önder tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir

vermek istiyorum. Bu motiflerin ve temellendirme stratejilerinin modern tartışmalarımıza nasıl taşındığını sorgulayacağım.

İnsan-hayvan ilişkisini temellendirme stratejileri ikiye ayrılır. İlki, farklılıklara dikkat çeker ve hayvanların ahlaki zeminden dışlanması gerektiğini savunur. Diğeri ise hayvanlar ve insanlar arasındaki ortaklıklara dikkat çeker. Bu durum gösteriyor ki, insan-hayvan tartışması kaçınılmaz olarak insan kimliği hakkındaki antropolojik kavramları yansıtmaktadır. Hayvan etiğindeki zorlu mesele, insanlar ve hayvanlar (ikisi de çoğul) arasındaki çeşitli ampirik benzerlikler ile insan ve hayvan (ikisi de tekil) arasında temel etik farkların bulunduğu hakikatini uzlaştırmaktır. Yani bizim, yalnızca insanı ahlaki açıdan mükellef ve ahlaki gerekçelendirmeye layık kabul etmemizdir.

Hayvanların farklı zaman dilimlerinde insanlar tarafından nasıl kullanıldığına ve gerçek uygulamalara değinmeyeceğimi belirtmek isterim. Avlanma, hayvanların kesilmesi ve kurban edilmesi meseleleri ve benzer diğer meselelere değinmeyeceğim. Yalnızca, hayvanların, neden dini ve ahlaki açıdan önemli olduğunu (ya da olmadığını) tartışırken kullanılan temellendirme argümanları hakkında konuşacağım.

I. İnsan-hayvan ilişkileri hususunda İncil'deki antropolojik uyarılar

Hristiyan antropoloji düşüncesinde, kutsal yaratılış hakkındaki ilk İncil bölümleri çok etkili olmuştur. Burada, insanın yaratıcısıyla özel bir ilişkisi olduğu belirtilmiş, insan Tanrı'nın dünyadaki sorumluluk sahibi temsilcisi olarak belirlenmiştir. Mısırlı ve Asurlu komşularımız, sadece krallarını insanları yöneten tanrının temsilcisi sorumlular olarak görürlerken, İsraili versiyon tüm insanları –kadın, erkek- yaratıcının temsilcileri olarak sunar ve hayvanların insanlar tarafından yönetildiği evrensel insan krallığı fikri ile çatışır. Buna karşın, yaratılış mitolojileri dünyanın başlangıcının mükemmel olduğunu anlatmayı amaçlar. Bu yüzden, kan dökme dünyanın kutsal orijinal düzeninin bir parçası olamayacağından, insanlar ve hayvanlar için vejetaryen diyet zorunlu kılınmıştır. (Yaratılış 1,29f). Et yeme, büyük tufandan sonra (Yaratılış 9,4-6), Tanrı ikinci düzeni kurduğunda serbest bırakılmıştır. Tufan sonrası çağda kötülüğün, bu dünyanın hep bir parçası olacağı gerçekçi yaklaşımı dikkate alınmıştır. Et yeme serbest bırakılmasına rağmen, insanların hayvan kanından faydalanmaması gerekliliği kanunlarla sabitlenmiştir. Kan, ruhun taşıyıcısı olarak görülmüştür. Bu yüzden kesilen hayvanların kanı, ruhun bir örneği olarak geri verilmektedir. Hayvan kanından faydalanmaktan kaçınmak –Müslümanlar ve Yahudiler tarafından hala yaşatılan bir kuraldır- hayvanları tamamen boyunduruk altına almaktan

(ya da onlara zulmetmekten) kaçınmanın bir ifadesi olarak anlaşılabilir.

Şiddet ve kan dökme, muhteşem kutsal dünya düzeni tasavvuru ile uyuşmamaktadır. Orijinal yaratılış hakkındaki bu mesaj sadece mitler tarafından değil, Deutero Jesaja'nın (İkinci İşaya) yazılarındaki eskatolojik perspektifin yeni yaratılışçı görüşleri tarafından da söylenmiştir (Jesaja 11,6-8). Burada avcı hayvanlar ve sığırlar arasındaki kusursuz harmoni yanında, hayvanlar ve insanlar arasındaki huzurlu ilişkiyi de içeren hayvan barışı metaforunu görüyoruz. Öyle ki bu metaforunda, koyun kurdu barındırıyor, yetişkin çobanlar yerine çocuklar buzağuları aslanlarla birlikte güdüyor, aslan bir öküz gibi vejetaryen diyet başlıyor ve bebekler bir yılan deliğinin yanında oynuyorlar. Bunların gerçek dünya ile uyuşmayan anlatılar olduğu aşikâr, ancak insanın dünya üzerinde maalesef asla gerçekleşmeyecek şiddet yokluğuna, güven ve güvenliğe yönelik ümitlerinin ve arzularının şiirsel kokularındır. Modern yorumlar bu yaratılışçı ve eskatolojik mitleri, öykündüğümüz geçmişten ya da hatırladığımız gelecekte mesajlar olarak tanımlamaktadır. Bu zamanlar arası boyut değişimleri, betimlenen durumların ütöpik olduğunu göstermektedir. Bunlar, İsraililer tarafından hayvanların yaratılmışlara doğal olarak dahil edildiği arzu dolu yönelimler olarak anlaşılabilir. Diğer bir deyişle, insanın Tanrı tarafından kendisinin mükellef ve seçilmiş temsilcisi olarak gösterildiğinin bilincinde olması, insan dışı yaratılmışların *kutsal kurtuluş*tan dışlanmasını gerektirmez. Bu durum, hayvanların kullanımına yönelik çeşitli buyrukların ve kısıtlamaların habercisi olmuştur. Sığırların Şabat günü çalıştırılmasının yasak olması (Exodus 20,10; Deuteronomy 5,14), "Tahılları işlerken öküzü gemle." buyruğu (Deuteronomy 25,4), anne kuşun civcivlerle birlikte taşınması yükümlülüğü buna örnek verilebilir. "Sadece insan diğer canlıları umursar, kötülerin ise kalbi merhametsizdir" sözü, 19.yy'da hayvanları koruma hareketinin ana motivasyonu olmuştur. Bu, *Sadık*² insanın takvalı olmasını gerektirmektedir ki, takva sadece Tanrı ile ilişkisini değil, insanlara ve hatta sığırlarına karşı davranışlarının merhametli olmasını da sağlar. "Tanrı insanları ve hayvanları korur." ayeti ile sabittir ki bu *Sadık*'ın dini yükümlülüğüdür (Psalm 36,7; krş. Psalm 104,14.27f. vb.).

II. Aklın rolü: Klasik Yunan felsefesinin entelektüel etkisi

Helenistik felsefe ve Yunan felsefesi döneminde, açıkça, hayvanların eşitlikçi olmayan entelektüel dahilî temelde değişmiştir. Bu değişimin sebebi, aklın sadece insan ruhunun sahip olabileceği, ruhun bir fakültesi olarak değerlendiril-

.....

2 İbranicede Tanrı'nın gözüne girebilmiş insan.

mesidir. Akıl, insan ve insan olmayan canlıları net sınırlarla ayırt eden antropolojik bir unsur haline gelmiştir. İncil'deki insan nitelemelerinin “Tanrı'nın sorumluluk taşıyan temsilcisi” şeklinde olmasına karşın, Yunan felsefesinin insan konsepti akli, sahte-spesifik insan ruhunun doğal bir yeteneği olarak görmektedir. Böylece İncil'deki insan ve Tanrı arasındaki özel ahlaki ilişki, insanın ontolojik bir özelliğine dönüşmüş olmaktadır (*ontologicalization*).

Bu tür bir kültürel dönüşüm, Yaratılış 1,26'nın, İncil'in Helenistik yorumları olarak çalışılabilir. İncil'de Bilgelik kitabında 2.23: “Tanrı insanı sonsuz olması için, kendi doğasından bir imaj olarak yarattı.” denmektedir. Burada insan, Tanrı'yla onun (entelektüel) ruhunun sonsuz yolculuğundan oluşan benzerliği ile sunulmaktadır. Ruhun bu özelliği, insanın Tanrı'ya benzerliğini yansıtabilmesidir. İnsanın yaratılışında Tanrı'nın temsilcisi olarak Tanrı'ya karşı özel sorumluluklarının neler olduğuna dair bir şey söylenmemiştir. Öte yandan, Yaratılış 1'deki eski antropolojik niteleme ise, Helenistik yorumların aksine Bilgelik kitabının yeniden yorumlanmasında güçlü etkileri ile bilinen Platonik felsefe geleneğinde rasyonel insan ve irrasyonel hayvan arasında belirgin farklar ortaya koyan sonsuz ruha dair bir şey bilmez.

Klasik dönem Yunan filozofları, ruhun sahte-spesifik bir yetisi olarak insan aklının ontolojik dönüşümüne (*ontologicalisation*) dayanarak, ayrıcalıklı eşitlik mantığını izlemişlerdir. Ahlaki, yasal ve dini toplulukların, doğası gereği sadece rasyonel-ahlaki “kişiler” (*person*) tarafından oluşabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Rasyonel olmayan varlıklar, ahlaki kaygıların konusu olamayacağı gibi, ahlaki (*moral*) toplulukların üyesi olma ihtimalini de taşımazlar. Burada, Batı'da günümüz hayvan etiği tartışmalarını etkileyen güçlü felsefi, dışlayıcı argümanlaştırma stratejilerini gösteren alıntılar bulabilirsiniz:

Hesiod³: Hesiod kardeşini şiddetten arınarak doğal hukuka boyun eğmeye çağırmıştır, en yüce Yunan tanrısı Zeus insanlara adalet duygusunu vermiştir, oysa “Balık, vahşi hayvanlar ve kuşlar birbirini yutabilir, çünkü aralarında bir kanun yoktur” (Hesiod: İşler, Günler, 274-279). Hesiod, insanları ve hayvanları adalet duygusuna sahip olmaya göre sınıflandıran ilk Avrupalı düşünürdür. Hayvanlar doğal hukuk muhatapları arasına dahil edilmez.

Bu görüşün bir yankısını Helenistik filozof Epikur'da (MÖ 342-270) bulabilmekteyiz. Epikur: “Ortak (*mutual*) zararı engellemek adına ‘anlaşma’ yapamayan canlılar için adalet ve adaletsizlik yoktur.” diye eklemiştir. Epikur'un bu

.....

3 Nesillerin kültürel yozlaşması üzerine “İşler Günler” mitolojik şiirinin yazarı Yunan yazar, MÖ. 700.

temel entelektüel inancı Francis Bacon'dan John Rawls'a ve daha başkalarına kadar, teorik "anlaşma" yaklaşımları için etkili bir kaynak olmuştur.

Aristoteles (MÖ 384-322), Platon'un en ünlü öğrencisi, hayvanları arkadaşlık ilişkilerinden ve akıllarını kullanamamaları kaynaklı mutluluk ihtimalinden dışlamıştır. "Canlı olmayan varlıklar (inorganik) için adalet ilişkisi ve arkadaşlık ihtimali mümkün değildir. Üstelik, bu ata veya öküze karşı da aynı şekildedir. Çünkü bilindiği üzere her insan diğer bir varlıkla, hukuka ve anlaşma geleneğine dâhil edilebilecek bir tür adalet ilişkisine sahiptir. Bu varlık insan olduğu sürece arkadaşlık ilişkisi hayal edilebilir olmaktadır." "Tanrılar için hayatın tamamı bir mutluluk durumudur, insanlar için de öyle, çünkü en azından bir parça da olsa bu ilahi aktiviteyi yansıtabilmektedir. Diğer varlıklar ise asla mutlu olamazlar, çünkü onlar entelektüel tasarımılamaya dahil olamazlar" (Aristoteles, Nicomachean Ethics).

Orta Çağ teoloğu Aquinolu Thomas (1225-1274), Aristoteles'in felsefesini Hristiyan teolojisine uyarlaması ile meşhurdur. Aquinolu Thomas, filozofun söylediklerine ek olarak, ayrıca, yaratıcının rasyonel olmayan yaratıklarına karşı arkadaşlık ilişkisi kuramayacağını söyler. Hayvanlar kendilerinde bir iyiliğe sahip değildir, çünkü onlar sadece insanların iyiliği için yaratılmışlardır. "Arkadaşlık sadece rasyonel varlıklar için mümkündür. Ama rasyonel olmayan varlıklar ne Tanrı'yı sevmeye, ne de entelektüel ve mutlu yaşayanlar arasına katılmaya erişemezler. Çok net söylenmiştir ki Tanrı rasyonel olmayan yaratıkları arkadaşlık sevgisi ile sevmez, yalnızca arzu ile sever, böylece onları rasyonel varlıklara ve kendisine göre net pozisyonlara koyar. Onlara ihtiyaç duyduğu için değil, iyi olduğu ve onlar bizim için faydalı olmasından ötürü böyledir." "Bilinmelidir ki kişi rasyonel olmayan bir varlık için iyi bir şeyi istememelidir, çünkü rasyonel olmayan varlıklar kendi iyiliklerine sahip olamazlar." (Thomas Aquinas, STh II-II 25,3).

Bu alıntılara bakınca açıkça görüyoruz ki, rasyonel olmadıkları için hayvanlar, insanlar için araçsallaştırılmışlardır. Aquinas hayvanların kendilerinde iyilik taşıdıklarını reddeder. İncil'in meseleye yaklaşımlarında, Tanrı'nın insanları da hayvanlar gibi desteklediğini, çünkü ikisinin de O'nun sevgi desteğine ihtiyaç duyduklarını açıkça görebildiğimizi hatırlayalım. Bu kayda değer değişim, Helenistik dönemde felsefeden etkilenen teologların sevgi ve Tanrı'ya duygusal bağlılık düşüncesinin değişmesi ve yerini saf akıl olarak felsefi entelektüel Tanrı'nın alması ile mümkün olmuştur. Bu arka planda, akıl, Tanrı ile en yüce iyi olarak ilişkinin ön şartı haline gelmiştir. Neticede, akıllı olmayan hayvanlar "kurtuluştan" ve hesaptan dışlanmışlardır. Bu durum aslında Platonik ge-

lenekte sonsuz ruh argümanı ile çoktan dile getirilmişti. Phaidon diyalogunda Platon, bitmeyen akıl yürütme yetisi ile insan ruhunun sonsuzluğunu kanıtlamıştır. Bu argümanın etkisi ile, Bilgelik 2,23'teki Yaratılış 1,26'nın yeniden yorumlanmasında karşılaşmıştık. Öyleyse, hayvanların kurtuluş umudu, yeniden dirilmesi ya da Tanrı'ya yakınlığı sevmeye yönelik bir yetileri olmadığını gösteren bir grup argüman mevcuttur diyebiliriz. Hayvan etikçileri, Hristiyan cennetinde olduğu gibi, kindar-kötümser bir sonuç çizmiştir. Batı'da hayvanları koruma hareketi ile birlikte Hristiyan teologlar, sadece akla sahip olduğu için insanları değil, bütün yaratılmışları dahil eden yaratılış ve kurtuluş teolojisi üzerine tekrar düşünmeye başlamışlardır.

Yine de, Aquinas, Stoacı felsefe ile radikalize olan Aristoteles'in geleneksel antroposantrizminin çok ötesine geçmiştir. Aşağıda verilen, Roma imparatorluğunun son dönemlerinde yaşayan Papaz Augustine alıntılarında, kötü ünlenmiş Stoacı antroposantrizmin Hristiyan biçimini görebiliyoruz: "Hayvanların acı çekerek öldüklerini çığıklarından anlayabiliyoruz, rasyonel akla sahip olmayan bu hayvanların sadece bir kısmında bunu algılayabilmemize rağmen, bu ortak bir doğanın varlığı ile ilişkisizdir. Yani onlarla herhangi bir hak ilişkisi taşımıyoruz." (Augustine, Manichean ve Hristiyan gelenekleri hakkında).

İlginçtir ki, Stoacı filozoflar, Tanrı'nın evrene müdahalesi ile ilgili doktrinleri bağlamında rasyonel olmayan hayvanlar için içgüdü kuramını üretmişlerdir. (Bkz: *pronoia, oikeiosis, providentia*). Stoacı *oikeiosis* doktrininde, yaratıcının (İncil'e göre) yaşayan her canlıya karşı kişisel ilgisi, yaşayan her canlıda, Tanrı vergisi işleyen doğanın bir kanunu olarak içgüdü ile yer değiştirmiştir. Böylece Tanrı ve hayvanlar arasında bireysel ilişkiye ihtiyaç kalmamıştır. Eski Stoacı filozoflardan Chrysipp -tam bir antroposantristtir- için denilmektedir ki, o, domuzlar gibi rasyonel olmayan hayvanlara yaşayan bir ruh verilmesindeki kutsal takdir-i ilahiyi, etlerini çürümekten alıkoyan tuz gibi görerek yüceltmıştır.

III. Descartes'in hayvan-makine teorisi

Rene Descartes'in geliştirdiği bu teori, hayvan-makinesi teorisinin felsefi ve Katolik arka planını oluşturmuştur. Bu teoriye göre, hayvanlar sadece akıldan değil, hissetme kabiliyeti olan bir ruhtan da yoksundur. Descartes'in, Aristoteles'in ruhu neredeyse biyolojik, yani bir şeyi bitki, hayvan ya da insan gibi yaşayan bir canlı yapan şey olarak (örneğin taş ruhsuz inorganik bir şeydir) gördüğü konsepti eleştirdiği dikkate alındığında hayvan makine teorisi anlaşılabilir. Descartes ise, ruhu öz farkındalığın -onu modern felsefenin babası olarak tanıtan, ünlü "düşünüyorum öyleyse varım" (cogito ergo sum) sözü- bir

ilkesi olarak görmüştür. Descartes için, duyular öz farkındalığa, zihinde bilinçli temsiller haline gelmesine, zorunlu olarak bağlıdır. Bu yüzden, Descartes'in modern zihin felsefesinin hayvan etiği yansımalarında, hayvanların hisleri olduğu konusuna bile kuşku ile bakılmaktadır. Ünlü Metot Üzerine Konuşma'da (*Discours de la méthode*) şunları savunur:

1. Stoacı filozoflar zamanından bu yana akıllıca konuşma, akla sahip olmanın dış dünyadaki bir işareti olarak kabul edilmiştir. Hayvanlar akıllıca konuşmazlar. Bu da onların hiçbir şekilde akla sahip olmadıklarını göstermektedir.
2. Antik zamanlardan beri, hayvan aklı savunucuları, bazı hayvanların belirli konularda insanların hiçbir zaman olamayacağı kadar yetenekli olduğunu savundular. Ama hayvanlar diğer aktiviteleri öğrenemezler. Bu da, onların her şeyi öğrenmeyi mümkün kılan evrensel bir kapasite olarak akıldan yoksun olduklarını göstermektedir. Üstelik hayvanların bu yetenek dolu fiilleri, bir makinenin düzgün çalışan parçalarından daha fazlası değildir. Bu saatleri sayma konusunda insanlardan çok daha yetkin ve yetenekli olan mekanik bir saati karşılaştırdığımızda çok daha açıkça görülmektedir.

Görülüyor ki, Descartes'in hayvan-makine teorisi hayvan deneyleri için -hatta teolojik önerilerle birlikte- çok kullanışlı bir temellendirme aracı olmuştur. Fransız filozof Darmanson Kartezyen teorisinin nasıl teodise (*theodicy*) probleme hizmet edebileceğini açıklamıştır. İnsanların hayvanlara yaptığı acı verici fiiller ile yüzleşirken, Yaratıcı hayvanları hissedebilen ve acı çekebilen canlılar olarak yarattığından kabalıkla suçlanabilir. Ama Kartezyen hayvan-makine teorisi, insanların tüm bu kabalıklarına karşın Tanrı'yı aklamaya yardımcı olmaktadır. Yine de Descartes'in hayvanların acı çektiğini reddetmesi, 17. ve 18. yüzyıllarda hayvan deneyleri ve hayvanların ruhu hakkındaki çetin felsefi ve teolojik tartışmaları ateşlemiştir. Bu, canlıların iç dünyaları ile ilgilenmeyi sona erdiren davranışçılık (*behaviourism*) akımının felsefi yaklaşımı ile ideolojik destek bulmuştur. Hayvan psikologları ve hayvan korumacıları, 20. yüzyılın ortalarına kadar, hayvanların acı çekme, hissetme ve farkındalık kapasitelerinin olduğunu gösterebilmek için Neo-kartezyenlere ve davranışçılara karşı mücadele etmişlerdir.

IV. Patosentrik (*Pathocentric*) yaklaşım

Jeremy Bentham'ın Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş kitabının ikinci baskısındaki (1823) dikkate değer asıl soru, ne hayvanların düşünebilirliği ne de ko-

nuşabilirliği ile ilgilidir. Aksine “Acı çekerler mi” dipnotu Kartezyen yaklaşımı açıkça sorgulamaktadır. Özellikle utilitarian filozof Peter Singer’in Hayvan Özgürleşmesi ve Pratik Etik kitapları ile öne çıkarılan patosentrik yaklaşım, yeni hayvan hakları hareketlerinin temel programı haline gelmiştir. Ama zaten bu çok etkili yayınlarından önce de Singer, hayvan korumacılığı hakkındaki, İngilizce editörlüğünü yaptığı, hayvan psikoloğu Richard Ryder’in de kendi eseri olan hayvan deneyleri laboratuvarında “türçülük” nosyonu hakkındaki ilk makalesini yayınladığı kitapta *eşitlik* yaklaşımını ana etik ilke olarak almıştır. Singer’in kitap değerlendirmelerinin başlığı onun ana felsefi mesajını da içermektedir: “Tüm hayvanlar eşittir” (New York Review of Books, 1973).

Dikkate değerdir ki, patosentrik filozoflar ve hayvanları ahlaki değerlendirmeden dışlayan baskın entelektüelist gelenek aynı ilkeyi takip etmiştir: eşitlik. Ama eşit tarafları oluşturan komünitelerin özellikleri noktasında ayrılmaktadırlar. Dışlayıcı ekip, akıl yetisini ahlaki komüniteye giriş bileti olarak seçerken, patosentristler acı çekme ve eğlenme kapasitesini seçmektedir. Peter Singer’in şu sözü bu durumu açıkça göstermektedir: “Eğer bir varlık acı çekme, eğlenme ve mutlu olmaya kadir değilse, hesaba katılacak hiçbir şey yok demektir. İşte bu yüzden duyarlılığın sınırı, diğerlerinin çıkarına yönelik endişenin tek savunulabilir sınırıdır. Bu sınırları zekâ veya akıllılık gibi diğer özelliklerle belirlemek keyfi bir tanımlama olacaktır.” (Peter Singer, PE 1979,50).

V. Akıl, duyarlılık ve eşitlik hakkında sistematik sonuçlar

Bu alternatif öneriler; akıl veya duyarlılık gibi farklı özelliklerin etik tartışmalarda ne gibi bir rol oynayabileceği ve eşitliğin ahlaki komünitelerde tek mümkün rehber ilke olabileceğinin desteklenmesinin doğru olup olmadığı sorularını ortaya çıkarıyor. Duyarlılık tarafına yöneltilen ilk karşı argüman; duyarlılık ve acı çekme ya da eğlenme gibi diğer özellikler etik önerilere ve değerlendirmelere kaynak olamayacak, deneysel özelliklerden başka bir şey değildir. Bu Hume’nin *is-ought* problemi ya da gerçek-değer safsatası olarak adlandırılır. Peki, bu akıl için de doğru değil midir? Akıl ampirik bir özellik olarak kabul ettiğimiz takdirde, doğrudur. Ancak ahlaki hesap verebilirlik olasılığının mantıklı bir ön kabulü olarak kabul edildiğinde akıl, ahlaki kurumun kurulması için belirleyici bir şart oluverir. Akıl bu şekilde kabul edildiğinde, artık ne ampirik ne de ontolojik bir özelliktir, aksine bizi ahlakın konusu olduğumuzdan haberdar eden yansıtıcı bir öz-ilişkisidir.

Peki, Hesiod’dan Kartezyen’e klasik antroposantristlerin sürdürüğü şekliyle, ahlaki özneler neden sadece eşitlerini -yani diğer ahlaki özneleri- ahlaki

açıdan dikkate almalıdır? Bunun yerine, “ahlaki özne olanların ahlaki özne olmayan varlıklara karşı da ahlaki tavrı söz konusu olabilir” diyerek hayvanları korumayı savunabiliriz. Bu durumda, varlıklara karşı nasıl davranılması gerektiği düşünüldüğünde, neleri dikkate almaları gerektiği konusunda duyarlılık ve yaşıyor olmak gibi ampirik özellikler ahlaki öznelere bilgilendirebilir. Sonuç olarak söyleyebiliriz ki akıl, ahlaki özneliğin imkanı için gerekli bir şarttır. Temelde, bütün bu ontolojik ve ampirik özellikler, somut vakalarda varlıklara karşı nasıl davranılması gerektiği konusunda ahlaki öznelere bilgi verir. Böylece, ahlaki komüniteler yalnızca eşitlerden değil, ahlaki öznelere ve ahlaki nesnelere oluşur. Ahlaki temellendirmeyi ve ahlaki komüniteleri daha karmaşık bir yapıda kuran filozoflardan biri de Immanuel Kant’tır (1724-1804). Ödev ilişkileri analizinde Kant, ahlaki açıdan yetersiz olan mineraller, bitkiler ve hayvanlar gibi varlıkları, ahlaki öznelere dikkate alınması gereken savunmasız varlıklar olarak yeniden dahil etmiştir. Kant’ın seküler ödev analizini teolojik konseptlere yeniden uyarladığımızda, söyleyebiliriz ki, Tanrı’ya ya da kendimize karşı ahlaki hesap verebilirliğimiz biz insanlara yaratılıştaki özel bir konum kazandırmaktadır. Farklı şekillerdeki savunmasızlık ise tüm yaratılmışların, insan-insan olmayan, ortak özelliğidir ve ahlaki öznelere savunmasız varlıklara karşı bazı sorumluluklar yükler.

Immanuel Kant’ın Protestan bir Hristiyan olarak yetiştirilmesi ilginçtir. Martin Luther (1483-1565) teolojik antropolojiyi değiştirmiştir. İnsanın yaratılmışların kralı olduğu Katolik antropolojiyi eleştirmiştir. Luther insanın günahkâr olduğunun altını çizmiştir. Bu antropolojik değişim, eski Musevi antropolojinin -yaratılmışlara merhametli davranma noktasında Tanrı’ya karşı sorumlu, hesap verebilir bir elçi- hatırlanmasını kolaylaştırmıştır. Bu elçilik antropolojisi 17. yüzyıldan beri Protestan hareketlerin hayvanları ve doğayı korumaya katılımını uyarmıştır.

Hayvanların ahlaki değerlendirmeye dahil edilmesi ve dışlanması için ana etik temellendirme stratejilerini aktardım. İnsan olmayan canlıların Tanrı’nın izleri olarak tasvir edildiği şiirsel anlatılardan kaçındım, çünkü insan hayvan ilişkisinin etik tarafının altını çizmek istedim.

Reason, Sentience, and Equality

Western Philosophical and Christian Theological Justification Strategies for the Inclusion of Animals Into, or Their Exclusion From the Moral or Salvation Community

HEIKE BARANZKE

Dr. theol., Wuppertal Üniversitesi, heike.baranzke@t-online.de

Introductory remarks: Commonalities and
difference regarding the human-animal-relationship

Being hunted by predators are vital common experiences of humans and animals since the origin of living beings. But it is only the human being who starts to reflect upon the ambivalences of the human-animal-relationship and her own practice with regard to good and evil. Only the human being brings ethical reflection into the natural, non-moral world and justifies or condemns human acts with regard to normative aspects of good/evil and just/unjust.

It seems that the first hints for this kind of reflection can be found in prehistoric animal sculptures and cave drawings. Mythologies and legends are the first written proofs of thinking about the human-animal-relationship. The beginning of Western thinking derives from the productive exchange of Near-Eastern and old Greek traditions during the Hellenistic period, a time when oriental and occidental cultures came into contact. Therefore, I want to take at least

some motifs of these legends, which are also still vivid in our present animal ethical thinking. I will ask how motifs and justification strategies have been transferred to our modern discussion on the subject matter. The justification strategies with regard to the human-animal-relation are twofold: one underlines the differences and argues for excluding animals from the human moral community, the other strategy underlines the commonalities between humans and animals. This demonstrates that the human-animal-debate inevitably implies anthropological conceptions about human identity. The challenge in animal ethics is to combine the truth about the variety of empirical similarities between human beings and non-human animals (both in plural) with the truth of the essential ethical difference between *the* human being and *the* animal (both in singular), namely that we take only the human being for morally accountable, and able for moral justification. Subsequently, I will not relate anything about the real practices of how animals have been used by peoples during various periods in history. I will, therefore, not take into consideration practices such as hunting, slaughtering, animal sacrificing, and so forth. The focus of my discussion will be on the justifying arguments that people have used to show why animals should or should not matter from a religious and moral perspective.

I. The biblical anthropological stimulus with regard to the human-animal-relationship

The first biblical chapters about the divine creation of the world have been highly influential upon Christian anthropological thinking. Here, the human being is determined to be a creature that has a special relationship with the Creator, namely, to be His accountable representative in the world. Whereas the Assyrian and Egyptian neighbors regarded only the king as the representative of God who was determined to rule the people, and meanwhile the Israelitic version presents all human beings, both male and female, as His true representatives in the world and moreover contrasts the universal humane kingship over the animals which was determined to be ruled by the human being. However, mythology with regards to creation is intended to describe the perfect beginning of the world. Thus shedding blood cannot be part of the divine original order of the world, which is therefore characterized by a vegetarian diet law for humans and animals (Genesis 1,29f.). Meat eating is only allowed after the big flood (Genesis 9,4-6), when the creator arranged a second best order. Regarding the postdiluvial era the realistic insight is taken into account that

the evil will always be a part of the world. Although meat eating has become permissible, it is restricted by the law such that the human being shall not enjoy the animal's blood. Blood was regarded as the carrier of the spirit of life. Therefore the blood of slaughtered animals should be restored to the Creator as the master of life. Refraining from enjoying animal blood – a precept, which is still vivid in Jewish and Muslim religious diet rules – can be understood as an expression of abstaining from subduing animals totally.

Violence and bloodshed does not fit with the imagination of a perfect divine world order. This message is told not only by the myths about the original creation, but also in the visions of a new creation in an eschatological perspective in the text of a prophet called Deutero-Jesaja (Jesaja 11,6-8). Here we find the metaphor of animal peace which includes, besides the perfect harmony between cattle and predator animals, a peaceful relationship between animals and humans, too. Moreover, the verses reflect a sublime critique of might as a root of violence when presenting a total change of natural and societal roles that intends not to overcome the enemy but the inimical relations. So, the sheep offers hosting the wolf, children instead of grown-up shepherds survey calves and lions together, the lions transition to a vegetarian diet like an ox, and babies play near the hole of a serpent. Obviously, these are not descriptions of real life experiences but are poetic scents about human hopes and longings for safety, trust, and the total absence of violence that will regrettably never become true in real life. A modern interpretation characterizes these creational and eschatological myths as messages from a past which we hope for (“erhoffte Vergangenheit”), and from a future we remember (“erinnerte Zukunft”). These exchanges of time dimensions indicate the ir-reality, namely, utopian character of the depicted situations. They can be understood as wishful value-orientations, in which it is a matter of course that animals have been included as co-creatures by the old Israelites. In other words, the consciousness of being addressed as the Creator's accountable and elected representative did not implicate exclusion of non-human creatures from hope in divine salvation, which is foreshadowed in a variety of restrictions and prescriptions concerning the use of animals; e.g. the inclusion of cattle in the prohibition to work on the Sabbath (Exodus 20,10; Deuteronomy 5,14), the prohibition to “muzzle an ox when it is treading out grain” (Deuteronomy 25,4), the prohibition to take the mother bird with her brood, and so forth. Proverb 12,10 is another case in point: “The just man takes care of his beast, but the heart of the wicked is merciless,” has become a leading motif in the early animal protection movements in the 19th century. It presupposes that the piety of the *sadiq* (Hebrew: just man in the eye

of God), does not only concern his relationship to God, but affects his behavior in terms of a merciful attitude to human beings and even to his cattle. That is the religious duty of a *sadiq*, since it is evident that “the Lord sustains humans and beasts” (Psalm 36,7; cf. Psalm 104,14.27f.).

II. The role of reason:

The intellectualistic impact of Greek classical philosophy

This obviously non-egalitarian intellectual inclusion of animals has changed fundamentally in the period of Greek and Hellenistic philosophy. The reason for this change is the high evaluation of reason as a faculty for which only the human soul possesses. Reason became the anthropologic characteristic that distinguished sharply between the human and the non-human living beings. Whereas the biblical characterization of the human being as the Creator's representative consisted in a claim of responsibility, the Greek concept of the human being is based on reason as a natural ability of the species-specific human soul. So the biblical special moral relationship between God and the human being has been transferred into an ontological property of the human being (ontologicalization).

This kind of cultural transfer can be studied in a Hellenistic biblical reflection upon Genesis 1,26 as we find in the biblical Book of Wisdom 2,23: “For God formed man to be imperishable; the image of his own nature He made him.” Here, the human being is presented with regard to his similarity to God that consists in the imperishable destiny of his (intellectual) soul. It is this property of the soul, which mirrors man's likeness to God. Nothing is said about the special responsibility of the human being towards God as his representative in the creation. And, in contrast to the Hellenistic reflection, the older anthropological characterization in Genesis 1 knows nothing about an imperishable soul, which makes a decisive distinction between rational man and the irrational animal in the Platonic philosophical tradition that can further be identified as a powerful influence in Wisdom's reinterpretation of Genesis 1,26.

Based on this kind of ontologicalization of the human property of reason as a species-specific soul ability, the classical Greek philosophers followed an exclusive logic of equality: They concluded that moral, legal, and religious communities could only consist of members who were naturally determined to be rational, moral agents, that is “persons.” Non-rational beings have been excluded from the possibility of becoming a member of moral communities or being

addressed by moral concerns. Here is a selection of quotations that show the powerful philosophical, excluding argumentation strategy that has influenced the Western animal ethical debates until today:

Hesiod (Greek author of the mythological poem “Works and days” about the cultural decay of generations, named by metals; he lived about 700 BCE): He admonished his brother Perses to follow the natural law by refraining from violence, since the supreme Greek God, Zeus has gifted the humans with the sense of justice, whereas “fish, wild beast and birds shall swallow one another, since there is no law beneath them” (Hesiod: Works and Days, 274-279). Hesiod is the first European thinker who distinguishes between humans and animals with regard to the sense of justice. Animals are excluded from the community of natural law. This position is likewise echoed by the Hellenistic philosopher Epikur (342-270 BCE), who maintains: “For all living beings unable to make contracts in order to prevent mutual harm there is no justice or injustice.” Epikur’s basic intellectual credo is an influential source for theoretical contract approaches from Francis Bacon to John Rawls and beyond.

Aristotle (384-322 BCE), the most famous pupil of Plato, excluded animals from friendship communities and from the possibility of happiness due to their lack of reason. “No friendship is possible to the non-living entities (the inorganic) and also no relationship of justice. However, that is true also for the relation to a horse or to an ox. ... Because it is of common knowledge that there is a sort of just relationship for every human being to any other being, that can participate in law and contractual convention. Therefore friendship is imaginable – so far the being is human” (Aristotle, Nicomachean Ethics).

“While for the gods the whole life is a state of happiness, and for the human beings, too, so far they may reflect, at least, a little of the splendor of the illustrious divine activity, the other living beings can never be happy, since they are not able to participate in intellectual contemplation” (Aristotle, Nicomachean Ethics, 1178b).

The medieval theologian Thomas Aquinas (1225-1274) is widely famous in Christian Theology for his adoption of Aristotle’s philosophy. Aquinas concluded from “the philosopher’s” statements that also the Creator would not have a friendship-relation to his non-rational creatures and that animals would lack an own good and were only created for the good of the human being. “Friendship is possible only for rational beings, ... But non-rational beings cannot rise up to love God nor to the community of the intellectual and happy life, which is lived by God. Strictly spoken does God not love the non-rational creatures

with the love of friendship, but only with the love of desire, in so far He puts them into a certain position to the rational creatures and to Himself; not that He would need them, but because of His goodness and because of their usefulness for us" (Thomas Aquinas, *STh I* 21,2). "Strictly spoken one cannot wish something good for a non-rational creature, since it is not its affair to possess an own good...." (Thomas Aquinas, *STh II-II* 25,3).

From these quotations we can easily see that animals, because of their lack of reason, were wholly instrumentalized for human purposes. Aquinas denies that they could have a notion of good for themselves. Note that from a biblical perspective, the Creator evidently sustains humans as well as animals because of the fact that both need His loving support. This remarkable shift was made possible under the philosophical influence of the theologians who since the Hellenistic period changed the biblical idea of a loving and an emotionally engaged Creator with the philosophical intellectual idea of God as pure reason. In this context, reason becomes a precondition for having a relationship with God as the highest reasonable good. As a consequence, non-reasonable animals were excluded with regards to salvation. This declaration was already made in the Platonic tradition through the argument of the imperishable soul. In the dialogue "Phaidon" Platon proved the imperishability of the human soul by the non-ending activity of the capacity of reasoning. We have already encountered the argument's effect in the reinterpretation of Genesis 1,26 in Wisdom 2,23. There are therefore a bundle of philosophical arguments that show that the individual animal has no reason for possessing any hope in salvation, resurrection, or a loving nearness to the Creator. Animal ethicists have drawn the cynical conclusion that nowhere has the extermination of species been as extraordinary as in the Christian heaven. It is only since the beginnings of the Western animal protection movement that Christian theologians started rethinking a theology of creation and salvation that includes all beloved creatures, and not only the so-called reasonable human ones.

Nevertheless, Aquinas has gone far beyond Aristotle's already traditional anthropocentrism that has been radicalized in Stoic philosophy. In the following quotation from the Christian church father Augustine (354-430), who lived during the last period of the Roman Empire, we can learn of the ill-famed Stoic anthropocentrism in the shape of its Christian adoption: "We can perceive by their cries that animals die with pain, although we make little of this since the beast, lacking a rational soul, is not related to us by a common nature, so we do not share with them a community of rights" (Augustine, *About the Manichean and Christian customs*).

It is interesting that the Stoic philosophers invented the instinct-theory for non-rational animals in the context of their doctrine about the providential acting of God (cf. *pronoia*, *oikeiosis*, *providentia*). In the Stoic *oikeiosis*-doctrine, the personal care of the biblical Creator for every living individual is replaced through the instinct as an inner natural law that works providentially in every living individual. Thus there is no more need for a personal individual relationship between God and the animals. It is said that the old-stoic philosopher Chrysipp, a thorough anthropocentrist, praised divine providence for delivering a living soul to non-rational animals like pigs for it would work like salt that prevents their meat from rotting quickly.

III. Descartes' beast-machine theory

This has been the dominant philosophical and Catholic theological background, one on which René Descartes (1596-1650) had developed his beast-machine theory. According to this theory, animals do not only lack reason but even a soul with sensitive capacities. This can be understood when realizing that Descartes criticized Aristotle's quasi-biological concept of soul, which made an entity a living organic being, such as a plant, an animal, or a human, distinguished; e.g. a stone as an inorganic entity without a soul. Instead, Descartes determined the notion of soul as being a principal of self-consciousness: his famous "cogito ergo sum," and where he also introduced himself as the "father" of modern philosophy. For Descartes, sensations are necessarily connected to self-consciousness in order to become conscious representations in the mind. Thus, the animal ethical implications of Descartes' modern philosophy of mind is that animals were even doubted to be sentient beings. In his famous "Discours de la méthode" (1637) he argues as follows: Firstly, since the time of Stoic philosophy, reasonable speech is regarded to be the outer sign of inner reason. Animals cannot talk reasonably. That proves that they do not possess any reason, at all. Secondly, since ancient times defenders of animal reason argued that some animals are more skillful in certain activities than humans can ever be. But all animals are unable to learn other activities. That shows that they lack reason, for reason is a universal capacity of the soul that enables one to learn everything. Instead, the special skillful activities of animals are nothing else than precise functions of organs in a machine. This becomes evident by comparing the human being with a mechanical clock, which is also more precise and skillful in counting hours than humans are.

It is close at hand that Descartes' beast-machine theory has been a very useful justification strategy for animal experimentation, even with regards to its theological implications. The French philosopher Darmanson explicates the Cartesian theory to serve a theodicy problem. When facing all the painful activities humans do with animals, then the Creator could be blamed for being cruel if He would have created animals with the ability to feel and to suffer. But the Cartesian beast-machine theory helps to justify God despite the cruelty of the human being. Nevertheless, Descartes' denial of animal suffering provoked a vivid philosophical and theological debate about the animal soul and animal experimentation in the 17th and 18th centuries. It found ideological support in the psychological approach of behaviorism that refrained from dealing with the inner experience of living beings. Animal psychologists and animal protectionists have struggled for the acknowledgement of animal awareness and their capacity to feel and suffer against neo-Cartesians and behaviorists until the middle of the 20th century.

IV. The pathocentric approach

Jeremy Bentham's famous remark: "the question is not, Can they *reason*? nor, Can they *talk*?, but, Can they *suffer*?" in the footnote of the second edition of his "Introduction to the Principles of Morals and Legislation" (1823) markedly questions the Cartesian position. It became programmatic in the new animal rights movement as the pathocentric approach, especially promoted by the utilitarian philosopher Peter Singer (*1946) in his writings "Animal Liberation" (1975) and "Practical Ethics" (1979). However, already before his highly influential publications, Singer has taken up the aspect of equality as his leading ethical principle in a review of an English edited book about animal protection in which the animal psychologist Richard Ryder published his first article on his invented notion "speciesism" in animal experimentation laboratories. The heading of Singer's book review contains his leading philosophical message: "All animals are equal" (New York Review of Books 1973).

It is remarkable that the pathocentric philosophers follow the same program like the dominant intellectualistic tradition which has excluded animals from moral consideration, that is, in terms of equality. But they differ in the property that is to constitute the community of the equals. The excluding party has chosen the feature of reason as the ticket to enter the moral community; the pathocentrists choose sentience, namely, the capacity of suffering and enjoyment as a famous quotation from Singer shows: "If a being is not capable of suffering,

or of experiencing enjoyment or happiness, there is nothing to be taken into account. This is why the limit of sentience ... is the only defensible boundary of concern for the interests of others. ... Defining this boundary by other features like intelligence or rationality would mean to define it arbitrarily" (Peter Singer, PE 1979, 50).

V. Systematic conclusions about reason, sentience and equality

These alternative suggestions put the question on the table with regards to the kind of role the different features like reason or sentience may play in the ethical argumentation and whether the supposition is correct that equality is the only possible guiding principle in moral communities. The first counter-argument against the sentience-party is that sentience or other capacities like enjoyment or suffering are nothing else than empirical features, from which ethical prescriptions and evaluations cannot be derived. This is called Hume's verdict of an is-ought-, or an fact-value-fallacy. But is this not true for reason, too? Taken as an empirical feature, we would have to admit it is. Whereas it is not true if reason is taken as the logical presupposition for the possibility of moral accountability such that reason is made the decisive condition for the constitution of moral agency. When reason is conceived in this way, it is no longer an empirical or ontological feature but a moral reflective self-relationship that makes us become aware of our being as moral agents.

But why should moral agents take only equals, namely other moral agents, into their moral account, as the classical anthropocentrists from Hesiod to the Cartesian maintained? Instead, we can argue for animal protection, that moral agents are able to take moral responsibility for beings that are not moral agents. In this case, empirical features like sentience or living may inform moral agents in terms of what they should take into consideration when thinking about *how* the living being should be treated adequately. As a result, we can say that reason, on the one hand, is the necessary condition for the possibility of moral agency, in principle, and on the other hand, that ontological features and empirical capabilities inform moral agents and how entities should be handled adequately in concrete situations. Thus, moral communities usually consist of different members, namely moral agents and moral patients, and not only of equals. One of the first philosophers to have conceived of a more complex structure of moral reason and moral communities is Immanuel Kant (1724-1804). In his analysis of duty-relationships, Kant re-included morally incompetent entities like minerals, plants, and animals as vulnerable entities which

should be taken into regard by moral agents. Re-translating Kant's secular duty-analysis into theological concepts, we can say that moral accountability towards God or the moral self gives the human creature a special position in creation. And yet vulnerability in different kinds is the common characteristic of all creatures, humans and non-humans, which prompts moral agents to take responsibility for vulnerable creatures.

It is interesting to note that Immanuel Kant was educated as a Protestant Christian Martin Luther (1483-1565) is also known for having changed theological anthropology where he criticized the Catholic triumphalistic anthropology of the human being as a king in the creation. Luther had instead pointed out that the human being is a sinner. This anthropological shift paved the way to remember the old Hebrew anthropology of the human being as the accountable steward who is responsible towards the Creator for a merciful handling of the creatures. The so-called stewardship-anthropology stimulated the emergence of Protestant movements to uphold the protection of animals and nature since the 17th century.

I have outlined the main ethical justification strategies for the inclusion or exclusion of a moral consideration of animals. In the meantime, I refrained from drawing on poetic stories about spiritual contemplations of non-human creatures as vestiges of the Creator since my primary objective was to draw attention to the ethical side of the human-animal relationship.

İslam'da Vejetaryenlik¹

SARRA TLILI

Doç. Dr., Florida Üniversitesi, satlili@ufl.edu

Son yıllarda, İslam'da vejetaryenliğin savunulması lehine dikkate değer üç girişim görülmektedir. Richard Foltz, vejetaryen yaşam tarzının İslam ile tamamen uyumsuz olmadığını savunurken İslami doktrinlere ve diğer ilkelere başvurur. Katherine Perlo, İslam dini dahil dünya dinlerinin beslenmek için hayvan öldürmeyi nasıl yasakladığını göstermek amacıyla ahlaki ilerleme ilkesine değinir. Son olarak Kecia Ali, misojini ve karnivorizmin aynı sömürücü ön kabuller ile temellendirildiğini savunurken ve beslenmek için öldürmenin meşruiyetine karşı öncüller üretirken, feminist teoriye dayanır. Her ne kadar, bu tartışmalar Müslümanların hayvanlara yönelik tutumlarının birçok sorunlu yönünü ve haklı şikayetleri vurgulasa da, aynı zamanda metodolojik kusurlarla maluldür ve geleneği yanlış tanımlayıp aşırı basitleştirmektedir. Dahası, hayvan hakları söylemine, vejetaryenlik ilkesine ve onu savunan teorilere belirgin olarak eleştirel bir inceleme uygulamamaktadırlar. Bu makalenin amacı, yalnızca vejetaryenliğin İslami öncüllere dayandırılabilir olup olmadığını değerlendirmek değil, aynı zamanda henüz yeterince tartışılmamış olan bu mesele- nin önemli boyutlarına dikkat çekmektir. Bu amaçla, öncelikle beslenmek için öldürme sorusuna yönelik hâkim görüşü tarif edip, daha sonra İslam'da vejetar- yenliğin savunulması için kullanılan argümanları ana hatlarıyla belirleyeceğim ve eleştirel olarak değerlendireceğim.

.....

1 Bu metin Dr. Orhan Önder tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Hâkim görüş

İslam, hayvanların beslenmek için öldürülmesine izin veren yegâne din değildir, ancak dünya dinleri arasında vejetaryenliğe karşı direnç seviyesi bakımından gerçekten yegâne olabilir. Yazılı öğretiler veya en azından bu öğretilerin yaygın olarak okunmaları, bu duruşun arkasındaki ana nedendir. Kur'an ve Sünnet, Müslümanların herhangi bir hayvansal ürün tüketmesini emretmez, ancak süt ve bal gibi maddelerin tüketiminden olumlu bir şekilde söz eder ve belirli şartlar yerine getirildikten sonra et tüketimine izin verir (Armanios and Ergene, 2018, 3. bölüm).² Kur'an, sütü "saf" bir madde ve "içenlere lezzetli" olarak tanımlar (en-Nahl 16/66) ve balın "insanlık için şifa olduğunu" belirtir (en-Nahl 16/69). Bazı istisnalar dışında, uygun şartlarda öldürülen evcil hayvanlar ve av hayvanlarının yanı sıra deniz hayvanlarının etinin tüketimine de izin verir (el-Mâide 5/1, 4, 96; el-Hac 22/28-30, 34, 36). Sünnet bu konuları yineler ve açıklar. Bir hadiste, Peygamber (sav) Müslümanlara yemekten sonra, "Allah'ım! Bu yemeği bizim için bereketli kıl ve bize daha iyilerinden ver" demeyi ve süt içtikten sonra "Allah bunu bizim için bereketli kılsın ve bize daha fazlasını versin" demeyi öğretir.³ Bu, Hz. Peygamber'in sütü en iyi besin türü olarak kabul ettiğini gösterir. Sünnet, aynı zamanda Hz. Muhammed'in (sav) balı sevdiğini ve tükettiğini⁴ ve bunu hastalıkların tedavisi için tavsiye ettiğini⁵ doğrular.

Ayrıca hayvansal ürünler, cennet yiyecekleri arasında da yer almaktadır. İslamda cennet tasvirlerinde, nehirlerden süt ve bal akmaktadır (el-Muhammed 47/15). Kur'an'a göre, cennet sakinlerine kümes hayvanı da dâhil olmak üzere et ve arzu ettikleri yiyecekler ikram edilmektedir (et-Tur 52/22; el-Vâkıa 56/21). Cennette, bu maddelerin hayvanlardan elde edilmeye devam edeceğini varsaymak için bir neden olmasa da (nehirlerden süt ve balın akıyor oluşu, Allah'ın onları doğrudan yaratacağını gösteriyor olabilir), onları cennetteki lezzetler arasında listelemek, Kur'an'ın dünyada bu maddelerin tüketiminden kaynaklanabilecek suçluluk ve endişe duygularını ortadan kaldırmak istediğini göstermektedir. Ya da en azından bu, Yahudi-Hristiyan geleneğinden farklı olarak, Kuran'ın vejetaryenliği müminlerin arzu edeceği bir cennet (*Edenik*) ideali olarak sunmadığını göstermektedir.

.....

² Febe Armanios- Bogac Ergene, *Halal Food: A History*, (New York: Oxford University Press, 2018), 3. bölüm.

³ Abdürrezzâk es-San'ânî, *Musannaf Abd Al-Razzaq*, (Beirut: al-Maktab al-İslâmi, 1970), 4: 511.

⁴ Buhârî, Muhammad ibn İsmâ'îl. *Şahîh al-Buhârî*. (Riyad: Dâr al-Hadâra, 2015), 871.

⁵ Buhârî, Şahîh al-Buhârî, 931.

Kur'an, hayvan ürünlerinin tüketimini onaylamanın yanında, "Ey İnananlar! Allah'ın size helal ettiği temiz şeyleri haram kılmayın, hududu da aşmayın, doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez" derken Müslümanları bu izni tahrif etmekten men etmektedir (el-Mâide 5/87). Tefsir literatüründe bu ayet, kendilerini tamamen Allah'a adanmak için yemekten, cinsel ilişkiden ve rahat bir yatakta dinlenmekten alıkoyan bazı sahabeler için indirildi şeklinde açıklanmaktadır. Sahabenin bu kararı, Kur'an'ın uyarısının yanında, kendisinin böyle aşırı davranışlardan kaçındığını söyleyen Peygamberimiz tarafından defalarca ihtar edilmiştir. Peygamberimiz eşleriyle cinsel birliktelikten ve iyi yemek yemekten hoşlanmakta, bazı günlerde oruç tutmakta, geceyi hem duaya hem de uykuya ayırmaktaydı. O, "Kim ki benim örneğimi küçümserse, benimle bir alakası yoktur" diye tembihler.⁶

Et tüketimi hakkındaki Kur'an öğretilerinden esinlenen Foltz "Belirtilen şartlar dışında, et yemek Tanrı'yı razı edebilir" diyerek şu şekilde sonuca bağlar: "En ufak ayrıntıya kadar Allah'ı razı edecek şekilde yaşamak her Müslümanın sorumluluğu iken, Allah yememizi istiyorken et yememek küfür olacaktır"⁷. Bağlantılı olarak, Perlo, varsayımsal bir İslam devletinin vejetaryenlik hakkındaki kararları nasıl uygulayacağını merak eden Yahya Monastra'ya atıfta bulunur: "Beni yatırıp, ağzımı açmaya zorlayıp kebabları boğazıma mı tıkıştırıracaklar?" diye sorar.⁸

Bunlar temellendirilmemiş görüşlerdir. Aslında, Kur'an ve Sünnette hayvan ürünlerini tüketmek olumlu bir şekilde sunulsa da, hayvan ürünlerini tüketmek veya onlardan kaçınmakla ilişkili bir cezadan ya da ödülde bahsedilmez. Naslar hayvan ürünlerini, Allah'ın Müslümanlara tadını çıkarsınlar diye indirdiği nimetler olarak görür. Bu yüzden, hâkim görüşte, Müslümanlar seviyorsa et yemekten veya aksi durumda et yemekten kaçınmakta serbesttirler ve bu davranışların hiçbiri kulluk olarak sayılamaz. Bu nedenle etin tüketimi ve et yemeden kaçınmak, şer'i ve ahlaki açıdan eşit derecede nötr konulardır. Bununla birlikte, gelenek, et tüketimini suç gibi görerek veya başka bir şekilde kötüleyerek bu cevazı tahrif girişimini reddetmektedir. Bu yüzden, asıl itiraz edilen kısım, davranışsal olmaktan çok teolojiktir. Müslümanlar vejetaryen beslenme konusunda serbest iken, Müslümanların vejetaryenliği İslami bir

.....

6 Ahmad ibn Shuayb el-Nasâî, *Al-Sunan al-kubrâ* (Beyrut: Mu'assasat al-Risâla, 2001), 5:152.

7 Foltz, Richard. "Is Vegetarianism Un-Islamic?" in *Food for Thought: The Debate over Eating Meat*, ed. Steve F. Sapontzis. 209-222. (New York: Prometheus Books, 2004), 211.

8 Katherine Wills Perlo. *Kinship and Killing: The Animal in World Religions*, (New York: Columbia University Press, 2009), 171.

ideal olarak savunmaları ve sahiplenmeleri, kulluk göstergesi olarak saymaları ya da aynı sebeplerle başkalarına dayatmaları yasaklanmıştır.

Vejetaryenliği bir dava haline getirmek

İslam'da vejetaryenlik temellendirilirken bazı ilkelere değinilir; tarihteki emsal durumlar, et tüketiminin sağlık üzerine etkisi, endüstriyel boyutta et üretiminin negatif etkisi, ahlaki tutarlılık ve ahlaki ilerleme. Bu ilkelere bazıları diğerlerinden daha güçlü olsa da, bu bölümde, bu ilkelere hiçbirinin İslam'da vejetaryenlik için temel oluşturacak kadar sağlam olmadığını göstermeye çalışacağım.

Emsal durumlar

Emsal durumlar ilkesi, bazı Müslümanların, özellikle modern öncesi çağda, Foltz'in dediği gibi, "Birçok durumda kulluk göstergesi olarak" vejetaryenliği kullandığı argümanından oluşuyor. Bu vejetaryenler büyük olasılıkla, ünlü sufi Râbiâ el-'Adeviyye⁹ ve birkaç daha az bilinen ya da isimsiz sufi figürüdür. Tasavvufa müracaat etmenin altında yatan amacı-muhtemelen İslam'ın ana akım olmasa da daha manevi akımı- İslam'ın "en saf" şekliyle vejetaryen dostu olması durumunda, vejetaryenliğin kulluk göstergesi olarak benimsenmesi olabilir. Daha da provokatifi, Kecia Ali, Peygamberimiz için "İki vakada hayvanların iyiliği için et tüketiminin azaltılmasına kanaat getirdi." der ve "Bu tür rivayetlerden çok bahsedilmez." diye yakınır.¹⁰ Burada belirtilen nokta, eğer Peygamberimiz et tüketimini azaltmayı düşündüyse, Müslümanlar belki de bunu bir adım ileri taşımaları ve et tüketmekten tamamen kaçınmalıdır. Dolayısıyla emsal durum argümanı, geleneğin vejetaryen-dostu denebilecek Ortodoks ana akım tarafından gizlenmiş ya da geliştirilmemiş tarafına ışık tutmaktadır.

Bu argüman birkaç yerde hatalıdır. Birincisi, Ali'nin, Peygamberimizin vejetaryenliğe itibar ettiği iddiasının mantıksızlığının yanında, yukarıda alıntılanlar da dâhil olmak üzere pek çok kutsal öğreti ile açıkça çelişmesidir. Ali argümanını Giovanni Canova'nın, Peygamberimizin, ondan yardım isteyen, yakalanmış bir geyiği ve kaçmakta olan deveyi kurtarması hadisesini aktardığı

.....

9 Foltz, "Is Vegetarianism Un-Islamic?" in *Food for Thought: The Debate over Eating Meat*, 218; Perlo, *Kinship and Killing: The Animal in World Religions*, 171

10 Kecia Ali, "Muslims and Meat-Eating: Vegetarianism, Gender, and Identity", *Journal of Religious Ethics*. 43/2 (2015): 273

makalesinde tartışılan iki noktadan çıkarır.¹¹ İlkinde, geyik yavrularını besleyebilmek için Peygamberimizin onu kurtarmasını ister ve hemen geri döneceği sözünü verir; ikincisinde, deve ömür boyu süren bir hizmetten sonra yaşlandığı ve onlara faydası dokunmadığı için sahiplerinin onu kesmeyi planladığından şikâyet eder. Peygamberimiz, geyik yavruları ile bir araya gelebilsin ve onları beslesin diye salınmasına yardımcı olur ve devenin sahibinden onu öldürmesini ister.

Her iki durum da, Peygamberimizin hayvanları önemseydiğini gösterse de, ikisi de beslenme kuralları ile alakalı hiç bir şey aktarmamaktadır. Aslında bu hassasiyet Peygamberimizin hayvanlarla ilgili öğretilerinin içine işlemiştir, ancak yine de vejetaryenliği öne çıkarmaz. Örneğin Hz. Muhammed (sav) Müslümanlara, sebepsiz yere hayvan öldürmenin cehennem ateşinden hiç de az olmayan bir cezayı gerektiren bir suç olduğunu öğretmiş ve hayvanları sakatlayan ya da acı çektirenleri lanetlemiştir. Dahası, hayvanlara itibarlı, özenli ve şefkatli davranmayı öğretmiş ve hayvanlara karşı her türlü iyi davranışın cennette ödüllendirileceğinin sözünü vermiştir.¹² Bu öğretileri vurgularken Peygamberimiz, beslenmek için kurallara uygun kesimi diğerlerinden ayırarak caiz kılmıştır. Örneğin, sahabeden Abdullah b. Ömer'den rivayet edilen şu hadise bir bakalım:

Allah'ın elçisi buyurdu ki "Kim ki bir serçeyi ya da daha büyük bir kuşu meşru bir sebep olmadan öldürürse, Allah onu (ahirette) sorumlu tutacaktır." Biri sordu, "Neler meşru sebeplerdir ey Allah'ın Resulü?". Hz. Muhammed ekledi, "Öldürdükten sonra yemektir, kafasını koparıp atmak değil"¹³.

Doğrusu, Hz. Muhammed, defalarca kendi elleriyle hayvan öldürmüş, hayvan kurban etmiş ve Müslümanlara aynısını yapmalarını buyurmuş ve et tüketmiştir. Enes bin Mâlik'ten (ra) şöyle rivayet edilir; "Allah'ın selamı ve rahmeti onun üzerine olsun, Peygamber, iki beyaz boynuzlu koç kurban etti. Onları kendi elleriyle kesti".¹⁴ Sahabeden Abdullah b. Ömer aktarıyor; "Allah'ın selamı ve rahmeti onun üzerine olsun, Peygamber, düzenli olarak Kurban Bayramı'nı

.....

11 Giovanni Canova "Il Profeta Muhammad e gli Animalì : La Leggenda del Cammello e della Gazzella" *Oriente Moderno*, 89/2 (2009): 257.

12 Sarra Tlili, "Animals" *Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God*, ed. Coeli Fitzpatrick ve Adam Hani Walker. (Santa Barbara, C A: ABC -C LIO, 2014), 24.

13 Nasâî, *Al-Sunan al-kubrâ*, 4:489.

14 Buhârî, *Şahîh al-Buhârî*, 914.

kutladığı on yıl Medine’de yaşadı”.¹⁵ Yine Peygamberimiz buyurmuştur: “Bu (kurban) günü, namazımızı kılıp evlerimize gidip kurbanlarımızı keseceğiz.”¹⁶ Ebu Hureyre’den rivayet edilir: “Biri Peygambere (sav) et verdi, o da sevdiği incik kısmından aldı ve onu yedi.”¹⁷ Ebû Mûsâ el-Eş’arî Peygamberimizin tavuk yediğini aktarmıştır.¹⁸ Bu ve benzer rivayetler gösteriyor ki Peygamberimiz et yedi, kurban kesmeyi tembihledi ve hayatının son on yılında da buna aynı şekilde devam etti. Bu ve mebzul miktarda delile dayanarak, Kecia Ali’nin, geyik ve deve meselesinden et tüketimini azaltmaya yönelik çıkarımları savunamaz.

Tasavvufa dayanan argümanlar daha etkili olmuştur. Yûsuf ibn İsmâil el-Nabhânî’den (ö. 1350/1932) aktarılan anekdot bu noktaya dikkat çeker. Kendisi de bir sufi olan el-Nabhânî, bir şeyhin sufi misafirlerine ekmek ve et ikram ettiğini, onlarınsa reddedip, sadece baklagiller yediğini anlatır. Ev sahibi yemeği kendisi yiyip, baklagilleri misafire ikram eder. Misafiri tüm geceyi ibadetle geçirirken, ev sahibi yatakta geçirir. Sabah ise, ev sahibi misafire kerametler gösterir, işte bu saf kulluğun işareti olarak yorumlanmaktadır.¹⁹ Bu anekdottan sufilerin vejetaryen diyet ile beslendiklerini anlamamıza rağmen, bu hikayenin mesajı –vejetaryenliğin bir bileşeni olarak gösterilen *austerity* (konforsuz ve dünyevi zevklerden yoksun bir yaşam)- gereksiz ve nahoştur. Belki de bu yüzden isimleri ile bildiğimiz az sayıda vejetaryen sufi vardır. Bazı sufiler vejetaryen olsa da, tasavvuf literatürünün geneli, vejetaryenliği, İslami bir ideal ya da bir sufi ideali olarak öne çıkarmaya çok istekli değildir. Rabia örneğinin modern literatürde abartıldığı söylenmelidir. Vahşi hayvanlara olan yakınlığını anlatan ve onun vejetaryen olduğunu düşündüren anekdota karşın, diğerleri onun et yediğini göstermektedir.²⁰ Her halükârda, Rabia hakkında, diyetine dair net bir bilgi sahibi olunamayacak kadar az şey bilinmektedir. Bu nedenle, ona dair çelişkili rivayetlerin onu, rakip tarafların kendi fikirlerini savunmanın bir yolu olarak kendisine başvurduğu bir figür haline getirdiği açıktır.

Ayrıca unutulmamalıdır ki, vejetaryen sufiler varsa da bu, hayvanlarla ilgili endişelerden nadiren kaynaklanmaktadır. Bunun motivasyonu en iyi durumda dünya nimetlerine ilgi duymama, en kötü durumda da hayvanları hor görme

.....

15 Abû İsa Muhammad Tirmizî, *Al-Câmi’ el-Kebîr*, (Beyrut: Dâr al-Gharb al-Islâmî, 1996), 3:170.

16 Buhârî, *Şahîh al-Buhârî*, 913.

17 Buhârî, *Şahîh al-Buhârî*, 543.

18 Buhârî, *Şahîh al-Buhârî*, 1069.

19 Yûsuf ibn İsmâil Nabhânî, *Câmi’ kerâmât el-evliyâ*, (Kahire: Muştafâ al-Bâbî, 1962), 1:171.

20 Maḥmûd Şarkâvî, *Râbiâ el-Adaviyye*, (Kahire: aş-Şaḍb, 1971), 132.

şeklinde gözükmektedir. Foltz kendisi şunu da belirtmiştir, “Helenistik açıdan etkilenen sufiler, bazen et yemeyi “hayvani ruhu” beslediği gerekçesi ile küçümser” ve Foltz yine “hayvanılığı artırdığı” gerekçesi ile hayvan yağı tüketmekten kaçınılmasını öneren el-Kerîm el-Cilî’den alıntı yapar. Bu sadece hayvan imajını karaladığı için değil, ayrıca hayvanların iyiliğini somut olarak tehlikeye atacağı için bir hayvan savunucusunun teşvik etmek isteyeceği bir konum değildir. Bu hor görme, hayvanların beslenmek için öldürülmesine neden olabilir, ancak diğer türden şiddet çeşitlerini zorunlu kılmaz. Ancak şaşırtıcı bir şekilde Foltz bu ihtimali çok önemsemiyor gibi gözükmekte, bu tip bir vejetaryenliği olumlu sunmakta ve bu yaşam tarzını sağlığa ve ruha faydası olduğu için önermektedir.²¹

Sağlık Argümanı

Foltz vejetaryenliğin sağlığa faydalarını, Müslümanların bu diyeti benimsemeleri için ek bir neden olarak hatırlatır. Bu argüman stratejik olarak kullanışlı olsa da, derin bir inceleme bunun sorunsuz olmadığını göstermektedir. Aslında, sağlık ve hayvanlar için endişelenme vejetaryenliğin kabulünde en çok bahsedilen sebepler olmasına rağmen, birbirlerinden önemli ölçüde farklıdır. Biri, hayvan yanlısı tutumlara ve inançlara yol açarken, diğeri hayvan eti karşıtı tutumlara ve inançlara yol açmaktadır.²² Sağlık vejetaryenleri için Rothgerber, “Sağlığı korumak ve hastalıkları önlemek için arzuları ele alan içsel bir odağı benimsiyorlar.” der ve birçoğu için, ölü hayvanların tüketilmesinin bir kirlenme şekli olarak görüldüğünü belirtir.²³ Bu tutum, asıl ilgi alanının hayvanlardan ziyade insanın saflığı ve iyiliği olduğu söylenen züht hayatını -burada ruhtan çok bedene odaklansa da- hatırlatmaktadır.

Sağlık argümanı ayrıca ampirik olarak da kusurludur. Her ne kadar artan araştırmalar vejetaryen diyetin faydalarını vurgulamaya devam etse de, akademinin bu konudaki güncel konumu hayvan ürünlerinden kaçınmanın sağlık riskleri ile dolu olduğu yönündedir. Vejetaryenler, bilhassa hayvansal ürünlerde mevcut olan B₁₂ vitamini alımları için, özellikle de yorgunluk, halsizlik, iştahsızlık, depresyon, zayıf hafıza gibi bir dizi sağlık probleminden kaçınmak için,

.....

21 Foltz, “Is Vegetarianism Un-Islamic?” in *Food for Thought: The Debate over Eating Meat*, 214-5.

22 Hank Rothgerber, “Attitudes Toward Meat and Plants in Vegetarians” *Vegetarian and Plant-Based Diets in Health and Disease Prevention*, ed. François Mariotti, (ABD: Academic Press, 2017), 25.

23 Rothgerber, “Attitudes Toward Meat and Plants in Vegetarians”, 22.

güçlendirilmiş gıdalara bağımlıdır.²⁴ Bu vitamine çok az miktarda ihtiyaç duymamıza ve vücudumuzda depolayabilmemize rağmen, alımını durdurmak oldukça zararlıdır.²⁵ Öte yandan hayvan ürünlerinin zararları ile yalnızca fazla miktarda tüketildiklerinde karşılaşmaktayız. Tony Milligan “Vejetaryenliğin her türü için kabul edilmelidir ki, et besin olarak tehlikeli değildir.” der ve ekler: “Et yemek bize hiçbir fiziksel zarar vermez (uygun miktarlarda, uygun hazırlama vs koşullarda)”. Milligan haklı olarak “Etin kendi başına fiziksel olarak zararlı olduğu düşüncesi bilgiden yoksundur.” diye de belirtir.²⁶

Endüstriyel Etin Etkisi

Foltz ayrıca, Müslümanların vejetaryenliği tercih etmesi gerekliliğinin bir başka gerekçesi olarak, endüstriyel et üretiminin çevresel, sosyal ve sağlık üzerindeki zararlı etkilerini öne çıkarmaktadır. Endüstriyel et üreticiliği iki açıdan incelenmeyi hak etmektedir; açığa çıkan problemlerin kaynağı ve Müslümanların bu problemlere değinmede genel başarısızlığı. Foltz endüstriyel hayvan ürünlerinin üretimiyle, dünyadaki açlık problemi (yoksul ülkelerdeki değerli tarım arazilerinin, daha zengin grupların tüketeceği çiftlik hayvanlarının yetiştirilmesi için kullanılmasına kısmen bağlı bir problem olarak) arasındaki ilişkiyi vurgular.²⁷ Bu, endüstriyel et üretiminin gizli maliyetlerinden yalnızca bir tanesidir. Çevresel bozulmaya katkıda bulunan en büyük sektörlerden biri olan endüstri, başka sosyal eşitsizlik sorunlarıyla da doludur. Endüstrinin ürünleri ve uygulamaları, ciddi sağlık tehditleri konusunu da düşündürmektedir.

Çevresel düzeyde ise, birçok çalışma et endüstrisinin, insan kaynaklı sera gazlarının en büyük kaynağı olduğunu²⁸, küresel ormansızlaşmanın en büyük sebebi olduğunu ve ayrıca hava ve su kirliliğine yol açtığını göstermektedir.²⁹ Ekosistemlerin tahrip edilmesi ve vahşi yaşamın tehlikeye sokulması, endüstrinin sayısız çevresel etkilerinin arasındadır.

.....

24 Karlyn Grimes, “Review for the Registration Examination for Dietitians”, *Life Cycle Nutrition: An Evidence-Based Approach*, ed. Sari Edelstein, (Burlington, MA: Jones and Barlett Learning, 2015), 535.

25 Jörn Schneede, “Milestones in the discovery of pernicious anemia and its treatment”, *Vitamin B12: advances and insights*, ed Rima Obeid, (Boca Raton, FL : Taylor & Francis, 2017).

26 Tony Milligan, *Beyond Animal Rights*, (London: Continuum, 2010), 49-50.

27 Foltz, “Is Vegetarianism Un-Islamic?” in *Food for Thought: The Debate over Eating Meat*, 215

28 Henning Steinfeld v.dğr., *Livestock’s Long Shadow, Environmental Issues and Options. Livestock, Environment, and Development Initiative*, (Rome: United Nations Food and Agriculture Organization, 2006).

29 Neo, Harvey – Jody, Emel. *Geographies of Meat: Politics, Economy and Culture*. (Londra: Routledge, 2017), 4. bölüm.

Bu çevresel problemler, sosyal problemlerle iç içedir. Yoksul ülkelerin tarım arazilerinden yoksun bırakılması, endüstrinin sebep olduğu tek sosyal adaletsizlik biçimi değildir. Gizli yapılan araştırmalar, endüstrinin işçilere uyguladığı acımasız muameleyi ve çoğu işçinin çalıştığı kötü koşulları da ortaya çıkarmıştır. Endüstri genellikle göçmenler gibi imtiyazlı olmayan topluluklardan işçi toplar ve onlara hiçbir koruma sağlamaz. ABD'nin en büyük üçüncü domuz üreticisi ve dördüncü lider domuz işlemcisi olan Seaboard Corporation'dan bahseden Harvey Neo ve Jody Emel şöyle yazmaktadır: “Şirketin işçilere yönelik muamelesiyle ilgili mevcut olan çok az bilgide birinci yıl boyunca işçilerin hiç tatil yapmadığı görülüyor ve iş yerinde yaralanan varsa şirket sorumluluk almaktan kaçınmak için elinden geleni yapıyor.”³⁰ Aynı yazarlar, et üretim tesislerindeki çalışma şartlarını şu şekilde anlatmışlardır:

“Tozlar arasında, yem ve dışkı parçacıkları, tüy ve kıl yumakları, cilt döküntüleri, mantar parçaları ve sporlar, bakteri ve bakteri parçaları, virüsler ve çöp parçacıkları bulunur. Bu toz, tipik organik toz olarak bilinir, çünkü canlı organizmaların ürettiği maddelerden oluşmaktadır. Gizemli bir köpük, domuz operasyonları için bariyer olarak kullanılıyor, bu bariyerin içinde metan gazı hapsolüyor, domuzları ve işçileri öldüren ahır patlamalarına neden oluyor. Tek bir yerde toplanan (antibiyotikler, hormonlar ve diğer kimyasallarla dolu) gübre miktarını düşündüğümüzde, böyle bir yerde herhangi birinin nasıl çalışabileceğini düşünürsünüz. Üstelik zavallı hayvanlarla da uğraşmak durumundalar”³¹

Bu çalışma koşulları sağlık riskleriyle doludur, ama endüstrinin sağlık konusundaki adımları, iş yerine ulaşmamaktadır. Daha önce tartışılan çevre sorunları; çalışanlar, çevre toplulukları ve tüketiciler için ciddi sağlık tehditleri yaratıyor. Bir dizi uzmandan oluşan komite, bu üretim tesislerinden kaynaklanan atık akışının “Yeraltı suyu ve içme suyu kaynaklarını kirletebileceğini ve toksik gaz emisyonlarının tarım işçilerine ve çevre topluluklara zararlı, hatta ölümcül olabileceğini” belirtmektedir. Endüstrinin büyüme hormonlarına ve antibiyotiklere dayanması da tüketicilere ciddi sağlık tehditleri yaratıyor. Birçok çalışma, antibiyotiğe dirençli bakterilerin (tehlikeli E. coli suşları gibi) ve dirençli Salmonella türlerinin ortaya çıkışını hayvan tarımında antibiyotik kullanımı ile ilişkilendirir.³²

.....

30 Neo - Jody, *Geographies of Meat: Politics, Economy and Culture*, 72.

31 Neo - Jody, *Geographies of Meat: Politics, Economy and Culture*, 73.

32 Michael S. Carolan, *The Real Cost of Cheap Food* (New York: Earthscan, 2011), 87

Bunlara, endüstrinin hayvanları nesneleştirme ve suistimalini de ekleyecek olursak, endüstriyel et üretimi İslami doktrinlerle bağdaşmaz görünmektedir. Nitekim, ünlü Müslüman alim Muhammed Haşim Kamali, endüstrinin hormon ve antibiyotik kullanması nedeniyle endüstriyel etin İslami helal standartlara uygunluğuna dair şüphesini dile getirmekte ve fabrika uygulamalarının merhamet ilkesi ile çelişkili olabileceğine dikkat çekmektedir.³³ Kamali, yalnızca şüphesini dile getirmesine rağmen, yaptığı analiz, bu tür bir şüphenin, fabrika çiftliği ürünlerini İslami gerekçelerle yasaklamak için -şüpheli olandan kaçınılmalıdır hükmünce- yeterli olabileceğini gösteriyor. En azından, bu endişelerin Müslüman din âlimleri ile diğer entelektüeller ve sosyal reformcular arasındaki tartışmaları tetiklemesi beklenirdi, ama bildiğim kadarıyla bu tartışma henüz başlamadı. En azından, halkın dikkatini çekecek ve somut sonuçlara yol açacak kadar büyük ölçekte görünmüyor.

Bunun yanında, bu sorunun ciddiyetini tam olarak kabul etmekle birlikte, endüstriyel hayvan ürünlerine karşı bir tutumun tüm hayvansal ürünlere karşı aynı tutumu gerektirmediği açıktır. Bu, geleneksel hayvan yetiştiriciliğinin, hayvan istismarı açısından masum olduğu anlamına gelmemektedir, ama buna karşın potansiyel tehlikeli bir sistem ile özünde tehlikeli bir sistem arasında fark vardır. Beslenmek için hayvan öldürme tartışmalarını bir kenara bırakırsak, geleneksel hayvancılık, hayvanların çıkarlarına uygun bir şekilde yapılabilir ve yapılmıştır. İki üretim türü arasındaki temel farklılıklar göz önüne alındığında, ikisi aynı özellikte görülmemelidir.

Ahlaki ilerleme

Bu ilke, “İslam geçmişte beslenmek için öldürmeye cevaz vermiş olsa da, ampirik ve ahlaki açıdan ilerlemeler cevazın iptalini gerektirir” fikrinden oluşmaktadır. Foltz, “İlk Müslümanlar için et tüketiminden kaçınmak, o dönemdeki sınırlı yiyecek seçenekleri göz önünde bulundurulduğunda çok makul değildi.” der ve “Ancak modern ekonomiler bu şartları kaldırmıştır.” şeklinde devam eder. Perlo ise beslenmek için hayvan öldürmenin gereklilikten kaynaklanmadığı, bunun asıl sebebinin ahlaki noksanlık olduğu görüşünü benimsemektedir. Bununla birlikte, kölelik, despotizm, ırkçılık ve cinsiyetçiliğin terk edilmesi örneğinde kanıtlandığı gibi “Duygudaşlığı ve iç huzuru sağlama dürtüsünün

.....

³³ Mohammad Hashim Kamali, “The Halāl Industry from A Sharī’ah Perspective”, *Islam and Civilisational Renewal* 1/4 (2010): 601.

gittikçe daha insaniyetli politikalara yol açtığını” belirtir.³⁴ “İşte bu duygudaşlık şimdi hayvanları da kapsayacak şekilde genişletilmelidir” diye ekler.

Ahlaki ilerleme hakkındaki argümanlar da birçok probleme sahiptir. Batı'daki birçok filozof, insanlığın ahlaki durumunun artık eskisinden daha iyi olduğu yönündeki önermeyi kabul etse de, birçok kişi bu önermeyi kesin olmayan terimlerle kurmanın zorluğunu ifade ediyor ve bu önermenin bir tartışma konusu olacağını belirtiyor.³⁵ Bunun sebebi ilk olarak, ahlak, tüm etik filozoflarının muhtemelen kabul edeceği gibi sosyal olarak, en azından kısmen, inşa edilmiştir. Birçok kişinin insanlığın eskisinden daha ahlaki olduğu izlenimine sahip olması, kültürel ya da tarihi bir şövenizmin ifadesi olabilir. Jess Prinz'in dediği gibi; “Bugünden bakınca, geçmişte sahip olduğumuz değerlerden daha iyi değerlere sahip olduğumuzu ve mevcut değerlerimizi kucakladığımızı, artık geçmiş değerlerimizi sahiplenmeyeceğimizi düşünüyoruz.”³⁶

Diğer bir zorluk ise değerlendirme araçları ile ilgilidir. Örneğin, ahlaki ilerlemenin gerçekleşip gerçekleşmediğine karar verirken, normatif seviyeye bakmak yeterli midir, yoksa yaşayan gerçekliği de göz önünde bulundurmamız gerekir mi? Örneğin, kölelik kurumu kaldırılmış olmasına rağmen, bununla geleneksel olarak ilişkili birçok uygulamanın varlığını sürdürdüğü iddia edilebilir.

Üçüncü bir zorluk, bu ilkenin sömürgeci temayüllerinden oluşur. Ne de olsa, yerli halkların ahlaki gelişimi, sömürgecinin gündeminde³⁷ önemli konulardan biriydi ve bu hayvan ve çevre etiği ile ilgili tartışmalar da dâhil olmak üzere felsefi ve siyasi tartışmalarda hala hissedilebilmektedir. Aslında, Batılı olmayan geleneklerde, hayvan etiğini dillendiren gerekçelere mütevazı bir bakış açısı bile kazandırmaya çalışmadığı için, Perlo'nun pozisyonu, Batılı sömürgecilerin tavrını yansıtır.

Daha az problemli olsa da, Foltz'un “ekonomik değişiklikler, beslenmek için hayvan öldürmenin meşruiyeti ile ilişkili kuralların değişimini gerektirir” önermesi sorunsuz değildir. Her ne kadar modern ekonomiler büyük olasılıkla, en çok sayıda insana eşi görülmemiş bir refah düzeyi sağlamış olsalar da, bu refah eşit derecede ve çevresel maliyet olmadan deneyimlenmez. Bu noktada yorum

.....

34 Perlo, Kinship and Killing: The Animal in World Religions, 215-7.

35 Ruth Macklin, “Moral Progress,” *Ethics* 87/4 (1977): 370.

36 Jesse Prinz, *The Emotional Construction of Morals* (New York: Oxford University Press, 2007), 289.

37 Bu noktada bkz: Michael Mann, “Torchbearers Upon the Path of Progress: Britain's Ideology of a ‘Moral and Material Progress in India’” *Colonialism as Civilizing Mission: Cultural Ideology in British India*. Ed. Harald Fischer-Tiné and Michael Mann. (London: Anthem Press, 2004), 1-28.

yapan Catherine Osborne, modern vejetaryenlik savunmalarının, genellikle endüstri sonrası Batı ekonomisinde yaşayan süpermarket tüketicilerinden oluşan zengin bir okuyucu kitlesi olduğunu yazıyor. Osborne şöyle devam ediyor; "Bu gibi durumlarda, insanların et yememeyi seçmeleri gerektiğini iddia etmek mantıklı olabilir, çünkü vejetaryen alternatifler onlar için her zaman mevcuttur ve et, insan sağlığı için gerekli değildir."³⁸ Aslına bakarsak, sağlıklı vejetaryen alternatiflere herkes ulaşamamaktadır. Simon Fairlie, Richard Young ve Pat Thomas, modern İngiltere kadar zengin bir toplumda bile, biri şehirden ayrılıp çiftliğe -hatta bu çiftlik İngiltere'nin en bol ürününden oluşuyorsa- taşındığında vegan veya vejetaryen bir diyetin daha az anlamlı olabileceğini belirtmiştir. Büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu refah seviyesi daha düşük olan toplumlar, temel sağlık gereksinimlerini karşılamak için yeterince çeşitlendirilmiş ve takviye edilmiş gıda maddelerinin üretimi veya elde edilmesi için ihtiyaç duyulan teknoloji ve finansal araçlardan yoksundur. Çoğu kimse için hayvan ürünleri içeren bir diyet, damak tadından ziyade sağlıkla ilişkilidir.

Belki daha da problemlisi, çok sayıda insanın sağlıklı ve vejetaryen diyete erişimine imkân sağlayan bu bolluk, çevre problemleri ile iç içe geçmiştir. Milletler, ayrıcalıklılar arasına katıldıkça, bunların ekolojik ayak izi (karbon ayak izi) ve dünya kaynakları üzerindeki baskısı artıyor. Bu artışlar sayısız hayvanı da -özellikle evcil olmayanları- etkilemektedir.

Bununla birlikte, ampirik düzeydeki değişikliklerin dini kararların gözden geçirilmesini gerektirebileceği önermesi, ne içtihatlarla aykırı ne de özü itibarıyla problemlidir. Örneğin, Mekke'ye hac ziyareti de dâhil olmak üzere, kurban kesimi için, çoğu hayvanın, hayvanlara muameleye ilişkin Peygamber öğretileri ile açıkça çelişen koşullar altında uzak yerlerden ithal edilmesinin gerektiğini göz önünde bulundurursak, bu ibadeti farklı yönlerden yeniden düşünmenin faydası olabilir. Ne de olsa, geleneğin ortaya çıkan kısıtlamalara uyum sağlaması için ilk çağrı bu değil ve nitekim bu gibi çağrılar bu yolun keşfedilmeye değer olduğunu gösterecek kadar çok defa yanıtlandı. Bununla birlikte, bu yola girmeden önce birkaç noktaya değinilmelidir.

Geleceğe yönelik öneriler

İslam'da vejetaryenlik tartışmaları, İslam'da beslenmek için öldürmenin birçok gerekçesini bildiren antroposentrik varsayımlara dikkat çekip işaret etse

.....

³⁸ Catherine Osborne, *Dumb Beasts and Dead Philosophers: Humanity and the Humane in Ancient Philosophy and Literature*, (New York: Oxford University Press, 2007), 236.

de, vejetaryenlik ilkelerini ve bunu savunan teorileri çok az incelemiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, geleneği yeniden yorumlamadan önce dikkatle tartışılması gereken bir nokta, bu tartışmadaki refahın rolüdür. Bu sorunun çevresel boyutunun yanı sıra, vejetaryenliğin daha zenginler arasında potansiyel olarak benimsenmesinin, daha az refaha sahiplerin imajını nasıl etkileyebileceği de düşünülmelidir. Her ne kadar çoğu şimdi, beslenmek için gerçek bir öldürme ihtiyacı olduğunda, etik olarak sorunlu olmadığını kabul etse de, bu uygulama yalnızca yoksullarla ilişkilendirilirse, nihayetinde yüksek ahlakın refahla bağlantılı hale gelmesi, yoksulun yabancı ve daha az ahlaklı algılanması riskini taşır.

Vejetaryenliğin İslami bağlamda savunulması, her bir modelle ilgili komplikasyonları tespit etmeli ve ele almak istedikleri vejetaryen model hakkındaki görüşlerini de ifade etmelidir. Açıkçası, ovo-lakto vejetaryen diyet, hayvanların öldürülmesini gerektiren bir sisteme bağlıdır, hatta vegan diyetin bile bir yaşam maliyeti vardır. Vejetaryen diyet ideali, yanılıcı olabilir ya da en azından öldürme açısından birçok kimsenin düşündüğü kadar masum olmayabilir. Hatta bazıları, bu diyetin, hayvan ürünleri içeren diyetlere göre yaşam maliyetleri daha yüksek bir diyet olduğunu belirtmiştir.

Başka bir komplikasyon, beslenmek için öldürme pratiğine yakından bağlı evcilleştirme kurumuyla ilgilidir. Geleneksel hayvan hakları savunucularının talep ettiği gibi bu kurum kaldırılmalı mı, yoksa bazı politik teorisyenlerin önerdiği gibi öldürmeyle bir şekilde yeniden mi yapılandırılmalı? İkincisi ise, tam olarak nasıl? İlki ise, teknoloji ve diğer kaynaklardan yoksun olan pastoral ve çiftçi toplumlara ne diyeceğiz?

Son olarak, vejetaryenliğin savunucuları, bu ilkenin antroposentrik karakterini ve onu savunan teorilerin çoğunu kabul etmelidir. Bu öne çıkan faydacılık, deontoloji, Aristotelesçilik ve sözleşmecilik (*contractarianism*) gibi ahlaki düşüncenin, insanlara olan benzerliklerine dayanarak diğer canlıları kapsadığı hayvan etiği teorilerinde ortak olan kapsamacılık (*extensionism*) sorununa örnektir. Ayrıca, vejetaryen felsefenin, fikirlerini daha geniş bir canlı topluluğundan ziyade insan toplumundan almakta olduğu saptanabilir.

Sonuç

İslam'da vejetaryenlik meselesini temellendirme girişimleri, Kur'an ve hadis okumalarının antroposentrik karakterine meydan okuduğu için övgüyü hak ediyor, ancak bu okumalar, beslenmek için öldürmeyi naslarla meşru kılmanın tek yolu değildir. Bu bağlamda, Val Plumwood ve Andrew Smith gibi ekolojik

hayvancıların sağladığı kavramsal araçlar daha yararlı olabilir. Bu teorisyenlerin önerileriyle uyumlu olarak, yakın bir Kur'an okuması, diğer hayvanlardan yararlanma meşruiyetinin, insanın müstesna oluşundan ziyade, kırılabilirliğine karşılık olarak ilahi bir lütf olarak tasarlandığını ortaya koymaktadır. Plumwood ve Smith, ayrıca vejetaryenliğin insanların daha geniş bir canlı topluluğu ile olan ilişkisini kestiğini, dini amaçlarla öldürmenin ise insanları bu topluluğun bir parçası yaptığını savunur. Bu önerme, yukarıda da öne sürdüğüm gibi, insanları daha geniş olan yaratılmışlar topluluğuna entegre etmeye çabalayan Kur'an'la örtüşmektedir.

Kaynakça

- Abdul Rahman, Sira. "Religion and Animal Welfare — an Islamic Perspective". *Animals (Basel)* 7/2 (2017):11.
- Ali, Kecia. "Muslims and Meat-Eating: Vegetarianism, Gender, and Identity", *Journal of Religious Ethics*. 43/2 (2015): 268-288.
- Buhârî, Muhammad ibn İsmâ'il. *Şaḥîḥ al-Buhârî*. Riyad: Dâr al-Ḥadâra, 2015.
- Canova, Giovanni. "Il Profeta Muḥammad e gli Animali : La Leggenda del Cammello e della Gazzella" *Oriente Moderno*, 89/2 (2009): 257-275.
- Carolan, Michael S, *The Real Cost of Cheap Food*. New York: Earthscan, 2011.
- En-Nasâi, Ahmad ibn Shuayb. el-Sunan al-kubrâ. Beyrut: Mu'assasat al-Risâla, 2001.
- Es-San'ânî, Abdürrezzâk, Musannaf Abd Al-Razzaq, Beirut: al-Maktab al-İslâmî, 1970.
- Febe Armanios- Bogac Ergene, *Halal Food: A History*, New York: Oxford University Press, 2018
- Foltz, Richard. "Is Vegetarianism Un-Islamic?" *Food for Thought: The Debate over Eating Meat*, Ed. Steve F. Sapontzis. 209-222. New York: Prometheus Books, 2004.
- Grimes, Karlyn. "Review for the Registration Examination for Dietitians", *Life Cycle Nutrition: An Evidence-Based Approach*. Ed. Sari Edelstein, 497-538. Burlington, MA: Jones and Barlett Learning, 2015.
- Kamali, Mohammad Hashim, "The Ḥalâl Industry from A Shari'ah Perspective", *Islam and Civilisational Renewal* 1/4 (2010): 595-612.
- Macklin, Ruth, "Moral Progress," *Ethics* 87/4 (1977): 370-382.
- Mann, Michael. "Torchbearers Upon the Path of Progress: Britain's Ideology of a 'Moral and Material Progress in India'" *Colonialism as Civilizing Mission: Cultural Ideology in British India*. Ed. Harald Fischer-Tiné ve Michael Mann. 1-28. London: Anthem Press, 2004.
- Nabhânî, Yûsuf ibn İsmâ'il, *Câmi' kerâmât el-evliyâ*. Kahire: Muştafâ al-Bâbi, 1962.
- Neo, Harvey – Jody, Emel, *Geographies of Meat: Politics, Economy and Culture*. Londra: Routledge, 2017.
- Osborne, Catherine, *Dumb Beasts and Dead Philosophers: Humanity and the Humane in Ancient Philosophy and Literature*, New York: Oxford University Press, 2007

- Perlo, Katherine Wills. *Kinship and Killing: The Animal in World Religions*, New York: Columbia University Press, 2009.
- Prinz, Jesse, *The Emotional Construction of Morals*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Rothgerber, Hank, "Attitudes Toward Meat and Plants in Vegetarians" *Vegetarian and Plant-Based Diets in Health and Disease Prevention*, ed. François Mariotti, 11-35. ABD: Academic Press, 2017.
- Schneede, Jörn, "Milestones in the discovery of pernicious anemia and its treatment," *Vitamin B12: advances and insights*, ed Rima Obeid, Boca Raton, FL: Taylor & Francis, 2017.
- Şarkâvî, Maḥmûd, *Râbiâ el-Adaviyye*, Kahire: aş-Şa'b, 1971.
- The Pew Charitable Trusts, "Pew Commission on Industrial Farm Animal Production 2008". Erişim:2.8.2018.<http://www.pewtrusts.org/en/about/news-room/press-releases-and-statements/2008/02/29/expert-panel-highlights-threats-to-public-health-and-environment-from-industrial-animal-agriculture-wastes>.
- Tirmizî, Abû İsa Muhammad, *Al-Câmi' el-Kebîr*, Beyrut: Dâr al-Gharb al-İslâmî, 1996.
- Tlili, Sarra, "Animals". *Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God*, ed. Coeli Fitzpatrick ve Adam Hani Walker. Santa Barbara, C A: ABC -C LIO, 2014.

A Case for Vegetarianism in Islam?

SARRA TLILI

Assoc. Prof., University of Florida, satlili@ufl.edu.

Three notable attempts to build a case for vegetarianism in Islam have appeared in the last couple of decades. Richard Foltz (2004) appeals to Islamic doctrines and other principles to argue that a vegetarian lifestyle is not totally incompatible with Islamic creed. Katherine Perlo (2009) invokes mainly the principle of moral progress to show how world religions, including Islam, can abandon killing for food. Finally, Kecia Ali (2015) engages feminist theory to argue that misogyny and carnivorousness are underlain by the same exploitative pre-suppositions and to derive an Islamic premise countering the permissibility of killing for food. Although these discussions address legitimate grievances and highlight many problematic aspects of Muslims' attitudes toward nonhuman animals, they also suffer from methodological flaws and mischaracterize and oversimplify the tradition. Moreover, they hardly apply any critical scrutiny to the animal rights discourse, more specifically to the principle of vegetarianism and the theories that defend it. The aim of this presentation is to consider not only whether a case for vegetarianism is buildable on Islamic premises, but also to draw attention to important dimensions of this debate that have yet to be addressed. To this end, I will first describe the mainstream position toward the question of killing for food, and thereafter outline and critically assess the arguments used to build a case for vegetarianism in Islam.

Mainstream position

Islam is not unique in allowing animals to be killed for food, albeit relative to other religions it may indeed be regarded as unique with respect to the level of its resistance to vegetarianism. Scriptural teachings, or at least prevalent readings thereof, are the main reason behind this stance. The Qur'an and the Prophetic Tradition do not require Muslims to consume any animal products, but they speak favorably of the consumption of items such as milk and honey and authorize the consumption of meat once certain ritual requirements in obtaining it are satisfied (Armanios and Ergene, 2018, chap. 3). The Qur'an describes milk as a "pure" substance, "palatable to the drinkers" (Q 16/al-Naḥl: 66) and states that in honey there "is healing for humankind" (Q 16/al-Naḥl: 69). With some exceptions, it also authorizes the consumption of the flesh of ritually killed domestic and hunted animals as well as sea animals (Q 5/al-Mā'ida:1, 4, 96; Q 22/al-Ḥajj: 28-30, 34, 36). The Prophetic Tradition (ḥadīth) reiterates and further explicates these themes. One Prophetic report teaches Muslims to say, "God bless this food for us and give us something better than it" after they consume any type of food, but to say after they drink milk, "God bless it for us and give us more of it!" (al-Ṣan'ānī, 1970, vol. 4, p. 511). This indicates that the Prophet considered milk the best type of nourishment. The Prophetic tradition affirms also that Muhammad liked and consumed honey (al-Bukhārī, 2015, p. 871) and that he prescribed it as a treatment for ailments (al-Bukhārī, 2015, p. 931).

Animal products are also cited among the staples of heavenly food. Milk and honey run in rivers in the Islamic paradise (Q 47/Muḥammad: 15) and the dwellers of heaven are served meat, including fowl meat, such as they desire, the Qur'an says (Q 52/al-Ṭūr: 22; Q 56/al-Wāqī'a: 21). Although there is no reason to assume that in heaven these items will continue to be obtained through animals (the fact that milk and honey run in rivers seems to indicate that God will create them directly), listing them among heavenly delicacies suggests that the Qur'an seeks to dispel any feelings of guilt and anxiety that may result from the consumption of these items in this world, or, at least, it indicates that unlike the Judeo-Christian tradition, the Qur'an does not present vegetarianism as an Edenic ideal to which the believer is meant to aspire.

While merely authorizing (rather than imposing) the consumption of animal products, the Qur'an seems also to prohibit Muslims from tampering with this authorization when it addresses believers saying, "do not make unlawful the good things that God has made lawful for you and transgress not, for God does

not love transgressors” (Q 5/al-Mā’ida: 87). Exegetical literature explains that this verse was revealed when some of the Prophet’s Companions decided to abstain from sex and meat and to never lay their sides on a comfortable bed so that they can devote themselves fully to God. Besides the Qur’anic reminder, their decision reportedly triggered an admonition from the Prophet who reminded them that he himself avoids such excessive behavior: He enjoys sex and good food, observes fasting on some days yet not on others, and divides his night time between prayers and sleep. “Whoever shuns my example,” the Prophet cautions in conclusion, “has nothing to do with me” (al-Nasā’ī, 2001, vol. 5, p. 152).

Qur’anic teachings about meat consumption led Foltz to conclude that “meat eating might seem to be, except under specified conditions, pleasing to God” from which he derives the conclusion that, “Since it is incumbent upon Muslims to live in a way that is pleasing to God in every detail, not to eat meat if God wishes us to would constitute an act of infidelity” (2004, p. 211). Relatedly, Perlo cites Yahya Monastra who wonders how a hypothetical Islamic state would enforce rulings about vegetarianism. “[Would they hold] me down, force my mouth open, and shove kebabs down my throat” he asks? (Perlo, 171).

These are unjustified readings. Indeed, although the Qur’an and the hadīth present the consumption of animal products in a positive light, neither of them prescribes reward or punishment for either eating or abstaining from them. These texts merely treat animal products as a blessing from God that Muslims are authorized to enjoy in gratitude. Because of this, the mainstream position holds that Muslims are free to either eat or abstain from meat if they are so inclined and that neither behavior counts as an act of piety. The consumption of and abstention from meat are thus equally neutral matters from legal and ethical standpoints. However, the tradition disallows any attempt to tamper with this permissibility by criminalizing or otherwise tarnishing meat consumption. Thus, the objectionable part is theological rather than behavioral. While Muslims are free to follow a vegetarian diet if they wish to, they are not allowed to embrace or advocate vegetarianism as an Islamic ideal, adopt it as an expression of piety, or seek to enforce it on others for the same reason.

Building a case for vegetarianism

Attempts to build a case for vegetarianism in Islam appeal to several principles, including historical precedent, the health impact of meat consumption, the

negative impact of industrial-scale meat production, moral consistency, and moral progress. Although some of these principles have more strength than others, in this section I try to show that none of them are adequately sturdy so as to provide an unequivocal foundation for vegetarianism in Islam.

Historical precedent

The historical precedent principle consists of the argument that some Muslims, especially in the premodern era, practiced vegetarianism “in many cases for reasons of piety,” as Foltz maintains. Such vegetarians presumably include the renowned Sufi Rābi‘a al-‘Adawiyya (Foltz, 2004, 218; Perlo, 2009, 171) and a few other lesser known or unnamed Sufi figures. The underlying aim of appeals to Sufism—presumably Islam’s more spiritual though arguably less mainstream strand—could be that if in its “purest” form Islam is or can be vegetarian-friendly then vegetarianism can be adopted as an expression of piety. More provocatively, Kecia Ali maintains that the Prophet Muhammad “speculated in two instances about forgoing meat consumption out of concern for animals” and complains that “such reports are seldom mentioned” (Ali, 2015, p. 273). The implied point seems to be that if the Prophet himself considered forgoing meat consumption, then Muslims should perhaps take this a step further and abstain from meat altogether. The social precedent argument thus seeks to shed light on a supposedly more vegetarian-friendly side of the tradition that has presumably been obscured or underdeveloped by mainstream orthodoxy.

This argument suffers from several flaws. Firstly, Ali’s suggestion that the Prophet considered vegetarianism is not only implausible, it is plainly contradicted by numerous scriptural teachings, including the ones cited earlier. Ali infers her argument from two accounts discussed in an article by Giovanni Canova, whereby the Prophet comes to the rescue of two animals, a captured doe and an escaping camel, who request his assistance (Canova, 2009). In the first account, the doe asks the Prophet to untie her so that she can go feed her fawns, promising to be back immediately thereafter; in the second, the camel complains that after a lifetime of service his owners are planning to slaughter him now that his old age has made him less useful to them. The Prophet helps the doe, then intercedes on her behalf so that she can be permanently freed and reunited with her fawns and asks the camel’s owners to spare his life.

Although both accounts highlight the Prophet’s concern for nonhuman animals, neither of them says anything about dietary rules. In fact, the same con-

cern permeates the Prophet's teachings about animals without, nonetheless, ever translating in a preference for vegetarianism. Muhammad, for example, taught Muslims that the unjustified killing of animals is a crime punishable by no less than the hellfire and, moreover, cursed anyone who mutilates or causes an animal to suffer. More positively, he taught Muslims to treat other animals with dignity, care, and compassion and promised them heavenly rewards for any act of kindness toward a nonhuman creature (Tlili, 2014). While emphasizing these teachings, however, Muhammad unambiguously exempted ritual killing for food as permissible. Consider as an example the following report related by the Companion 'Abd Allāh ibn 'Umar:

The Apostle of God said, 'Whoever kills a sparrow or any animal above it for no legitimate reason God will hold him accountable for it (in the hereafter).' Someone asked, 'what would count as a legitimate reason, O Apostle of God?' Muhammad said, 'That he kills then eats it, not that he severs its head then discards it (al-Nasā'ī, 2001, vol. 4, p. 489).

Indeed, Muhammad reportedly slaughtered animals with his own hands, observed animal sacrifice and enjoined Muslims to do the same, and consumed meat. Anas ibn Mālik (d. 712) is reported to have said, "The Prophet, God's peace and blessings be upon him, sacrificed two white horned rams (*kabshayn amlaḥayn aqranaḥayn*). He slaughtered them with his own hands (*dhabaḥahumā bi-yadihi*)" (al-Bukhārī, 2015, p. 914). The Prophet's companion 'Abd Allāh ibn 'Umar is reported to have said, "The Prophet, God's peace and blessings be upon him, lived ten years in Medina during which he consistently observed the Eid Sacrifice" (al-Tirmidhī, 1996, vol. 3, p. 170). Muhammad is also reported to have said, "On this (the Sacrifice) day, we first pray then we go home and observe the sacrifice (of an animal, *nuṣalli thumma narji' fa-nanḥir*)" (al-Bukhārī, 2015, p. 913). Abū Hurayra is reported to have said, "Someone gave meat to the Prophet, God's peace and blessings be upon him, so he took the shank, which he liked, and ate from it" (al-Bukhārī, 2015, p. 543). Abū Mūsā al-Ash'arī reported that the Prophet consumed chicken (al-Bukhārī, 2015, p. 1069). These as well as other related reports indicate that the Prophet consumed meat and enjoined animal sacrifice and that he continued to do so throughout the last ten years of his life. The weight of this alongside that of ample related evidence shows that Ali's inference that the Prophet speculated about forgoing meat consumption from the doe and camel accounts is untenable.

Appeals to Sufism are hardly more effective. A close reading of an anecdote cited by Yūsuf ibn Ismā'il al-Nabhānī (d. 1350/1932) illustrates this point. Al-

Nabhānī, himself a Sufi, tells us of a shaykh who served his Sufi guests meat and bread, but they declined the meal, explaining that they only ate pulses. The host ate the meal himself and served them pulses. The guests then spent the entire night praying while the host spent it in bed. In the morning, however, the host outperformed the guests in miracles, something that is interpreted as a sign of true piety (al-Nabhānī, 1962, vol. 1, p. 171). Although from this anecdote we learn that some Sufis followed a vegetarian diet, the moral of the story is to convey that austerity—of which vegetarianism is treated as a component—is unnecessary and undesirable. This is perhaps why we know of so few vegetarian Sufis by name. Although some Sufis were vegetarian, overall Sufi literature is not eager to promote vegetarianism as an Islamic or even as a Sufi ideal. It is also worth noting that even the case of Rābi'a has been exaggerated in modern literature, for in contrast with the anecdote that attributes her intimacy with wild animals to her supposed vegetarianism, other accounts indicate that she consumed meat (al-Sharqāwī, 1971, p. 132). In any case, too little is known about the historical Rābi'a to provide conclusive knowledge about her diet. The conflicting reports attributed to her are thus merely a sign of her stature, something that leads competing parties to attribute to her the behavior that they wish to promote as a way of bolstering their cases.

It should also be noted that even when it exists, vegetarianism in Sufism is rarely motivated by concern for animals. At best, it is motivated by a lack of interest in worldly pleasures and at worst by disdain for nonhuman animals. Foltz himself notes that “Hellenistically influenced Sufis have sometimes shunned meat-eating as nourishing the ‘animal soul’” and cites ‘Abd al-Karīm al-Jīlī who recommends the avoidance of animal fat because it “strengthens animality.” This is hardly a position that an animal advocate would want to promote, not only because it is founded on denigrating views of animals, but also because it can compromise their wellbeing in concrete ways. Such disdain may spare animals the act of being killed for food but not necessarily other types of violence. Surprisingly, however, Foltz does not seem to mind this approach. He still presents this type of vegetarianism in a favorable light and recommends this lifestyle both for its “spiritual” and “health” benefits (Foltz, 2004, pp. 214-5).

The health argument

Foltz invokes the health benefits of vegetarianism as an additional reason why Muslims should adopt this diet. Although this argument may be strategically useful, deeper scrutiny shows that it is not without problems. Indeed, although

personal health and concern for animals are the two most cited motives for the adoption of a vegetarian lifestyle, the two types vary considerably, for whereas one leads to “proanimal attitudes and beliefs” the other leads “to antimeat attitudes and beliefs” (Rothgerber, 2017, p. 25). Health vegetarians, Rothgerber notes, “adopt an internal focus, addressing desires to sustain good health and avoid illness” and for many of them the consumption of dead animals is seen as a form of contamination (Rothgerber, 2017, p. 22). This attitude is somewhat reminiscent of the ascetic one described earlier as its main underlying preoccupation is the wellbeing and purity of the human being rather than the animal, though in this case with a focus on the body rather than the soul.

The health argument is also empirically flawed. Although a growing body of research continues to highlight the merits of vegetarian diets, the current state of scholarship still holds that foregoing animal products altogether is fraught with health risks. Vegans must notably depend on fortified food for their intake of vitamin B₁₂, which is otherwise available only in animal products, if they want to avoid a series of health problems including fatigue, weakness, loss of appetite, depression, poor memory, and difficulty maintaining balance (Grimes, 2015, p. 535). Though this vitamin is required only in trace amounts and can be stored in the body for several years, forgoing it altogether is harmful (Schneede, 2017). On the other hand, animal products pose health risk only if consumed excessively. As Tony Milligan writes, “A vegetarianism of any defensible sort may have to accept that meat is not nutritionally compromised” and “that it does us no physical harm to eat it (in suitable amounts, with suitable preparation, and so on).” Milligan rightly notes that “the idea that meat per se is physically harmful is, at the very least, ill-informed.” (Milligan, 2010, p. 49-50).

Impact of Industrial Meat

Foltz also invokes the detrimental environmental, social, and health impacts of industrial meat production as a further reason why Muslims should opt for vegetarianism. The issue of industrial animal farming deserves special attention both due to the host of problems associated with it and to Muslims’ general failure to address this problem adequately. Foltz highlights the link between industrial livestock production and the problem of world hunger, affecting 20 percent of world population—a problem that is partly linked to the dedication of valuable agricultural land in poor countries to feed crops destined for livestock consumption geared toward more affluent groups (2004, p. 215). This is only one of the many hidden costs of industrial meat. The industry is also one

of the major contributors to environmental degradation, is fraught with other problems of social inequity and its products and practices pose serious health threats.

At the environmental level, many studies affirm that the meat industry is the largest anthropogenic emitter of greenhouse gases (Steinfeld, et al., 2006), the largest driver of global deforestation, and a major contributor to air and water pollution (Neo and Emel, 2017, chap. 4). Destruction of ecosystems and endangerment of wildlife are among the numerous ramifications of the industry's environmental impact.

These environmental problems are intertwined with social ones. Depriving poor countries of vital agricultural land is not the only form of social inequity for which the industry is responsible. Undercover investigations have also revealed the cruel treatment inflicted on the industry's labor force and the poor conditions where most workers work. The industry often recruits workers from among underprivileged communities, such as immigrants, and hardly guarantees them any protections. Citing the example of Seaboard Corporation, the third largest U.S. hog producer and fourth leading pork processor, Harvey Neo and Jody Emel write that, "In the few bits of information available about [the company's] treatment of workers it looks as though there is no holiday during the first year, and if someone is injured on the job the company does everything it can to avoid taking responsibility (2017, p. 72). The same authors describe the work conditions in meat facilities as follows:

The dust contains feed and faecal particles, feather barbules, skin debris, fungal fragments and spores, bacterial and bacterial fragments, viruses and particles of litter. This type of dust is typically known as organic dust, since it is derived from materials formed by living organisms. A mysterious foam is plaguing pig operations, trapping methane and causing barn explosions that kill pigs and workers. When you think about the amount of manure (filled with antibiotics, hormones and other chemicals) concentrated in one place, you can only wonder how anyone can work in such a place – never mind having to deal with the miserable animals themselves (2017, p. 73).

Obviously, such conditions are fraught with health risks, but the health repercussions of the industry extend far beyond the work site. The environmental problems discussed earlier create serious health threats for workers, surrounding communities, and consumers. A Pew expert panel notes for example that the waste run-off from these production facilities "can contaminate groundwater and drinking water supplies, and the toxic gas emissions can be harm-

ful – and even fatal – to farm workers and surrounding communities” (2008). The industry’s reliance on growth hormones and antibiotics also poses serious health threats to consumers. Many studies link the emergence of antibiotic-resistant bacteria (such as dangerous *E. coli* strains) and resistant types of salmonella to the use of antibiotics in animal agriculture (Carolan, 2011, p. 87).

When one adds to this already troubling record the industry’s notorious objectification and abuse of nonhuman animals, factory farming would seem to be irreconcilable with Islamic doctrines. Indeed, the renowned Muslim scholar Mohammad Hashim Kamali expresses his doubt that industrial meat can meet Islamic standards of *ḥalāl* (Islamically permissible) due to the industry’s use of hormones and antibiotics and further notes that factory practices may fail the test of compatibility with the Islamic principle of compassion (2010, p. 601). Although Kamali merely expresses doubt, his analysis indicates that such doubt may be all that is needed to proscribe factory farm products on Islamic grounds as per the legal maxim that in cases of doubt prohibition prevails. At the very least, one would have expected these concerns to trigger debates among Muslim religious scholars and other intellectuals and social reformers, but to my knowledge this debate has not started yet, at least not at a large enough scale to capture the attention of the public and lead to tangible results.

While fully acknowledging the gravity of this problem, however, it seems obvious that a case against industrial animal products does not constitute a case against all animal products. This is not to claim that conventional animal husbandry is innocent of animal abuse; however, there is a difference between a system that is inherently problematic and one that is potentially so. Leaving aside the controversial question of killing for food, conventional animal husbandry can be and has been conducted in a way that is consistent with nonhuman animals’ interests. Considering the fundamental differences between the two types of farming, the two should not be conflated into one.

Moral progress

This argument consists of the idea that even if Islam allowed killing for food in the past, human progress both at the empirical and moral levels warrants the reversal of this position. Foltz maintains that for early Muslims forgoing the consumption of meat was probably unfeasible considering their limited dietary options, but modern economies have lifted such pressures. Perlo does

not share the view that killing for food is ever dictated by necessity, blaming the practice instead on humans' moral shortcomings. However, she notes that "the drive to fulfill sympathy and achieve inner peace has led to more and more benevolent policies", as evidenced by the abandonment of slavery, despotism, racism, and sexism (215-7). Such sympathy, she demands, should now be extended to nonhuman animals.

The argument about moral progress poses many problems. Although many philosophers in the West seem to accept the proposition that humanity's moral state is now better than what it used to be, many admit the difficulty of establishing this proposition in unequivocal terms and acknowledge that this proposition will remain a point of controversy.¹ This is firstly because morality, as all ethics philosophers would probably grant, is at least in part socially constructed. The fact that many have the impression that humanity is currently more moral than it used to be can thus simply be an expression of cultural or historical chauvinism. As Jess Prinz explains, "From the present, we always seem to have better values than we had in the past for the trivial reason that we embrace our present values and no longer embrace our past values."²

A second difficulty pertains to the evaluation tools. For example, in deciding whether we have achieved moral progress, would it be enough to look at the normative level or do we also need to take into consideration the lived reality? One could, for example, argue that although the institution of slavery has been abolished, many practices that are traditionally associated with it survive intact today.

A third difficulty consists of the colonial undertones of this principle. After all, the moral improvement of indigenous populations was one of the important items on the colonizer's agenda³ and can still be sensed in political and philosophical debates, including ones dealing with animal and environmental ethics. Indeed, through her lack of attempt to gain even a modest glimpse into the rationales that inform animal ethics in non-Western traditions, Perlo's position echoes the one that characterized generations of Western colonizers.

.....

- 1 Ruth Macklin, "Moral Progress," *Ethics* 87/4 (1977): 370.
- 2 Jesse Prinz, *The Emotional Construction of Morals* (New York: Oxford University Press, 2007), 289.
- 3 On this point, see for example Michael Mann, "'Torchbearers Upon the Path of Progress': Britain's Ideology of a 'Moral and Material Progress' in India. An Introductory Essay," in *Colonialism as Civilizing Mission: Cultural Ideology in British India*, edited by Harald Fischer-Tiné and Michael Mann. (London: Anthem Press, 2004), 1-28.

Though less problematic, Foltz's proposition that economic changes warrant a revision of rulings pertaining to the permissibility of killing for food is not without difficulties. Although modern economies have probably secured an unprecedented level of affluence to the largest number of people, such affluence is neither equally experienced nor is it without environmental cost. Commenting on this point, Catherine Osborne writes that modern defenses of vegetarianism generally assume an affluent readership consisting of the supermarket consumers in a Western post-industrial economy. "In such circumstances," she notes, "it might make sense to claim that people should choose not to eat meat, because vegetarian alternatives are always available to them, and meat is not essential for human well-being." (Osborne, 2007, p. 236). Indeed, healthy enough vegetarian alternatives are not readily available to all. Even in a society as affluent as modern Britain, note Simon Fairlie, Richard Young and Pat Thomas, a vegan or vegetarian diet can start to make less sense if one leaves the city and moves to a farm, especially if the farm consists mainly of the UK's most abundant crop: grass (Fairlie et al, 16). Less affluent societies, of which Muslims form a substantial part, often lack the technology and financial means needed for the production or obtainment of sufficiently diversified and fortified food items to meet basic health requirements. For many, diets inclusive of animal products are not simply a matter of satisfying one's pallet, but rather of health.

Perhaps even more problematically, the same affluence that has enabled a growing number of people to enjoy healthy and satisfying vegetarian meals is closely intertwined with environmental problems. As more nations join the club of the privileged, the ecological footprint and the stress on earth resources become evermore straining. The impact of these stresses extends to innumerable nonhuman animals, especially non-domestic ones.

This said, the proposition that changes at the empirical level may call for revision of religious rulings is neither unprecedented nor inherently problematic. For example, considering that the observance of the sacrifice ritual, including during pilgrimage to Mecca, requires most animals to be imported from distant locations in conditions that clearly conflict with Prophetic teachings pertaining to their treatment, it may be worthwhile to reconsider aspects of this ritual. After all, this is not the first time that the tradition has been called upon to adapt to emerging constraints, and the call was answered frequently enough to show that this path is worth exploring. Before going down this path, however, several points must be addressed.

Future directions

While discussions of vegetarianism in Islam have pertinently pointed out and challenged the anthropocentric assumptions that inform many justifications for killing for food in Islam, they have applied little to no scrutiny to the principle of vegetarianism and the theories that defend it. As mentioned earlier, one point that needs to be weighed carefully before seeking to reinterpret the tradition is the role of affluence in this debate. Besides the environmental dimension of this question, one needs also to consider how the potential adoption of vegetarianism among the more affluent can affect the image of the less so. Although many would now grant that when there is genuine need, killing for food is not ethically problematic, and yet if this practice becomes associated only with the poor then there is a risk that eventually high morality will become linked with affluence whereas the poor would be perceived as savage and less ethical.

Defenses of vegetarianism in the Islamic context should also spell out their conceptions of the vegetarian model that they seek to promote and likewise address the complications associated with each model. Obviously, an ovo-lacto vegetarian diet depends on a system that requires animals to be killed, but even a vegan diet has a cost in life. The vegetarian ideal may thus be illusive, or at least not as innocent of killing as many may think. Some have even proposed that it may even be more costly in life than a diet that is inclusive of animal products.

Another complication pertains to the institution of domestication, which is closely tied to the practice of killing for food. Should this institution be abolished, as conventional animal rightists demand, or should it be remodeled in a way that would do away with killing, as some political theorists have proposed? If the latter, how specifically; and if the former, then what about pastoral and farming societies that lack technological and other resources.

Finally, defenses of vegetarianism need to acknowledge the anthropocentric character of this principle and many of the theories that defend it. This consists, for example, of the problem of extensionism common to prominent animal ethics theories such as utilitarianism, deontology, Aristotelianism, and contractarianism, whereby moral consideration is allocated to other creatures based on their level of similarity to humans. It is also detectable from the fact that vegetarian philosophy takes its cue from human society rather than the larger community of life.

Conclusion

Attempts to build a case for vegetarianism in Islam deserve credit for challenging the anthropocentric character of readings of the Qur'an and the hadith, but these readings are not the only way of accounting for the scriptural authorization to kill for food. In this regard, the conceptual tools provided by ecological animalists such as Val Plumwood and Andrew Smith may be more useful. Consistent with these theorists' propositions, a close reading of the Qur'an reveals that the authorization to benefit from other animals is intended as a divine grace in response to human vulnerability rather than a sign of human exceptionalism. Plumwood and Smith have also argued that vegetarianism severs humans from the larger community of life whereas sacred killing embeds them in this community. This proposition resonates with the Qur'an, which, as I have argued elsewhere, strives to integrate humans in the larger creaturely community.

References

- Abdul Rahman, Sira. "Religion and Animal Welfare—an Islamic Perspective". *Animals* 7/11 (2017) <http://www.mdpi.com/2076-2615/7/2/11>
- Ali, Kecia. "Muslims and Meat-Eating: Vegetarianism, Gender, and Identity" *Journal of Religious Ethics*. 43/2 (2015): 268-288.
- Armanios, Febe and Bogac Ergene. *Halal Food: A History*. New York: Oxford University Press, 2018.
- Bukhārī, Muhammad ibn Ismā'il. *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Riyadh: Dār al-Ḥaḍāra, 2015.
- Canova, Giovanni. "Il Profeta Muḥammad e gli Animali : La Leggenda del Cammello e della Gazzella" *Oriente Moderno*, 89/2 (2009): 257-275.
- Carolan, Michael S. *The Real Cost of Cheap Food*. New York: Earthscan, 2011.
- Foltz, Richard. "Is Vegetarianism Un-Islamic?" in *Food for Thought: The Debate over Eating Meat*. Edited by Steve F. Sapontzis. 209-222. New York: Prometheus Books, 2004.
- Grimes, Karlyn. "Review for the Registration Examination for Dietitians" in *Life Cycle Nutrition: An Evidence-Based Approach*. Edited by Sari Edelman. 497-538. Burlington, MA: Jones and Barlett Learning, 2015.
- Kamali, Mohammad Hashim. "The *Ḥalāl* Industry from A *Sharī'ah* Perspective" *Islam and Civilisational Renewal* 1/4 (2010): 595-612.
- Macklin, Ruth, "Moral Progress," *Ethics* 87/4 (1977): 370-382.
- Mann, Michael. "Torchbearers Upon the Path of Progress: Britain's Ideology of a 'Moral and Material Progress in India'" *Colonialism as Civilizing Mission: Cultural Ideology in British India*. Ed. Harald Fischer-Tiné ve Michael Mann. 1-28. London: Anthem Press, 2004.
- Milligan, Tony. *Beyond Animal Rights*. London: Continuum, 2010
- Nabhānī, Yūsuf ibn Ismā'il. *Jāmi' karāmāt al-awliyā'*. Cairo: Muṣṭafā-al-Bābī, 1962.

- Nasā'ī, Ahmad ibn Shu'ayb. *Al-Sunan al-kubrā*. Beirut: Mu'assasat al-Risāla, 2001.
- Osborne, Catherine. *Dumb Beasts and Dead Philosophers: Humanity and the Humane in Ancient Philosophy and Literature*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Perlo, Katherine Wills. *Kinship and Killing: The Animal in World Religions*. New York: Columbia University Press, 2009.
- Pew Commission on Industrial Farm Animal Production. 2008. Available at: <http://www.pewtrusts.org/en/about/news-room/press-releases-and-statements/2008/02/29/expert-panel-highlights-threats-to-public-health-and-environment-from-industrial-animal-agriculture-wastes>. Accessed August 2, 2018.
- Prinz, Jesse, *The Emotional Construction of Morals*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Rothgerber, Hank. "Attitudes Toward Meat and Plants in Vegetarians" in *Vegetarian and Plant-Based Diets in Health and Disease Prevention*, edited by François Mariotti, 11-35. USA: Academic Press, 2017
- San'ānī, Abū Bakr 'Abd al-Razzāq. *Muṣannaf 'Abd al-Razzāq*. Beirut: al-Maktab al-Islāmī, 1970.
- Schneede, Jörn. "Milestones in the discovery of pernicious anemia and its treatment" in *Vitamin B12: advances and insights*. Edited by Rima Obeid. 1-29. Boca Raton, FL : Taylor & Francis, 2017.
- Sharqāwī, Maḥmūd. *Rābi'a al-'Adawiyya*. Cairo: al-Sha'b, 1971.
- Steinfeld, H., Gerber, P., Wassenaar, T., Castel, V., Rosales, M., and de Haan, C. (2006). *Livestock's Long Shadow, Environmental Issues and Options*. Livestock, Environment, and Development Initiative. Rome: United Nations Food and Agriculture Organization.
- Tirmidhī, Abū 'Īsā Muhammad. *Al-Jāmi' al-Kabir*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 1996.
- Tlili, Sarra. "Animals" in *Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God*. Edited by Coeli Fitzpatrick and Adam Hani Walker. 24-29. Santa Barbara, C A: ABC -C LIO, 2014.

Çeşitli Açılardan Hayvanlara Karşı Sorumluluğumuz

Sorular, cevaplar, düşünceler

HÜSEYİN HATEMİ

Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi, hhatemi@ticaret.edu.tr

1. Davranış felsefesinin temeli olarak sevgi

Yaradılışın temeli sevgidir. Varlık felsefesi açısından mutlak varlık inkâr edilemez. Diğer bir deyişle varlık ilkedir. Yokluktan, “yokluktan başka bir şey” doğmasına imkân yoktur. Evrenin yaratılmasından önce ezeli ve ebedi olarak var olan Mutlak Varlık ve Yaratıcı tektir. Bu mutlak varlığın kudreti ve sevgisi sonsuzdur. Ne var ki kendisinden başka, ilke olarak ikinci bir varlık olmadığı için, Vedûd ismi gereğince de sevmeyi ve seilmeyi irade ettiği için insanı yaratmıştır. İnsan sevgide ilerlemekle Allah’a yaklaşır ve sevgisi güç kazandığı oranda Yaratıcı da onu sever. Şu hâlde yeryüzü bir imtihan alanıdır. İnsana irade özgürlüğü verilmiş, iyi ve kötü gösterilmiş, iyiyi seçmesi halinde Allah tarafından da sevileceği bildirilmiştir. İrade serbestisi olmasaydı insan esasen iyiyi seçmekten başka bir şey yapamazdı. İrade serbestisi verilmiştir ki sınavın değeri olsun. Temel ve evrensel davranış ilke ve kuralları insana verilmiş ve sınavı boyunca bunları göz önünde tutması istenmiştir. Bu davranış kuralları 3 temel ilkeye dayanır. Birincisi, insanlar arasında eşitlik adaletidir. İkincisi, hakkaniyet ilkesidir. Üçüncüsü de kimseye zarar vermeme ilkesini de içeren dürüstlük üst

ilkesidir. İnsanlar, hayvanlara ve çevreye de sevgi ahlakına uygun davranmakla yükümlüdürler. Hz. Ali, kendisine devlet reisi olarak biat edildikten sonra programını açıkladığı ilk hutbesinde “Yarattıkları ve beldeleri (canlılar ve cansızlar) konusunda Allah’ı sayın, emirlerine uyun; şüphesiz çevreden (cansız çevre ve bitki örtüsünden) ve hayvanlardan da sorumlusunuz” demiştir. Böylece kendisine küçük yaşından beri özen gösterip öğretmenlik eden Hz. Peygamber’in ahlakını özet olarak insanlığa hatırlatmıştır. Hz. Peygamberin (sav) bu konuda birçok tavsiye ve talimatı vardır. Bütün Ehl-i beyt de aynı ahlakı tebliğ etmiştir. Aşağıda hayvanlara karşı sorumluluklarımızı özet olarak belirtelim.

2. Hayvanların da yaşama hakları vardır.

Kuran’ı Kerim’de Hac suresinin başında kurbanlık hayvanlar için verilen talimat, aslında bütün etinden yararlanılabilen hayvanlar içindir. Hayvanlar belirli bir vakte kadar etinden yararlanmak üzere kesilemezler. Üreme ve üretme kabiliyetleri sürdükçe hayvanların hayatına son verilmemelidir. Şu hâlde, “kuzu kesmek” sevgi ahlakına tamamen aykırı bir davranıştır. Tavuk, kaz, ördek, hindi gibi hayvanlar için de aynı kural yürürlüktedir. Belirli vade gelinceye kadar, hayvanlar hiçbir şekilde eziyet çektilirmeksizin hayatlarını sürmeli, çifte koşulan hayvanlara da aynı şekilde şefkatle muamele edilmelidir. Pir Sultan Abdal’ın çift süren öküz için söylediği “İrençberler, hoşça tutun öküzü!” ve “Kuşumdan koşuma gözlerin öpün!” gibi tavsiyeleri bu sevgi ahlakının gerektirdiği hayvanlara karşı sevgi ve şefkatin özetidir. Domuz, çiftlik hayvanı olarak etinden yararlanılacak bir hayvan değildir. Nitekim kedi ve köpek de öyledir. Köpeğin etinin yenmemesi ona nefret duymamızı nasıl gerektirmiyorsa domuzun yaradılışında da bir hikmet vardır. Ve domuzdan da nefret etmemiz için hiçbir sebep yoktur. Domuz, tabiatdaki organik kalıntıları ortadan kaldırmakla görevli bir temizlik memuru gibidir. Nefret edilmemeli ve zulmedilmemelidir. Hacı Bektaş-ı Veli’nin menakıbında yaban domuzlarına gösterdiği şefkatin örneği vardır. Kendisine bağlı olan birisinin, bir yaban domuzunun boynuna çan takmasından çok rahatsız olmuş, yavruyu nihayet tutabilmiş ve çanı boynundan çıkarmış, çanı takana da yaptığının zulüm olduğunu belirtmiştir. “Bu çan boynunda kalınca çıkarttığı ses dolayısıyla annesi ve diğer domuzlar kendisinden kaçarlardı, o da helak olur!”. Tabiatıyla kirpi, kaplumbağa, kurbağa gibi hayvanların da “eti yenmeyecek olan hayvanlar” olarak yaşama haklarına saygı göstermek gerekir. Kürkü için hiçbir hayvan öldürülmemelidir. Ancak ölen hayvanların postundan yararlanılabilir. Çiftlik hayvanları da belirli bir yaşa ulaştıktan sonra, acı vermeksizin ve mümkünse uyuşturularak kesilmelerinden sonra derilerinden yararlanılabilir.

3. Şu hâlde av hangi ölçülerde caizdir?

- a. Kuş avı -kanaatimce- hiçbir zaman caiz değildir.
- b. Kara hayvanları ancak zaruret halinde, “zaruretler memnu olan şeyleri mübah kıldığı için” avlanabilir. Bunun dışında haddi aşmak demektir. (Maide suresi)
- c. Deniz avı mübah kılınmıştır. Ne var ki, bu av, yavru balıkların kaçabileceği ölçüde geniş delikli ağlarla yapılmalı ve bu ağlarda demir parçaları ve sıkıştırma tertibatı bulunmamalıdır. Ağa mümkün olduğu kadar fazla balık sığdırmak için su içinde canlı canlı balıkların kemiklerinin kırılması asla caiz değildir. Olta ile balık tutmak da böyledir. Oltaya tutulan balık, damağına olta iğnesi geçtiği andan itibaren damağı parçalanarak iğneden çıkarıldığı ana kadar büyük bir acı çeker. Bu sebeple olta ile balık tutmanın da doğru olmaması gerekir. Ağ ile tutulan balık, karaya veya gemiye çekildikten sonra bir dakika kadar bir süre geçince bilincini kaybeder ve hayatı sona erer. Balık dışındaki deniz canlıları da yenmemelidir (midye, karides, istakoz gibi). Hele karides ve istakoz gibi canlıların, canlı canlı kızgın suda haşlanmaları insanlık dışı bir davranış olarak görülmelidir. Bunların haşlandıkları sıradaki -bizim duymadığımız- feryatlarının civardaki saksı bitkileri tarafından duyulduğu ve onların da duydukları dehşet dolayısıyla yapraklarının kapanması gibi tepkiler gösterdikleri görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere, eti değil kürkü için hayvan avlama asla caiz olmamalıdır. Fok balıklarının yavrularının başlarına bal-
yoz vurarak öldürülmeleri, kendilerini medeni olarak kabul eden insafsız avcılarının medeniyetten tamamen uzak vahşiler olduklarını gösterir. Kur'an'ı Kerim'de buyrulduğu gibi bunlar beşerdir, ancak insan sayılamazlar. Zulmettikleri hayvanlar karşısında çok aşağı bir seviyededirler.

4. Binek hayvanlarının yük taşıyamaz hale geldikleri zaman yıllık atı durumuna getirilmemeleri gerekir. Sevgi ahlakı bunu gerektirir.

5. Canlı hayvan üzerinde deney veya işkence yasaktır.

Hz. Ali, Hz. Peygamberden nakletmektedir ki: İslam'da kuduz köpeği bile öldürmek zorunda kalanlar, öldürdükten sonra cesedine dahi saygısızlık etmemelidirler. Bir uzvunu kesmemelidirler. İnsan için de elbette böyle bir yasak vardır. Savaşta ölenler veya başkasını öldürdükleri için idam cezası verilenlerin de cesetlerine dokunulmamalı, bir uzvu kesilmemelidir. Canlı hayvan üzerinde deney yasağını gösteren bir hadis-i şerif şu mealdedir: Hz. Peygamber Medi-

ne'de bir arsa kenarından geçerken bu arsada bir tavuğun kendisini hedef alarak atılan okların korkusuyla bağırarak kaçtığını görünce, "Ne yapıyorsunuz?" diye sormuştur. "Savaşta hedefi vurabilelim diye talim yapıyoruz." cevabını alınca, "Canlı hayvanı hedef alan mel'undur, mel'undur, mel'undur!" buyurmuştur. Belirli yaşa eriştikten sonra eti yenecek hayvanların kesimlerinde de hayvanın kan kokusu duymayacağı bir yerde gözleri bağlanarak ve önce su verilerek, çok keskin bir bıçakla, karaya çekilen balık gibi bir dakika bir süre içinde şuurunu kaybedecek şekilde kesilmelidir. Mümkünse uyuşturularak kesilmesi daha doğru olur. Yukarıda söylediğimiz gibi domuz asla kesilmemelidir. Etinden yararlanılması için yaratılmamıştır. Bu sebeple önsezi bakımından koyuna değil köpeğe benzer. Köpek de öldürüleceğini sezer, domuz da böyledir. Öldürüleceğini hissederek dehşete kapılan domuzun bünyesi, onun korkusunun hafiflemesi ve şuurunun bulanması için adrenalın salgılar bu salgı domuzun etini zehirler. Domuz eti yemek bu bakımdan sıhhate tamamen aykırıdır. Yoksa domuz yemenin sebebi, domuz yiyenin eşini kıskanmayacağı gibi efsaneler değildir.

6. Hayvanlar arası veya hayvan-insan dövüşü (boğa güreşi, köpek güreşi, horoz dövüşü) kesin olarak yasaklanmalıdır. Bunlar spor, eğlence değil, sadece vahsettir.

7. Hayvanların yakılarak öldürülmesi kesinlikle yasaktır.

Akrep veya yılan gibi canlıları da zaruret icabı öldürme gereğini duyarsak, asla yakmaya hakkımız yoktur, acı çektirmeye hakkımız yoktur.

8. Kurban kesiminde hikmet, özellikle Hac merasimi sırasında yoksul hacıların doyurulması ve eski dönemde soğuk hava tertibatlı taşıma araçları olmadığı için, kurban kesenin de etinden yiyebilmesi içindir.

Kurban aslında "kurbet" kelimesinden gelen ve bütün ibadetlerde aranan "Allah'a manen yaklaşma kastı" demektir. Şu hâlde yoksullara yapılan nakdi yardım, giyecek yardımı, yiyecek yardımı bütün bunlar kurban ve diğer bir deyişle sadakadır. Şu hâlde kurban kelimesini sadece hayvan kesimine hasretmek ve bu ibadetin hikmeti olarak kan dökmeyi göstermek son derece yanlıştır. Kur'an'ı Kerim'de, Hac suresinde, kesilen hayvanların ne etinin ne kanının Allah'a erişeceği, sadece kurbet kastıyla yapılan ibadetin ifade ettiği Allah'a yönelik sevginin Allah'a erişeceği buyurulmaktadır.

9. İslamda hayvan haklarına riayet o derecededir ki; yine hadislerde, bir binek hayvana binmiş bir kimsenin yolda karşılaştığı tanıdığıyla hayvanın üzerinde

iken sohbet etmeyip yere inmesi tavsiyesi, hayvanlara aşırı yük yüklenmemesi tavsiyesi, yüzlerine damga vurulmaması tavsiyesi, evde beslenen bir hayvanın kendisinde sevildiğine dair güven uyandırıldıktan sonra hayvanın kesilmemesi tavsiyesi gibi çeşitli rivayetler vardır.

Yine Kur'an-ı Kerim'de, Süleyman Peygamberin ordusunun sefere çıkarken bir vadiyi doldurması sırasında bir karıncanın "Ey karıncalar, yuvalarınıza girin, ta ki Süleyman ordusu (kalabalıktan görmeyerek) sizi ezmesin!" dediği nakledilmektedir. Buradaki ince mana da şudur: İdeal hukuk ve adalet devleti, sevginin adaleti devletidir. Karınca küçüklüğünde de olsa, zaruret olmadıkça hayvanların öldürülmesi yasaktır.

10. Bizde kurban ibadeti genellikle yanlış yorumlanmaktadır. Kan dökmek bu ibadetin asıl amacı sayılmaktadır. Bu tamamen yanlıştır.

Kevser Suresindeki "V'enhar!" ibaresi "hayvan kes!" demek değil, ulu kurban olan (zibh-i azim) İmam Huseyn'in şehadetine işaretidir. Hz. İbrahim de asla oğlu İsmail'i kesmeye teşebbüs etmemiştir. Tevrat metni, Babil esaretinden dönüşten sonra hatırdaki kalanlarla yeniden yazılması sırasında bazı tahriflere uğramıştır. Gökten inen koç filan yoktur. Hz. İbrahim Kur'an-ı Kerim'den anlaşıldığına göre Allah'tan böyle bir emir almamış, sadece rüyasında oğlunu kurban ettiğini görmüş, bunun manasını da anlamıştır, Allah Peygamberine sormaktadır: "70 yaşlarındayken sana verdiğim oğlun İsmail'i herhangi bir şekilde kaybedersen bana karşı sevgin sarsılır mı?". Hz. İbrahim bu sınavda muvaffak olmuş ve Allah, İbrahim ve İsmail soyundan gelen son peygamberin torunu Huseyn'in ulu insanlık kurbanı olduğunu Hz. İbrahim'e vahyetmiştir. Kevser suresinde de büyük kurbanı işaret vardır. Merhum Muhammed İkbâl, Hz. Ali'den bahsederken: "**Allah Allah! Baba bismillahın ba'sı / oğul da ulu kurbanın manası!**" demektedir.

11. Kuzu eti yenmesinin vahşet olduğunu söyleyenlere bizde de karşı çıkıldığı gibi, Hristiyan aleminde de Hz. İsa'nın son yemekte Paskalya kuzusu yediği ileri sürülerek itiraz edilmektedir.

Almanya'da elime geçen bir broşürde, inançlı ve vejetaryenliği benimsemiş bir profesörün şu sözünü okumuş ve çok ferahlamışım: "Hz. İsa döneminde Musevi dininden olanların yediği paskalya kuzusu bildiğimiz kuzu değil, paskalya kutlaması dolayısıyla o akşam yenmesi adet olmuş kuzu biçiminde çörektir."

İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Hayvanlara Karşı Sorumluluklarımız

ÜLFET GÖRGÜLÜ

Doç. Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı, ulfetgorgulu@gmail.com.

Hayvanlar, yeryüzünü kendileriyle paylaştığımız ve ekosistemin önemli bir parçasını oluşturan canlılardır. Varlıklarıyla evrende bir boşluğu dolduran, tabiatın bütünlüğüne anlam katan ve insanın hayatında önemli bir yer işgal eden hayvanlar, yaratılıştan bir takım haklara sahip bulunmaktadır.

Öte yandan ehliyet ve irade sahibi sorumlu bir varlık olarak insan, sadece insan ilişkilerini hukuki ve ahlaki bir düzlemde sürdürmekle değil, topyekûn tabiata ve özellikle hayvanlara karşı tutarlı davranışlar sergilemek, onların hukukuna riayet etmekle de mesuldür.

İslam'da hayvan hakları söz konusu olduğunda, hakkın kaynağının bizzat Kur'an-ı Kerim olduğunu, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarıyla bu haklara açılım getirdiğini söylemek mümkündür. Fıkıh literatüründe ise hayvanlara ilişkin yer alan pek çok hükme, hac, udhiye, zebâih, sayd, nafaka, icâre, et'ime, akîka, buyû' gibi başlıklar altında yeri geldikçe atıfta bulunulmuştur. Hayvan haklarına riayet fıkihta "hukukullah" kapsamında dinî bir sorumluluk olarak ele alınmıştır. Konuyla ilgili ayet, hadis ve fıkihi hükümler incelendiğinde İslam hukukunda hayvan maslahatının gözetildiği açık bir şekilde görülmektedir.

Bu makalede öncelikle Kur'an'ın hayvanlara bakışı ortaya konacak, daha sonra Sünnet perspektifinden hayvanların yeri ve önemine temas edilecek, son olarak fıkhî hayvan haklarından, dolayısıyla insani sorumluluklardan söz edilecektir.

1. Kur'ân-ı Kerim'in Hayvanlara Bakışı

Kur'an'da hayvanlardan çokça bahsedilmekte, hem genel anlamda hayvanların haklarına temas edildiği, hem özel olarak kimi hayvanlara atıfta bulunduğu ve hayvanların niteliklerinden söz edildiği görülmektedir. Kur'an'ın yedi surresinin hayvan ismi taşıması,¹ çeşitli vesilelerle ayetlerde deve,² koyun,³ maymun,⁴ yılan,⁵ domuz,⁶ köpek,⁷ sinek,⁸ sivrisinek⁹ gibi küçük büyük pek çok hayvandan bahsedilmiş olması, yeryüzünün doğal üyeleri olarak hayvanların önemini ve insan hayatında tartışmasız yerleri olduğunu ortaya koymaktadır.

*“Yeryüzünde yürüyen hayvanlardan ve (gökte) kanatlarıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi toplanıp Rablerinin huzuruna getirileceklerdir.”*¹⁰ ayetiyle hayvanların da insanlar gibi canlı oldukları bildirilmekte, kendi içlerinde düzenli bir topluluk oluşturdukları, “ümme” nitelemesiyle ifade edilmektedir.

Kur'an nazarında hayvanlar dünyası hümanize edilmemekle birlikte, ayetteki bu nitelemeden hareketle, hayvanların da insanlar gibi sosyal yapılara sahip oldukları ve onlara zarar vermenin bu sosyal yapıyı bozma anlamına geleceği söylenebilir. Öte yandan bu ifadeden, hayvan türlerinin korunması gerektiğini, bununla birlikte hayvanlara insanmış gibi davranılamayacağını anlamak da mümkündür.¹¹

“Görmedin mi ki göklerde ve yerde olanlarla, sıra sıra uçan kuşlar Allah'ı tesbih etmektedir? Her biri duasını ve tesbihini kesin olarak bilmektedir. Allah da on-

.....

1 Bunlar; Bakara (inek), En'am (davar), Nahl (bal arısı), Neml (karınca), Ankebût (örümcek), Âdiyât (atlar) ve Fil (fil) sureleridir.

2 En'am, 6/144; Gâşiye, 88/17.

3 En'am, 6/146; Enbiyâ, 21/78; Tâhâ, 20/18.

4 Bakara, 2/65; Mâide, 5/60.

5 Tâhâ, 20/20.

6 Bakara, 2/173; Mâide, 5/60.

7 A'râf, 7/176; Kehf, 18/22.

8 Hac, 22/73.

9 Bakara, 2/22.

10 En'am, 6/38.

11 Adnan Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, DİB Yayınları, Ankara 2019, s. 47.

ların yapmakta oldukları şeyleri bilendir.”¹², “Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah’a secde etmektedir.”¹³ mealindeki ve benzer içerikli ayetlerden¹⁴ insanlar gibi hayvanların da Allah’ı zikrettiklerini, O’na itaat ve secde ettiklerini öğrenmekteyiz.

Vahyin dilinde kimi hayvanlar yeminle anılmış,¹⁵ kimisine ilham edilmiş,¹⁶ bir kısmı insanlara sevdirelmiş,¹⁷ bazıları imtihan vesilesi yapılmış,¹⁸ bir kısım hayvanlar ise peygamberlerle birlikte yâd edilmiştir.¹⁹

Tarih boyunca insanlar ile hayvanların beraberce yaşamaları, aralarında güçlü bağların doğmasına yol açmıştır. Mağaraya sığınan Ashab-ı Kehf ile köpekleri, Üzeyir (as) ile merkebi, Hz. Süleyman ile hüdhüd kuşu arasında gelişen ilişki bu güçlü bağın vahye konu olmuş örnekleridir.²⁰

Kur’an, insan-hayvan münasebetine ayrı bir yer vermekte, insanoğlunun varlığını devam ettirmek için hayvanlara olan ihtiyacını sıklıkla vurgulamaktadır. Yeme-içmeden giyime, ulaşımdan süslenmeye pek çok alanda kendisinden yararlanan hayvanlar insan için şükür vesilesi olarak takdim edilmekte, hayatı güzelleştiren bir unsur olduklarına dikkat çekilmektedir.

“Görmezler mi ki, kudretimizin eserlerinden olmak üzere onlar için hayvanlar yarattık da onlar bu hayvanlara sahip oluyorlar. Onları kendilerine boyun eğdirdik. Bir kısmı binekleridir, bir kısmını da yerler. Bunlarda kendileri için nice faydalar ve içecekler vardır. Hâlâ şükretmeyecekler mi?”²¹, “Hem binesiniz diye hem ziyet olarak atları, katırları, merkepleri de yarattı. O bilmediğiniz başka şeyler de yaratır.”²² ayetlerini bu bağlamda örnek olarak zikretmek mümkündür.

Öte yandan hayvanlar insanoğlu için bir ibret vesilesi olarak da sunulmaktadır. “Şüphesiz sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Onların karınlarında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet ve ferahlık

.....

12 Nûr, 24/41.

13 Hac, 22/18.

14 Nahl, 16/79; İsrâ, 17/44; Mülk, 67/19.

15 Âdiyât, 100/1-5.

16 Nahl, 16/68.

17 Âl-i İmrân, 3/14; Sâd, 38/31-33.

18 Bakara, 2/67-73; A'râf, 7/73.

19 Neml, 27/16-20; Sâffât, 37/107, 142.

20 Adil Bor, *Kur'an'da Hayvan Hakları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 81-82.

21 Yâsin, 36/71-73; ayrıca bkz. Mü'minûn, 23/21-22; Mü'min, 40/79-80.

22 Nahl, 16/8.

veren halis süt içiriyoruz.”²³, “Semanın boşluğunda Allah’ın emrine boyun eğerek uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları gökte ancak Allah tutar. Kuşkusuz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır.”²⁴ anlamındaki ayetlerle insanın çevresindeki hayvanlar aracılığıyla düşünmeye ve ibret almaya yönlendirilmesi hayvan varlığının salt fiziksel ihtiyaçlar için öngörülmediğini ortaya koymaktadır.²⁵

Kur’an’da hac ve kurban ibadetleri münasebetiyle de hayvanlardan bahsedilmiş,²⁶ müminler için Allah’a yaklaşmanın ve takvanın bir vasıtası olduklarına işaret edilmiştir.²⁷ Ayrıca yenilmesi helal olan ve olmayan hayvanlara da özel olarak yer verilmiştir.²⁸

Kur’an câhiliye Araplarının değişik isimlerle anılan hayvan kütlerini ve putlara hayvan sunma âdetlerini reddetme münasebetiyle de hayvanlardan söz etmiştir.²⁹ Bunun, hayvanların sadece Allah adına kurban edilebileceği inancını yerleştirme ve kurbanlık hayvan türü sayısını en aza indirme sebebine matuf olduğu söylenebilir.³⁰

Kur’an’a göre hayvanlar, insan ekseninde ve sadece onların istifadesi için yaratılmış canlılar olmayıp aynı zamanda yeryüzünün doğal üyeleridir. “Allah arzı, canlı yaratıklar için var etti.”³¹ ayeti dünyanın hayvanlar için de yaşam alanı olduğunu bildirmektedir. “Gerçekten biz suyu bol bol indirdik. Sonra toprağı uygun biçimde yarıdık. Sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için orada ekinler, üzüm, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırar ortaya çıkardık.”³² ayeti de yeryüzü nimetlerinin sadece insanı için değil, hayvanatın da bu nimetlerden yararlanma hakkı bulunduğunu hatırlatmaktadır. Bu yüzden ki yeryüzünde bozgunculuk çıkarıp ekinleri ve nesilleri tahrip etmeye çalışanlar vahyin diliyle kınanmaktadır.³³ İslam âlimlerince, hayvanların soylarının yok edilmesinin ayette sözü edilen bozgunculuk

.....

23 Nahl, 16/66.

24 Nahl, 16/79.

25 Huriye Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 130.

26 Hac, 22/27, 32-34; Kevser, 108/2.

27 Hac, 22/36-37.

28 Bakara, 2/168-173; Mâide, 5/3-7, 96-97; En’âm, 6/145-146; A’râf, 7/156-157; Nahl, 16/115-116.

29 Mâide 5/102-103; En’âm 6/138-139.

30 Mehmet Faruk Bayraktar, “Hayvan” mad., *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 87.

31 Rahmân, 55/10.

32 Abese, 80/25-32.

33 Bakara, 2/205. “O, ayrılmış gitti mi (veya hâkimiyeti ele geçirdi mi) yeryüzünde fesat çıkarmaya, ekin ve nesli yok etmeye çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez.”

kapsamına dâhil edildiği görülmekte,³⁴ dolayısıyla ayetin ifadesinden, onlara zarar vermenin yasak olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'an'da genel manada hayvanların varlık olarak evrendeki yerlerine, insanoğluna göre konum ve statülerine yer verilmesi, kendi içlerinde bir ümmet ve Allah'ı tespih eden canlılar olmalarının vurgulanması, insanların onlara istedikleri gibi davranamayacaklarını göstermekte, hayvanların bir takım haklarının olduğunu ortaya koymaktadır.³⁵

İnsan-hayvan ilişkisine dair detayları ise Hz. Peygamber'in söylemlerinde ve uygulamalarında bulmak mümkündür.

2. Sünnet Perspektifinde Hayvanlar

Kur'an'da "âlemlere rahmet" olarak nitelenen Hz. Peygamber'in³⁶ insanlara olduğu kadar diğer canlılara, özellikle de hayvanlara karşı tutum ve davranışını bu rahmet olma vasfı şekillendirmiştir. Onun nezdinde hayvanlar, şefkat ve özen gösterilmesi gereken, sevgi ve ilgiyle muameleyi hak eden varlıklardır.

Nebevî öğretide, susuzluktan bitap düşmüş bir köpek için kuyuya inerek ona su çıkarıp içiren bir kimse bu davranışı dolayısıyla Allah'ın bağışlaması ve hoşnutluğu ile müjdelenirken,³⁷ buna mukabil evde hapsediği ve aç bıraktığı kedisinin ölümüne sebebiyet veren kişinin bundan dolayı azaba uğradığı bildirilmiştir.³⁸

Kendisi bizzat okşadığı gibi, atların özellikle alın ve sağrılarında okşanıp sevilmesini isteyen,³⁹ koyun ve keçi beslemenin bereket vesilesi olduğunu bildiren,⁴⁰ sahibinin eziyetinden bunalan bir deveyle hasbihalde bulunup halini anlayan⁴¹ Resulullah Efendimizin bu gibi tavırlarından hayvanları değerli bir varlık olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

.....

34 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2001, II, 391; Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2002, III, 219; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988, III, 20.

35 Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 53.

36 Enbiya, 21/107.

37 Buhârî, *Müsâkât*, 9; Müslim, *Selam*, 153, 154.

38 Buhârî, *Bed'ut'l-halk*, 16; Müslim, *Selam*, 152.

39 Buhârî, *Cihad*, 43, 44; Müslim, *İmâret*, 97.

40 İbn Mâce, *Ticârât*, 69; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 343.

41 Ebû Dâvûd, *Cihad*, 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 204.

Hayvan sevgisi, bakım ve himayesi, hukuklarına riayet edilmesi meseleleri Hz. Peygamber'in hayatında sadece bir söylemden ibaret değildir. Deve, at, merkep ve keçi gibi pek çok hayvana sahip olup bunların her birine isim vermesi,⁴² ev halkından gördüğü kedinin, kendisine abdest için hazırlanan sudan içmesini hoşgörülle karşılaması,⁴³ devesi huysuzluk yaptığı için ona sert şekilde çıkışan eşi Hz. Aişe'yi, hayvana rıfk ile davranması hususunda uyarması⁴⁴ Hz. Peygamber'in hayvanlara "özne varlık" muamelesinde bulunduğunu göstermektedir.

3. Hayvan Hakları ve Yerine Getirilmesi Gereken Sorumluluklar

Kur'an-ı Kerim'in hayvanlarla ilgili ayetlerinden, Hz. Peygamber'in bu canlılara nasıl davranılması gerektiğine ilişkin telkin ve uyarılarından hayvanların bir takım haklara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Aşağıda bir kısmına yer verilecek bu haklar aynı zamanda insanın, bu varlıklara karşı yerine getirmesi gereken sorumluluğunu da ortaya koymaktadır.

Ekolojik dengenin önemli bir parçası olan hayvanların haklarına riayet edilmesi, hem insani bir görev hem dinî bir vebidir. Söz konusu haklar insanların bahsettiği bir lütuf olmayıp bizzat Kur'an ve Sünnet tarafından belirlenmiştir.⁴⁵

3.1. Yaşama Hakkı

İnsanlar gibi hayvanların da en temel haklarının başında yaşama hakkı gelmektedir. Meşru bir gerekçe olmaksızın, keyfi olarak öldürülmeleri Hz. Peygamber tarafından kesin bir şekilde yasaklanmış ve bunun büyük günahlardan olduğu bildirilmiştir.⁴⁶

Hz. Peygamber'in, sırf eğlence için öldürülen bir serçenin kıyamet günü Allah'a "Ya Rabbi! Filan kimse beni bir yararı için değil, sebepsiz yere öldürdü." diyerek kendisini öldürenden şikâyetçi olacağını,⁴⁷ böyle bir suçu işleyen kimsenin Allah tarafından sorguya çekileceğini bildirmesi,⁴⁸ hayvanların hayat hakkına tecavüz suçunun uhrevi boyutuna dikkat çekmektedir.

.....

42 Buhârî, Rikâk, 38; Ebû Dâvûd, Edeb, 9; İbn Mâce, Menâsık, 84.

43 İbn Mâce, Tahâre, 32.

44 Müslim, Birr, 79; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 112.

45 Sabri Erturhan, "Hayvan Öldürme ile İlgili Fıkhi Hükümler", *Bilimnâme-XVII*, 2009/2, s. 99.

46 Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990, II, 199.

47 Nesâî, Dahâyâ, 42.

48 Nesâî, Sayd, 34, Dahâyâ, 42.

Bir yolculuk sırasında mola verilen yerde karınca yuvasının ateşe verildiğini gören Hz. Peygamber, “*Ateşle cezalandırmak ateşin rabbinden başkasına yakışmaz.*” buyurarak bunu yapanlara çıkışmış ve ateşi derhal söndürmelerini emretmiş,⁴⁹ hayvanların yaşama hakkına riayet gerekliliğini bildirmiştir. Mekke ve Medine’nin belli bölgelerini “harem/yasak bölge” ilan etmesi, bitkisini koparmayı ve zararlı olmadığı sürece hayvanlarını öldürmeyi yasaklaması,⁵⁰ söz konusu kurallara uymayanlar için cezai müeyyide uygulaması da⁵¹ aynı hassasiyetin yansıması olarak değerlendirilebilir.

Kur’an-ı Kerim’de hayvanların insanoğlu için nimet olduklarından söz edilmektedir.⁵² İlgili ayetlerden, bir yandan hayvanların hayatlarına meşru bir sebep olmadıkça kastedilmemesi, gereksiz yere canlarının heder edilmemesi sonucu çıkarılabilirken,⁵³ diğer taraftan gerektiğinde onlardan istifade edilmesinin caiz olduğu da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla genel ilke, hayvanların öldürülmemesi olmakla birlikte, bazı durumlarda yaşama haklarının kısıtlanması meşru hale gelmektedir.

İslam hukukuna göre gıda, ibadet, zararlı olma gibi durumlar, hayvanların yaşama hakkının sınırlandırılmasını meşru kılan gerekçelerdendir.⁵⁴

3.1.1. Gıda

İnsanların temel besin maddelerinden birini et ve diğer hayvansal gıdalar oluşturmaktadır. Hayvanlardan gıda olarak yararlanılması, dinen yaşamlarının sonlandırılmasını caiz kılan sebeplerdendir. Kur’an-ı Kerim’de, iyi ve temiz olan yiyeceklerin (tayyibât) helal kılındığı haber verilmekte,⁵⁵ “*Ancak kestikleriniz size helaldir.*”⁵⁶ ayetiyle, yenilmesine izin verilen bazı hayvanların usulüne uygun kesim ile helal olacakları bildirilmektedir.

.....

49 Ebû Dâvûd, Edeb, 164.

50 Buhârî, Sayd, 10, Megâzî, 28; Müslim, Hac, 445.

51 Ebû Dâvûd, Menâsik, 95-96.

52 Nahl, 16/5-8; Mü’minûn, 23/21; Yasin, 36/71-73.

53 Ali Arslan, “Hz. Muhammed’in Hayvan Sevgisi”, *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*, Editörler: Recep Çetintaş, Anar Gafarov, İbrahim Türkoğlu, Zonguldak 2017, s. 113.

54 Bkz. İyâd Mahmûd Râşid, *el-Müsteciddât fi ahkâmi’l-fıkhiyye el-müteallika bi’l-hayevân*, Dârul-Fâruk, Ammân, 2010, s. 47-53; Rukâdi Ahmed, *Riâyetü’l-hayevân dirâsetün mukârene fi teşrîi’l-biyyi’l-cezâiriyyi ve’t-teşrîi’l-İslâmî*, Cezâyir 2013, s. 63-64; Bor, *Kur’an’da Hayvan Hakları*, s. 108-109; Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 64-65; Erturhan, “Hayvan Öldürme İle İlgili Fikhi Hükümler”, s. 101.

55 Bakara, 2/172; Mâide, 5/4.

56 Mâide, 5/3.

Konuyla ilgili ayet ve hadislerden hareketle fıkıh literatüründe hangi tür hayvanların yenilebileceğine ve hayvan kesimine ilişkin esaslara geniş yer verilmiştir.⁵⁷

Öte yandan beslenme amacıyla avlanma da Kur'an⁵⁸ ve Sünnet⁵⁹ tarafından meşru kılınmıştır.

Hz. Peygamber'in bu konudaki uyarılarından hareketle⁶⁰ avlanmanın zevk ve eğlence maksatlı yapılması ise mekruh kabul edilmiştir.⁶¹

3.1.2. İbadet

İslam'da hayvanın hayatının sonlandırılmasının meşru gerekçelerinden bir diğeri, bu işlemin ibadet maksadıyla yapılmasıdır. Kurbanın meşruiyeti Kur'an, Sünnet ve fakihlerin görüş birliğine (icmâ)⁶² dayanmaktadır.

*"Her ümmet için, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine ismini ansınlar diye kurban kesmeyi meşru kıldık."*⁶³, *"Biz büyükbaş hayvanları da Allah'ın size dininin nişanelerinden kıldık. Sizin için onlarda nice fayda vardır. Onlar (kesim için) sıraya dizdiklerinde üzerlerine Allah'ın adını anın. Cansız halde yere serildiklerinde ise onlardan siz de yiysin, istemeyen fakire de istemek zorunda kalan fakire de yedirin. Şükredesiniz diye onları böylece sizin hizmetinize verdik. Onların ne etleri Allah'a ulaşır ne kanları; O'na ulaşacak olan ancak, sizin takvanızdır. Böylece onları sizin hizmetinize verdi ki, size doğru yolu gösterdiği için O'nu tazimle anasınız. İyilik edenleri müjdele."*⁶⁴, *"O halde Rabbin*

.....

57 Serahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1989, XI, 220-256; Kâsânî, Alâuddin Ebû Bekr b. Mes'ud, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmecud, Beyrut 1997, VI, 173-273; Şirbîni, Şemsuddîn Muhammed b. el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-minhâc*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, VI, 94 vd.; İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Girnâti, *Kavânînü'l-ahkâmi's-şer'iyye ve mesâilü'l-furû'l-fikhiyye*, (*el-Kavânînü'l-fikhiyye*), Dâru'l-Fikr, Beyrut ty., s. 120-124; Mehmet Şener, "Hayvan" mad., *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 92-98.

58 Mâide, 5/1-2, 95-96.

59 Buhârî, Zebâih, 1-10; Müslim, Sayd, 1-10.

60 Nesâî, Dahâyâ, 42.

61 İbn Cüzey, *el-Kavânînü'l-fikhiyye*, s. 118; *el-Mevsûâtü'l-fikhiyye*, "Sayd" mad., Vüzâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1993-1996, XVIII, 115.

62 İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Abdulfettah Muhammed el-Huliv, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad ty., XIII, 360.

63 Hac, 22/34.

64 Hac, 22/36-37.

*için namaz kıl ve kurban kes.*⁶⁵ ayetleri açık bir şekilde kurban ibadetinden söz etmektedir.⁶⁶

Hz. Peygamber, kurban bayramında Allah nezdinde en sevimli ibadetin kurban kesmek olduğunu bildirmiş,⁶⁷ kendisi de meşru kılındıktan sonra vefatına kadar her sene kurban kesmiştir.⁶⁸

Kurban bayramı günlerinde yerine getirilen kurban ibadetinin hedy, akika, nezir, şükür ve keffaret kurbanı olarak adlandırılan başka çeşitleri de bulunmaktadır.

İbadetlerin yerine getiriliş şekli ve sıhhat şartları Şâri' tarafından belirlenmiştir. Kurban ibadeti de hayvanın usulüne uygun şekilde kesimi ile ifa edilir. Diğer bir deyişle kurbanın rüknü, kanın akıtılmasıdır. Dolayısıyla bedelini sadaka olarak vermekle kurban ibadeti yerine getirilmiş olmaz.⁶⁹

Gerek kurban ibadeti eda edilirken gerek diğer zamanlarda, kesim işleminin ehil olanlarca yapılması, hayvana merhametle davranılması ve hijyen kurallarına dikkat edilmesi son derece önemlidir. Hz. Peygamber, *"Allah Teâlâ her işte güzel davranmayı emretmiştir. Öyleyse öldürmeniz gerektiğinde, bu işi can yakmayacak şekilde yapın. Bir hayvanı boğazlayacağınız zaman, ona eziyet vermeyecek güzel bir şekilde kesin. Bu işi yapacak olan kimse bıçağını iyice bilesin, hayvana acı çekirtmesin."*⁷⁰ buyurarak bu hususta gösterilmesi gereken titizliğe dikkat çekmiş, kesim işleminin diğer hayvanların gözü önünde yapılmaması ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi uyarısında bulunmuştur.⁷¹ Kurban ibadetinin bu bilinçle edası ve hayvanın acı çekmemesi için gereken tedbirlerin alınması nebevi terbiyenin gereğidir.

3.1.3. Zararlı Olma

Hayvanların hayatlarına son verilebilmesinin cevaz gerekçeleri arasında insanlara zarar vermesi, saldırması ya da salgın hastalıklara yol açması nedeniyle toplum sağlığı açısından tehdit oluşturması gibi hususlar da yer almaktadır.

.....

65 Kevser, 108/2.

66 Ayrıca bkz. Hac, 22/28; Saffât, 37/107.

67 Tirmizî, Edâhî, 1; İbn Mâce, Edâhî, 3.

68 Buhârî, Edâhî, 1, Hac, 117, 119; Müslim, Edâhî, 17; Tirmizî, Edâhî, 11.

69 Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 13.

70 Müslim, Sayd, 57; Ebû Dâvûd, Dahâyâ, 10-12.

71 İbn Mâce, Zebâih, 3.

Hız. Peygamber insanlara zarar veren, saldırgan olan hayvanların öldürülebileceğini beyan etmiştir.⁷² İlgili hadislerde söz konusu hayvanlar “fevâsık” olarak nitelendirilmiş, bu vasıf insanlara eziyet verme olarak yorumlanmıştır.⁷³ Hayvanın saldırmaması halinde kişinin canını başka türlü koruma imkânı yoksa meşru müdafaa hakkı doğmakta, bu durumda hayvanı öldürme caiz olmaktadır.⁷⁴

Öte yandan deli dana, Kırım-Kongo kanamalı ateşi, kuş gribi gibi hayvan kaynaklı olup insanlara bulaşabilen ve kamu sağlığı için ciddi tehlike oluşturan hastalıklarda, bu hastalıkları taşıyan hayvanların itlafı da cevaz kapsamında görülmüştür.⁷⁵

Zararlı haşerat ve hayvanlarla ilgili öldürme ruhsatının topyekûn bir katliam şeklinde değil, insanların can ve mallarıyla ilgili yakın bir tehlike oluşturmaları durumuyla sınırlı olduğunu da bilmek gerekir.⁷⁶

3.2. Beslenme ve Barınma Hakkı

Hayvanların yeme, içme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması, bunları gidebilecekleri uygun ortamların hazırlanması insani sorumluluklar arasında yer almaktadır. Kur’an, yeryüzünün su ve otlaklarından hayvanların da yararlanması hakkı olduğunu hatırlatırken,⁷⁷ Hz. Peygamber de hayvanların gıdalarına dikkat edilmesi hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁷⁸ Öyle ki, bir Müslümanın diktiği ağaç ve bitkiden kuşların ve diğer hayvanların beslenmesinin o kimse için sadaka hükmünde olduğunu beyan etmiştir.⁷⁹

Hayvanların beslenme ve uygun şartlarda bakımlarının sağlanması, sağlıklarının korunması açısından önemlidir. Hastalandıklarında gerekli bakım ve tedavinin yapılması da yerine getirilmesi gereken sorumluluklardandır. “Ko-

.....

72 Buhârî, Sayd, 7, Bed’u’l-halk, 16; Müslim, Hac, 71, 73; Ebû Dâvûd, Menâsik, 39; Tirmizî, Hac, 21.

73 Merğînânî, Burhânuddîn, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübeddî*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 186; Nevevî, Muhyiddîn, *el-Mecmu’ şerhu’l-Mühezzeb*, Dâru’l-Fikr, Beyrut ty., VII, 334.

74 Mâverdî, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Hâvi’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1999, XIII, 451; Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn, *Keşşâfü’l-kına’ an metni’l-ikna’*, thk. İbrahim Ahmed Abdulhamîd, Dâru Âlemi’l-Kütüb, Riyad 2003, IV, 129; *el-Mevsûatü’l-fikhiyye*, “Sıyal” mad., XVIII, 104.

75 Erturhan, “Hayvan Öldürme İle İlgili Fıkhi Hükümler”, s. 109-110.

76 Erturhan, “Hayvan Öldürme İle İlgili Fıkhi Hükümler”, s. 106-107; Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 67.

77 Nâziat, 79/31-33.

78 Müslim, İmâre, 178; Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, Haz. Muhammed Fuâd Abdalbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Sıfatü’n-nebi, 33.

79 Buhârî, Edeb, 27; Müslim, Müsâkât, 7, 8.

yunların burunlarını silin, ağıllarını temizleyin.”⁸⁰ buyuran Hz. Peygamber’in hayvanların sağlığıyla yakinen ilgilenmesi, vücudunda açılan yaralara merhem sürerek hayvanları bizzat tedavi etmesi⁸¹ bu hususta gösterilmesi gereken özene ortaya koymaktadır.

Bir keresinde Hz. Peygamber açlıktan bitap düşmüş bir deveyi görünce, “*Bu dil-siz hayvanlar hakkında Allah’tan korkun.*” diyerek tepkisini açığa vurmuştur.⁸² İsteği üzerine kendisine birkaç tane süt keçisi hediye ettiği sahâbiye ve aile halkına, süt sağarken hayvanın canını yakmamaları için tırnaklarını kesmeleri ve yavruların gıdalarını güzel hazırlamaları hususunda yaptığı uyarı da⁸³ hayvanların beslenme ve bakımlarına ilişkin gösterilen nebevi hassasiyetin bir yansımasıdır.

İlgili ayet ve hadisler, kişinin, özellikle sahibi olduğu hayvanın yeminden suyunu, barınağından sağlık giderine kadar yaşamını sürdürmesi için gerekli olan her türlü harcamayı yapmakla yükümlü olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle hayvanın nafakasının sahibi tarafından karşılanması fakihlerin çoğunluğunca vacip kabul edilmiştir. Bu sorumluluğu yerine getirmeyen kimse-nin hukuken buna mecbur tutulacağı, bakımını yapmaması halinde hayvanı satmaya zorlanacağı, aksi takdirde ona zulmetmiş olacağı üzerinde durulmuştur.⁸⁴ Hanefîlerde muteber görüş ise, bu durumda hayvan sahibinin hayvanın nafakasını karşılaması ve gerekli bakımı yapması için hukuken değilse de diyaneten icbar edilebileceği yönündedir.⁸⁵

Zikredilen bilgiler ışığında, hayvanların barınaklarına ve yaşadıkları doğal ortamlara zarar veren her türlü tasarrufun da fıkhen caiz olmadığı söylenebilir.⁸⁶

3.3. *Beden Bütünlüğünün Korunması ve Güzel Muamele Görme Hakkı*

Hayvanların bedenlerine zarar veren, vücut bütünlüğünü bozan, eziyet ve işkence anlamı taşıyan her türlü muamele dinen yasaklanmıştır. Canlı hayvanın

.....

80 Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, Sıfatü’n-nebî, 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 436.

81 Müslim, *Âdab*, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 175.

82 Ebû Dâvûd, *Cihad*, 44.

83 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 484.

84 Buhûtî, *Keşşâfu’l-kınâ’*, V, 494; Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, VIII, 364-365; Hattâbî, Şemseddîn Ebû Abdullah, *Mevâhibu’l-celîl fî şerhi Muhtasarı Halîl*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1992, IV, 207.

85 Merğînânî, *el-Hidâye*, II, 330; Haddâd, Ebû Bekir b. Ali, *el-Cevheratü’n-neyyira*, el-Matbaa-tü’l-Hayriyye 1322, II, 123.

86 Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 183.

uzuvlarını kesme,⁸⁷ yüzünü damgalama ve dağlama,⁸⁸ vücudunu atış talimi için hedef tahtası yapma,⁸⁹ hayvan dövüştürme⁹⁰ gibi uygulamalar Hz. Peygamber tarafından açık bir şekilde yasaklanmış, hayvanlara işkence edenler lanetle anılmıştır.⁹¹

Sünnette hayvanlara eziyet etmeme meselesi o derece hassasiyet arz etmektedir ki, Hz. Peygamber binek hayvanın üzerinde iken onu adeta bir koltuk gibi kullanarak uzun süre sohbet edip hayvana zahmet vermekten sakındırmış, *“Allah, ulaşmakta zorlanacağınız yerlere kolayca erişesiniz diye onları sizin emrinize verdi.”*⁹² buyurarak, hayvanların amaçları dışında kullanılmasını hoş görmemiştir. Hz. Peygamber’in hayvanlara eziyet edilmesine ilişkin getirdiği yasaklar, sadece bedenlerine zarar vermeye sınırlı olmayıp, ruhlarını rencide edecek kötü sözler sarf edilmesi ve lanet okunması da yasak kapsamındaki davranışlardandır.⁹³

Sünnetteki uygulamadan hareketle, hizmet için istihdam edilen hayvanlara insanlara olduğu gibi dinlenme hakkı tanındığı, yolculuk sırasında verilen molalarda hayvanların ihtiyaç ve istirahatlerinin temin edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.⁹⁴ Sahabî Enes b. Mâlik bu hususta gösterilen itinaı, *“Yolculukta bir yerde konakladığımızda hayvanların yüklerini indirip rahatlamalarını sağlama-dan namaza başlamazdık.”* sözleriyle dile getirmektedir.⁹⁵

Fukaha tarafından hayvanlara işkence edilmesi, lanet okunması gibi davranışlar haram görülmüş,⁹⁶ hayvanların aç bırakılması, güçlerinin üstündeki işlerde çalıştırılması suç kabul edilmiş, muhtesiplere, bu filleri işleyenlere müdahale etme yetkisi tanınmıştır.⁹⁷

Burada Merhum Ahmed Hamdi Akseki'nin, insanoğlunun hayvanata şefkatle davranma sorumluluğuna dair dile getirdiği hakikate bilvesile yer vermek uygun olacaktır:

.....

87 Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, 494; İbn Mâce, Zebâih, 10.

88 Müslim, Libas ve Ziyânet, 107.

89 Buhârî, Sayd, 25; Müslim, Sayd, 58; İbn Mâce, Zebâih, 10.

90 Ebû Dâvûd, Cihad, 51; Tirmizî, Cihad, 30.

91 Buhârî, Zebâih, 25; Müslim, Sayd, 12.

92 Ebû Dâvûd, Cihad, 55.

93 Müslim, Birr, 80, 81.

94 Arslan, “Hz. Muhammed’in Hayvan Sevgisi”, s. 109.

95 Ebû Dâvûd, Cihad, 44; Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 167.

96 Buhûtî, *Keşşâfu'l-kînâ*, V, 494.

97 Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtu'd-diniyye*, Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut 1990, s. 399.

“Şeref ve vekâr-ı insanî, hayvanat hakkında katiyen bed muameleyi tecviz etmez. Bizim mahlûkat-ı saire üzerine bir tahakkümümüz, bir rüçhanımız varsa o da meziyet-i insaniyemizdir. Bu meziyet ise her mahlûkun hakkına hürmet etmekle kaimdir. Hayvanata karşı her türlü kaba muameleyi irtikab edenler, mertebe-i insaniyetten sukût etmiş sayılabilirler. Müslümanlık yalnız insanların değil, hayvanların da hukukuna riayeti amirdir. Ahlak-ı İslamiyye iki şeyde hülâsa olunabilir: Evamir-i ilahiyeye tazim ve inkıyâd, mahlûkata şefkat.”⁹⁸

Sonuç

İslam anlayışında insanın genel olarak tabiatla, özelde de hayvanlarla münasebetini şekillendiren temel unsur “tevhid ilkesi”dir. Bu ilke varlığa, yaratandan dolayı itibar göstermeyi ve her canlının hukukuna riayet etmeyi gerekli kılar. Rabb-ül âlemin sıfatıyla Allah Teâla sadece insanların değil, tüm varlıkla birlikte hayvanların da ilahı olduğu gibi, Hz. Peygamber’in “âlemlere rahmet” olma vasfı hayvanları da kuşatan bir nitelik arz etmektedir.

İslam, müntesiplerinin tabiata bakışında ve bütün canlılara davranışında merhameti merkeze alan bir medeniyet inşa etmeyi hedeflemiştir. İrfan geleneğinde “Eşyayı dahi incitmeme” olarak prensipleştirilen bu anlayış, özünde yaratının hatırına yaratılan tüm varlığa merhametle muameleyi barındırır.

Arzın, içindekilerle birlikte insanın emrine ve istifadesine sunulmuş olması/ teshîr⁹⁹, bir yandan hayvanattan usulünce yararlanmayı caiz kılarken, diğer taraftan tabiatın insana ilahi bir emanet olduğunu ortaya koymaktadır. Yeryüzünün efendisi değil, halifesi olarak yaratılan insan, taşıdığı bu misyon gereği, arzı imar ile yükümlü tutulurken¹⁰⁰, hayvanlara karşı takınması gereken saygılı ve minnettar tavrı da bu sorumluluğun bir parçası olarak görmelidir.

Havasından suyuna, bitkisinden hayvanına yeryüzüne bir emanet bilinciyle yaklaşılması, varlığın, özellikle de dilleri olup da haklarını müdafaa edebilecek durumda olmayan hayvanların hukukuna saygı gösterilmesi, “hukukullah” kapsamında insanın uhdesine tevdi edilmiş büyük sorumluluktur.

İslam hukuku açısından, insanın tabiat ve hayvanlar üzerinde sınırsız bir tasarruf yetkisi bulunmayıp, gerek onlardan yararlanması gerek ihtiyaç halinde

.....

⁹⁸ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri*, DİB Yayınları, İstanbul 2016, s. 373.

⁹⁹ Lokman, 31/20; Câsiye, 45/13

¹⁰⁰ Hûd, 11/61

yaşamlarını sonlandırması belli kural ve ilkelerle sınırlandırılmıştır. Hayvanlara hakaret, eziyet, işkence, yaratılış maksatları dışında kullanma yasak olduğu gibi meşru bir gerekçe olmaksızın öldürülmeleri de yasak kılınmıştır.

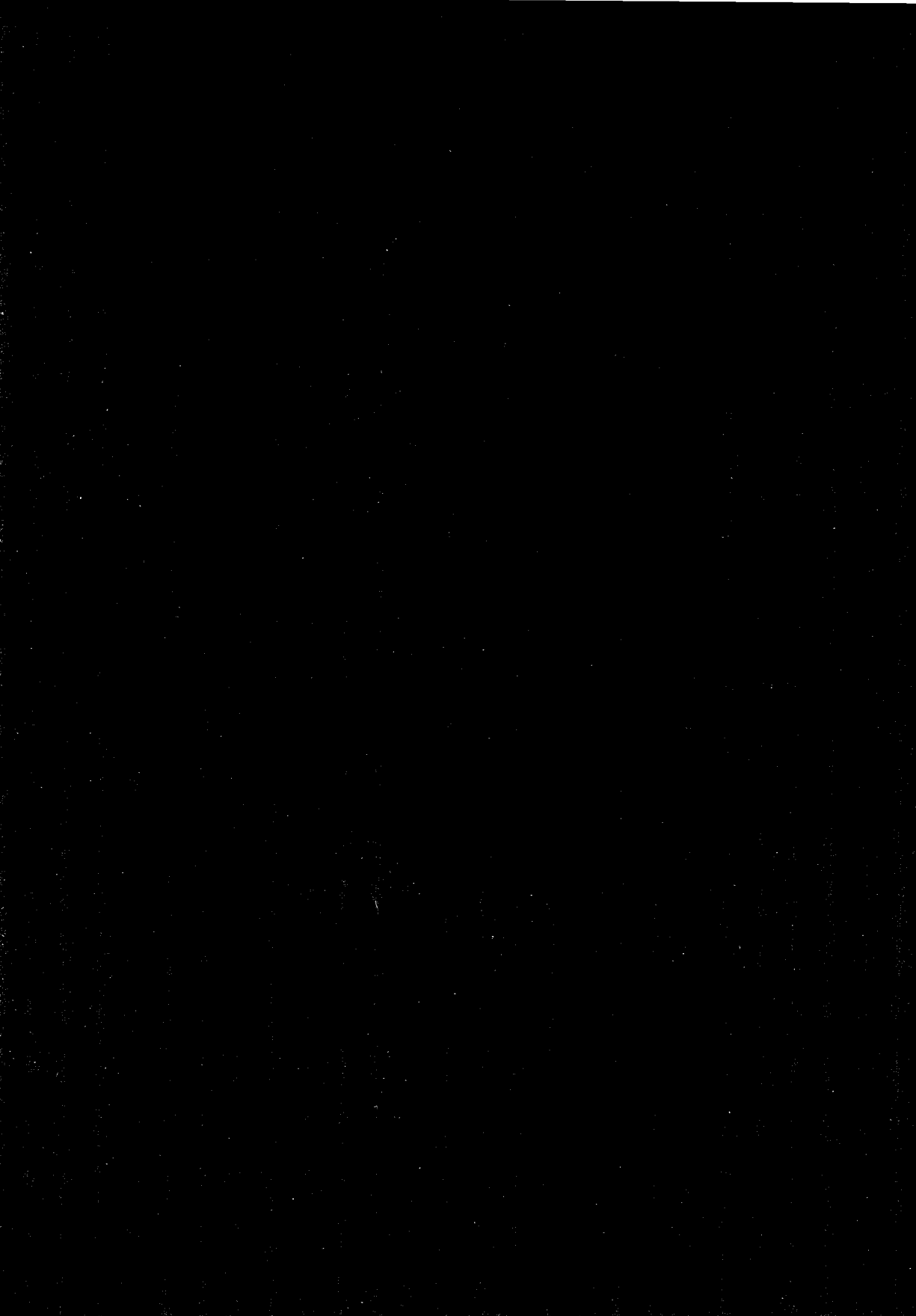
İslam'ın hayvanlara yaklaşımı ve hayvan refahına ilişkin getirdiği düzenlemeler açıkça ortada iken, günümüzde şahit olunan hayvan hakkı ihlallerine, yüzünün bu masum canlılarına zarar verme, kötü muamelede bulunma gibi insanlığa sığmayan davranışlara Kur'an veya Sünnetten bir gerekçe üretebilmenin ise imkânı yoktur.

İnsanoğlu, "göklerin, yerin ve ikisi arasındaki her şeyin sahibi ve Rabbi" olan Allah'a, günü geldiğinde, hayvanata davranışı sebebiyle vereceği bir hesabı olduğunu asla unutmamalıdır.

Kaynakça

- Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, Thk. Habiburrahmân el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlak Dersleri*, DİB Yayınları, İstanbul 2016.
- Arslan, Ali, "Hz. Muhammed'in Hayvan Sevgisi", *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*, Editörler: Recep Çetintaş, Anar Gafarov, İbrahim Türkoğlu, Zonguldak 2017.
- Bayraktar, Mehmet Faruk "Hayvan" mad., *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 85-92.
- Bor, Adil, *Kur'an'da Hayvan Hakları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus, *Keşşâfü'l-kına' an metni'l-ikna'*, Thk. İbrahim Ahmed Abdulhamîd, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- el-Hâvi'l-kebîr*, Thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.
- el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, Vüzâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1993-1996.
- Erturhan, Sabri, "Hayvan Öldürme İle İlgili Fıkhi Hükümler", *Bilimnâme-XVII*, 2009/2, s. 97-121.
- Haddâd, Ebû Bekir b. Ali, *el-Cevheratü'n-neyyira*, el-Matbaatü'l-Hayriyye 1322.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Hattâbî, Şemseddîn Ebû Abdullah, *Mevâhibu'l-celil fi şerhi Muhtasarı Halil*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1992.
- İyâd, Mahmûd Râşid, *el-Müsteciddât fi ahkâmi'l-fikhiyye el-müteallika bi'l-hayevân*, Dâru'l-Fâruk, Ammân, 2010.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Gırnâtî, *Kavâninü'l-ahkâmi's-şer'iyye ve mesâilü'l-furû'l-fikhiyye*, (*el-Kavâninü'l-fikhiyye*), Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.

- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Abdulfettah Muhammed el-Huliv, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad ty.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, Thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Kâsânî, Alâuddin Ebû Bekr b. Mes'ud, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, Thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Beyrut 1997.
- Koşum, Adnan, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, DİB Yayınları, Ankara 2019.
- Kurtubî, Ebû Abdilllah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Haz. Muhammed Fuâd Abdülbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Martı, Huriye, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1990.
- Merğînânî, Burhânuddîn, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübedî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Müslim, İbnü'l- Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Camiu's-sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Nevevî, Muhyiddîn, *el-Mecmu' şerhu'l-Muhezzeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2002.
- Rukâdi, Ahmed, *Riâyetü'l-hayevân dirâsetün mukârene fi teşrii'l-biyyi'l-Cezâiriyyi ve't-teşrii'l-İslâmî*, Cezâyir 2013.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1989.
- Şener, Mehmet, "Hayvan" mad., *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 92-98.
- Şirbîni, Şemsüddîn Muhammed b. el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-minhâc*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, VI.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Türkiye'de Hayvan Hakları

YASEMİN BABAYİĞİT

Av., İstanbul Barosu Hayvan Hakları Merkezi Koordinatörü, yasemin@babihayathukuk.com.

Ülkemizde hayvan hakları konusunda ilk temel yasal düzenlemelere 2004 yılında yürürlüğe giren "5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu" ve 2006 yılında yürürlüğe giren "Hayvanların Korunmasına Dair Uygulama Yönetmeliği" çerçevesinde yer verilmiştir. Maalesef bu yasal düzenlemeler de hayvanları ve hayvan haklarını yeterli ve gerekli derecede ve hayvanlar arasında ayırım yapmaksızın korumak konusunda eksik ve yetersizdir.

Göze ilk çarpan eksiklik, varoluş amacı hayvan refahı ve hayvan hakları olan yasal mevzuatın "Hayvanları Koruma Kanunu" şeklinde bulunan 5199 sayılı Kanun başlığının "Hayvan Hakları Kanunu" olarak düzenlenmemiş olmasıdır.

Hayvana şiddet ve kötü muamele eylemleri, tıpkı insanlarda olduğu gibi fiziki, duygusal/psikolojik, cinsel ve ekonomik şiddet olarak karşımıza çıkabilir. Terk etmek, gücünü aşan fiillere zorlamak, cinsel istismarda bulunmak, dövmek, aç ve susuz bırakmak, bakımını ihmal etmek, etolojik özelliklerine uygun olmayan koşullarda bulundurmamak, aşırı ısıya veya soğuğa maruz bırakmak, ses tellerini, tırnaklarını veya dişlerini aldırarak, zor kullanarak yem yedirmemek, acı, ıstırap ya da zarar veren yiyecekler ile alkollü içki, sigara, uyuşturucu ve bunun gibi bağımlılık yapan yiyecek veya içecekler ile doping etkisi yapan kimyasal maddeler vermek, doğal kapasitesini veya gücünü aşacak şekilde veya yaralanmasına, gereksiz acı çekmesine, kötü alışkanlıklara özendirilmesine neden olacak yöntemlerle eğitmek, hayvanların taşınması (nakli) sırasında su veya yi-

yecek vermemek, uygun koşullarda taşıma gerçekleştirilmemesi, buldukları/ alışkın oldukları ortamlar hariç yaban hayatı sınırlarına veya ormanlara terk etmek, kuyruklarını veya kulaklarını kesmek veya kestirmek, dövüştürmek gibi eylemler mevcut yasal düzenleme kapsamında yasaklanmıştır.

5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu çerçevesinde hem “sahipli” hem de “sahipsiz” hayvanlara karşı, sadece ilgili kanunda yer verilen şiddet ve kötü muamele eylemleri “kabahat” olarak nitelendirilmiş ve bu eylemlere aykırı davranan kişilere “idari para cezası” yaptırımını uygulanacağı düzenlenmiştir. Şiddet veya kötü muameleyle maruz kalan hayvanın “sahipli” olması halinde ise, hayvanın sahibine olan aidiyeti gereği Türk Ceza Kanunu hükümleri uygulanabilecektir. Zira, ne yazık ki sahipli hayvanlar, hayvanın sahibine olan aidiyeti gereği “can” olarak değil, “mal” olarak nitelendirilmekte ve ceza yasaları kapsamında malvarlığına karşı işlenebilen suçlar bağlamında faille cezai yaptırım uygulanabilmektedir.

Hayvanlar arasında bu şekilde bir ayırım yapılması açık ve net bir şekilde adalet anlayışına ters düşmektedir. Salt bir kağıttan ibaret hayvan karnesinin varlığı sebebi ile, sahipli olduğu varsayılan bir köpeğin yaralanması, öldürülmesi veya tecavüze uğraması halinde, bu eylemler “suç” olarak nitelendirilerek hayvan sahibinin şikayeti üzerine Türk Ceza Kanunu’nun 151. maddesinin ikinci fıkrası hükmüne fail hakkında 4 aydan 3 yıla kadar hapis veya adli para cezası yaptırımını uygulanabiliyor iken, sahipsiz bir köpeğin yaralanması, öldürülmesi veya tecavüze uğraması halinde aynı eylem “kabahat” olarak değerlendirilerek faile 773,00 TL idari para cezası yaptırımını uygulanacaktır.

Kısacası, açıkça görülebileceği üzere mevcut yasal mevzuatın hayvan haklarını eşit ve adil düzeyde korumaya yeterli olmadığı ortadadır. Hayvan hakları alanında acilen doğru, yeterli ve uygulanabilir nitelikte yasal düzenlemelerin yapılması zorunludur. Aksi halde, hayvan hakkı ihlallerinin sona ermeyeceğini öngörmek mümkündür.

Kendini savunamayacak bir canlıya karşı kötü muamele ve şiddet içerikli eylemleri rahatlıkla gerçekleştiren failerin cezasız kalmaları veya yeterli/tatmin edici düzeyde ceza ile cezalandırılmamaları, bu eylemleri gerçekleştiren kişilerde “*ne yaparsam yapayım, nasıl olsa ceza almayacağım*” düşüncesi yaratacak ve bu düşünce ceza kanunlarının getiriliş amacı olan ıslah amacının **ötesinde**, **failin** şiddetin dozunu arttırarak ve hatta türünü değiştirerek eylemlerine devam etmesine sebebiyet verecektir. Cezasızlık halinde, toplumun adalete olan inancı derinden sarsılacak ve failerin eylemleri diğer müstakbel suçlular için de yol gösterici emsal halini alacaktır.

Önemle vurgulamak gerekmektedir ki, “Hayvana eziyet - insana eziyet” ilişkisi toplumsal şiddetin giderek tırmanmasının tesadüf olmadığını gözler önüne sermektedir. Cinayet işlemek ile canlılara kötü muamele yapmak arasında ortak noktalar bulunduğu, bu tür eylemlerde bulunan bireylerin, tedbir alınması gereken kişilik bozukluğu sahibi olduğu kamuoyuna mal olmuş bir gerçektir.

Adli Tıp Uzmanı olan Prof. Dr. Sevil Atasoy bir yazısında¹ hayvana şiddetin geçmiş ve gelecek ile ilişkisini ortaya koymaktadır. “.. Son 40 yılda psikoloji, sosyoloji ve kriminoloji alanında yayınlanan kitap ve bilimsel makaleler, çocuk ve yaşlıları istismar edenlerle, eşlerini dövenler dahil olmak üzere, şiddet suçları işleyen kişilerin, çocukluk ve gençlik dönemlerinde, ciddi boyutlarda ve tekrarlanan nitelikte hayvanlara karşı kötü davranışlar sergilediklerini ve seri katillerin hemen hepsinin küçükken, hayvanlara işkence ettiğini, hatta öldürdüğünü gösteriyor. Psikiyatri uzmanlarının bağlı bulunduğu meslek örgütleri, hayvanlara fena muameleyi, davranış bozukluğunun tanısında bir kriter kabul ediyorlar. Hayvanlara kötü davranan her çocuğun, ileriki yaşlarda şiddet içerikli suçlar işleyeceğini öngörmek elbette yanlış olur. Ancak bu çocuklardan hangisinin şiddete yönleneceğini önceden kestirmek mümkün olamayacağından, her birinin, hele onları döven, işkence eden ve öldürenlerin mutlaka ciddiye alınması gerekir. Kısacası, hayvana fena muamele, mutlaka bir erken uyarı işareti olarak değerlendirilmelidir.”

Bu eylemlerin mutlaka ciddiye alınması gerektiğini belirten Atasoy’un verdiği örneklerden bazıları şöyledir:

- İtalyan suç tarihinin en ünlülerinden Vincente Verzini, 12 kadını öldürdüğü kariyerinin ilk becerilerini kedileri boğarak elde etmişti.
- 1883’te dünyaya gelen Peter Kürten ya da herkesçe bilinen adıyla “Düsseldorf Vampiri”, her yaştan ve cinsten 50 kişiyi içeren cinayet listesine başlamadan çok önce, köpeklere, koyunlara işkence eden, onların ırzına geçen ve onları öldüren biri olarak tanınırdı.
- 15 yaşındaki Kobe canavarı Sakakibara, 11 yaşındaki Jun Hase’nin başını gövdesinden ayırmadan önce, kedi başı kesmiş, güvercinleri boğmuştu.
- 19 yaşına varmadan 5 çocuğu öldüren Christine Falling’in çocukluğu kedi cinayetleri ile doludur. Annesini ve iki küçük kızı bıçaklayarak öldüren Luke Woodham, daha önce kendi köpeğini yakmıştı.

.....

1 “Hayvana Eziyetten İnsan Öldürmeye”, Hürriyet, erişim tarihi: 27.07.2019, <http://www.hurriyet.com.tr/hayvana-eziyetteninsan-oldurmeye-5057681>

- 1970'lerde, uzun siyah saçlıları hedeflediğinden kadınların saçlarını sarıya boyatmasına yol açan ve bir yıl içinde altı kişiyi öldüren David Berkowitz, komşusunun köpeğini vurmuş, annesinin papağanını zehirlemişti.
- Her iki eşini öldüren Richard William Leonard'ın, kurbağaları ezmek ve otomobilinin motoruna kedi bağlamak gibi huyları da vardı. Katil Jack Bassenti, köpek yavrularını canlı olarak gömerdi.
- Filmlere, romanlara ilham kaynağı olan Jeffrey Dahmer, kedilerin iç organlarını inceledikten sonra, aynı tekniği 17 küçük erkek çocuğa uyguladı.
- 14 kişiyi öldüren Patrick Sherrill, köpeğinin de aynı zevki tadabilmesi için komşularının kedilerini çalardı.
- Dedesini, ninesini, annesini, karısını öldüren Edward Kemperer, çocukluğunda kedileri ufak parçalara ayırırdı.
- Kaç kişiyi öldürdüğünün hesabı bile bilinmeyen ana katili Henry Lee Lucas, hayvanları da öldürür, onların cansız bedeniyle ilişkiye girerdi.
- Boston Canavarı Albert De Salvo, kedi ile köpeği aynı kafese koyar, aç bırakır, birbirini öldürüp yemelerini seyrederdi. Daha sonra 13 kadını boğdu.
- Michael Cartier, 4 yaşındayken kapalı pencerelere doğru kedi yavrularını fırlatır, tavşanların bacağını kopartırdı.
- 11 yaşındaki Andrew Golden ile 13 yaşındaki Mitchell Johnson köpeklerle işkence edip, öldürürlerdi. 24 Mart 1998'de Arkansas'taki okullarında 4 öğrenci ve bir öğretmeni öldürdüler.
- Theodore Robert Bundy, dedesinin hayvanlara kötü davranışlarını seyrederek büyüdü. Daha sonra 32 kadını öldürdü.

Hayvan hakları alanında, artık toplumun beklentisini ve gereksinimleri karşılayabilecek nitelikte, sahipli - sahipsiz hayvan ayırımı yapılmaksızın, şikâyet hakkını anayasal düzende sınırlayan nitelikte hükümlere yer verilmeden, yaşam hakkının sadece insanlara özgülenmiş bir hak olmadığı bilinci ile tarihi bir adım atılması gerekliliği elzemdir.

Avrupa'da olduğu gibi, hayvanlara kanunen "hukuki statü" tanınmalı; hayvanlar "Mal" değil "Can" kabul edilmelidir. Yasal mevzuat kapsamında, hayvanların hukuki statüsü ele alınarak, hayvanların eşya olmadığı, canlı ve duyguları olan, hissedebilen varlıklar olduğu vurgulanmalıdır. Buna ilaveten, tehlikeli ırk olarak lanse edilen ve sadece çene yapılarının güçlü olması gerekçesi ile beslenmeleri, barındırılmaları yasaklanan köpek ırklarına ilişkin yasaklayıcı yasal

düzenlemeler değiştirilmeli, hayvana değil, hayvan sahibine karşı yaptırım uygulanması yolu tercih edilmelidir.

Hayvanlara karşı sadece bazı şiddet ve kötü muamele eylemleri değil, tüm eylemler “Kabahat” olmaktan çıkartılıp “Suç” olarak tanımlanmalı ve caydırıcı ve önleyici nitelikte hapis cezası yaptırımına tabi tutulmalıdır. Ayrıca, hayvanlara karşı işlenen suçları kovuşturmakla görevli polis teşkilatı oluşturulmalıdır.

Hayvanlara karşı işlenen suçlarda, sadece hayvan sahibi veya hayvanın kendisi değil, tüm toplum zarar gördüğünden, şikâyet hakkı da sadece belirli kişi ve kurumlara özgülenmekten çıkartılarak, yasal süreç kamu davası niteliğinde belirlenmelidir.

Belediyelere ait geçici hayvan bakımevlerinde denetim arttırılmalı, barınak personellerine ilişkin cezai yaptırım getirilmeli, belediyelerin toplama eylemlerinin yasal sınırları ve müeyyideleri net olarak belirlenmelidir.

Yaban hayatına, şehirden uzak ormanlık alanlara terk edilen sahipsiz hayvanların yaşam koşulları yasal güvence altına alınarak düzenlenmelidir.

Hayvanların üretim, ticaret ve satışı tüm ülke kapsamında yasaklanmalıdır. Horoz, deve, köpek gibi canlı hayvan dövüşü, sirk, hayvanat bahçesi, yunus/penguen parkları kaldırılmalı, fayton uygulaması yasaklanmalı, spor adı altında “av” başlığı ile işlenen katliamlar sona erdirilmelidir.

Yaşam hakkının sadece insanlara özgülenmiş bir hak olmadığı, özgürlükler arasında hiyerarşi olamayacağının ve Dünya'nın tüm canlılar için var olduğunun bilinci ile, tüm bireylerin, kısacası kamunun ve toplumun beklentisini ve uygulamadaki eksiklikleri karşılayabilecek nitelikte bir “Hayvan Hakları Kanunu” düzenlemesi gerçekleştirilmesini, Türkiye'nin bu konuda tüm Dünya'ya örnek ve öncü olmasını temenni etmekteyiz.

Deney Hayvanı Nedir? Niçin Kullanılır?

SEYİT ANKARALI

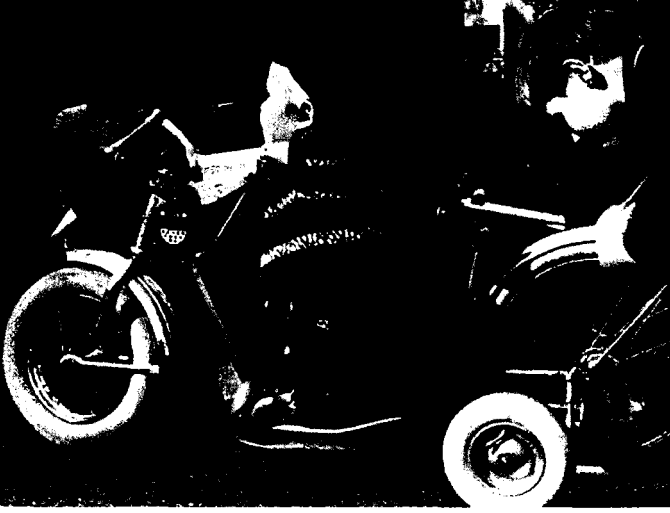
Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tıp Fakültesi Fizyoloji Anabilim Dalı,
İSAR TAÇ Grubu Üyesi, seyitankarali@hotmail.com

Binlerce yıldır hayvanlardan gıda, giyim-kuşam, barınma, ısınma, binek, taşıma, savunma ve saldırı gibi birçok insan ihtiyacını karşılamakta faydalanılmaktadır. Hayatta her canlı ve cansız varlıkla ilişkilerimizin ahlakı olduğu gibi, hayvanlarla olan ilişkilerimizin ve kullanımının da bir ahlakı olmalıdır. Ahlak felsefesi olarak tanımlanan etik, toplumdaki topluma, zamana ve mekana göre farklılıklar göstermesine rağmen gittikçe insanlığın ortak bir etik anlayışı oluşmaktadır. Son yıllarda hayvan haklarının korunması konusunda görülen iyileşmeler ile birlikte, deneylerde hayvanların kullanılması ile ilgili etik kurallar ve sorunlar da daha yoğun şekilde konuşulmaya ve tartışılmaya başlamıştır.

Bilimsel amaçlı deney hayvanlarının kullanımı konusundan önce bazı soruları sorup cevaplamak konuya daha tarafsız ve objektif yaklaşmamızı sağlayabilir. Bu sorulardan bazıları aşağıda verilmiştir:

Gerçekten hayatta kalmak istiyor muyum?

Hayatta kalma ve neslini devam ettirme güdüsü, hayvanlar için olduğu kadar insanoğlu için de oldukça güçlü bir güdüdür. Bu nedenle ölümcül durumlarla karşılaşıldığında, normalde hayvanlardan elde edilen gıysileri giymeyen veganlar bile, kendi canını hayvanlara tercih ederek hayvanların kullanıldığı deney-

Resim 1.
Gebeliğinde Thalidomid kullanmış bir anneden doğan kol ve bacakları iyi gelişmemiş bir birey.

lerden elde edilen ilaç ve tedavi yöntemlerinden faydalanmayı tercih edecektir. Yine çocuğu için canını kolayca feda edebilecek insanlardan, hayvanı hastalıktan öldüğünde “*Sen ölmeseydin de ben ölseydim*” diyecek birini bulmak zordur.

Canlıları neden araştırırız?

İnsanları ve hayvanları neyin canlı ve sağlıklı tuttuğu hakkında daha fazla şey öğrenmek için tıp ve biyolojide temel araştırmalar yapılır. Örneğin biyoloji biliminde “Nasıl çalışır?” sorusuna cevap arayan fizyoloji alt dalındaki araştırmalarda, vücut ve organların nasıl çalıştığını anlamak için deney hayvanlarından faydalanılmaktadır. Aslında bu araştırmaların nihai hedefi insan vücudunun işleyişini anlamaktır.

İlaç ve tedavilerin araştırılmasında hayvan deneylerine ihtiyacımız var mıdır?

Bir hastalığa çare olacak ilaç ya da tedaviler doğrudan insan üzerinde denenebilir. Bu konuda tıp tarihinin en kötü olaylarından biri, 1950’li yıllarda hayvan çalışmaları yapılmadan doğrudan insanlarda kullanılmış olan Thalidomid adlı ilacın yan etkilerinin görülmüş olmasıdır. Alman ilaç firması Chemie Grunenthal, hamilelerdeki bulantı ve uykusuzluk sorunları için thalidomide adlı ilacı piyasaya sürer. Thalidomid piyasaya Contergan ismiyle çıkmıştı ve reçetesiz satılıyordu. Prospektüsünde “hamile kadınlar, anne ve çocuklar tarafın-

Resim 2. Çocuk felci (Polio) nedeniyle çocuklarda oldukça fazla görülen sakatlıklar aşının geliştirilmesiyle çok seyrek görülmeye başlamıştır.

Resim 3. Çiçek virüsünün neden olduğu döküntüler ve sonrasında görülen sekeller, hayvan deneylerinden elde edilen aşılarla tüm dünyadan silinmiştir.

dan güvenle kullanılabilceği" yazıyordu. Dünyada 50'den fazla ülkede kullanılmıştı. Gebelerde kullanılan bu ilacın kullanımının sonuçları ağır oldu. Bu ilaç nedeniyle 90.000'den fazla düşük, 10.000'den fazla sakatlık ve ölüm vakası görüldü. Doğuştan kolu ve bacağı olmayan bu vakalar hayatları boyunca oldukça büyük sıkıntılarla yaşamışlardır (Resim 1).

Aşıların geliştirilmesinde deney hayvanlarından yoğun şekilde faydalanılmıştır. Tarihte büyük salgınlara ve kitlesel ölümlere neden olan mikrobiyolojik ajanlara karşı aşıların geliştirilmesinde hayvan deneyleri kullanılmaktadır. Örneğin önemli sakatlıklara neden olan çocuk felci (polio) aşısı geliştirilmesi sayesinde, 1988 yılında dünya çapında 350.000 vaka görülürken, 2012'de sadece 223 vaka görülmüştür (Resim 2).

Çiçek hastalığı, *smallpox* adlı çiçek virüsü ile oluşan ve insanlarda 3000 yıldır bilinen bir hastalıktı. Ciltte kötü bir görünüme neden olmasının yanı sıra enfeksiyon oldukça ölümcül seyrederdi (Resim 3). Geliştirilen aşıların rutin kullanılır hale gelmesiyle yeryüzünden silinmiş ve aşı programlarından çıkarılmıştır. En son çiçek vakası 1977'de Somali'de bir hastane açısında ve 1978'de İngiltere Birmingham'da iki laboratuvar çalışmada görülmüştür.

Hayvan deneylerinin, hayvanlar ve veterinerlik bilimi için önemi

Veterinerlik biliminde, hayvanların vücut yapı ve fonksiyonlarını anlamak ve hastalıklarını tedavi etmek için de deneylerin yapılmasına ihtiyaç vardır. İnsanlara şifa bulmak için yapılan araştırmalarda hayvan vücudunun yapısı ve organlarının işleyişi hakkında edinilen verilerden, hayvanlar hakkında çok detaylı bilgiler elde edilmiştir. Ayrıca hayvanların uzaktan gözlenmesiyle elde edilemeyecek davranışlarla ilgili bilgiler, deneysel hastalık modelleri ve benzeri çalışmalarda da deney hayvanları kullanılmaktadır. Hayvanlarda da kanserler, tüberküloz, grip ve astım gibi insanlara benzer hastalıklar görülür. Tüm veterinerlik araştırmaları, hayvan deneylerinin kullanımına dayanır. Birçok veteriner ilacı, insan hastalar için kullanılanlarla aynıdır. Örnekler arasında antibiyotikler, ağrı kesici ve sakinleştiriciler bulunur. Kalça protezi ameliyatı, böbrek nakli, kalp ve kan nakli gibi modern cerrahi tekniklerin tümü hayvanlarda mükemmelleştirildi. İnsanlar için geliştirilmiş bu yöntemler, veteriner hekimler tarafından hayvanlarda da yaygın olarak kullanılmaktadır.

Yukarıda bahsedilen konular neticesinde deney hayvanlarının kullanımının insanlık için gerekli olduğu konusunda yeterince olumlu kanaat oluşmakla birlikte, bilim insanlarının hayvanlara eziyet edeceği ve gereksiz yere müdahalelerde bulunacağı düşünülemez. Aksine birçok bilim insanı kişisel olarak evcil hayvan sahibidir ve deneylerde kullandıkları hayvanlara karşı şefkatli ve en üst düzeyde özenle yaklaşmaya çalışır. En azından etik kurallar çerçevesinde çalışan bir bilim insanı olmak, bu şekilde davranmayı gerektirir.

Bu girişten sonra artık deney hayvanlarının çeşitleri ve kullanım alanlarından bahsedebiliriz. Deney hayvanları, omurgalı ya da omurgasız olmalarına bakılmaksızın tüm bilimsel uygulamalarda kullanılan hayvanlardır. Deney hayvanlarının çoğu; *biyoloji, tıp, veteriner hekimliği, ziraat ve ilaç sanayisi* gibi biyomedikal alanlarda kullanılır.

Deney (Laboratuvar) Hayvanları Bilimi

Geçmiş yüzyıllarda da kullanılmasına rağmen 1950'lerde biyomedikal araştırmalarda hayvan kullanımı artmaya başlamış ve Deney Hayvanları Bilimi gelişerek kullanışlı hayvan modelleri geliştirilmiştir. Bu bilimin öncelikli amacı, hayvan deneylerinin kalitesinin artırılması ve hayvan refahının sağlanmasıdır. Deney Hayvanları Bilimi, biyomedikal araştırmalarda hayvanların insancıl kullanımı ile verilerin aydınlatıcı, tarafsız, yeniden üretilebilir şekilde toplanmasının öğrettiği çok branşlı bir bilim dalıdır.

Hayvanların;

- Biyolojisi ve fizyolojisi,
- Yetiştirilmeleri,
- Çevresel gereksinimleri,
- Genetik ve mikrobiyolojik yönlerden standartlaştırılma işlemleri,
- Hastalıklardan korunma ve sağaltımları,
- Deneysel tekniklerin iyileştirilmesi,
- Analjezi ve anestezi ile ötanazilerini inceler.

Bilimsel amaçla hayvanlara yapılan her türlü uygulama ve müdahale işlem (prosedür) olarak tanımlanır. Basit bir iğne batırma, kan alma, radyasyona veya elektromanyetik alana maruz bırakma, genetik müdahaleler, davranış testleri ve büyük cerrahi operasyonlara kadar bedene yapılan her türlü müdahale, prosedür çeşitlerinden bazılarıdır.

Hayvan Hakları ve Deneylerde Hayvan Kullanımı

Son 20 yılda araştırmalarda kullanılan hayvan sayısı, maliyet ve hayvan hakları farkındalığı nedeniyle %30-50 azalmıştır. Günümüzde, tüm dünyada yılda 75-100 milyon arasında hayvan araştırmalarda, testlerde ve eğitim için kullanılmaktadır. Birçok ülkede hayvanların deneylerde kullanılması yasal düzenlemeler altındadır. Hayvan refahının gözetildiği deneylerde, kullanılacak hayvan sayısı ve türü de dâhil birçok yasal düzenleme tüm ülkelerde yaygınlaşmaktadır. Buna deney hayvanı kullanımı yerine, bilgisayar modellerinin kullanılması, tıbbi verilerde büyük veri analizi ve yapay zekâ gibi yöntemlerin kullanıldığı yöntemlerin de eklenmesiyle kullanılan hayvan sayısının daha da azalacağı söylenebilir.

Deneylerde hayvanlar başlıca aşağıdaki nedenlerle kullanılmaktadır:

1. İnsanlarda ve hayvanlarda fizyolojik mekanizmaların araştırılması,
2. İnsanları ve hayvanları hastalıklardan koruma ile hastalıkların tanı ve tedavisini geliştirme yöntemlerinin araştırılması,
3. Çevrenin ve ekosistemin korunması ile ilgili bilimsel araştırmalar,
4. Eğitim-öğretim,
5. Toksikolojik araştırmalar.

Sayısal verilere göz atacak olursak, Hayvan Deneyleri Merkezi Etik Kurulu'nun (HADMEK) verilerine göre 2017 yılında Türkiye'de toplam 265.000 adet civarında hayvan kullanılmıştır. İngiltere'de deneylerde kullanılan hayvan sayısı, 2018 yılında 30 yıl önceki rakamların yarısına tekabül eden 3,9 milyon civarına düşmüştür. Bu azalışın en önemli nedeni etik kuralların daha gelişmiş olması ve çalışmalar için etik kurullardan mutlaka izin alınması şartı getirilmesidir. Ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, etik kurullarda 3R kuralı adı verilen ve deneylerde mutlaka gözetilmesi istenen hususlara dikkat edilmesi şartı vardır. *Replacement*, *Reduction* ve *Refinement* sözcüklerinin baş harflerinden oluşan 3R kuralına daha sonradan *Responsibility* eklenerek 4R olarak genişletilmiştir. Yerine koyma anlamındaki *Replacement*, deneylerde kullanılacak hayvan yerine, varsa daha basit canlılar ya da yöntemlerin kullanılmasıdır. Kullanılacak hayvan sayısının en düşük olmasını sağlama anlamındaki *Reduction* kuralı da, bilimsel çalışmada kullanılacak hayvan sayısının sağlıklı sonuçlar verebileceği seviyede tutulmasını gerektirir. Deneylerde kullanılacak hayvanların uygun ortamlarda yetiştirilmesi ve deneylerde en az acı duymasının sağlanması ise *Refinement* olarak tanımlanmıştır. *Responsibility* ise, bilim insanının kullanılacak hayvana, bilime, topluma ve kamuoyuna karşı sorumluluk duygusu içerisinde davranmasıdır. Elde edilecek verilerin güvenilirliği de bu sorumluluğa dâhildir. Bu kurallara uyulması için deneyleri ve hayvanların bakımını yapacak kişilerin, öğrencilere eğitim verecek öğretim görevlilerinin mutlaka deney hayvanları kullanım sertifikası olması gereklidir.

Hayvanlar ve Deneysel Hastalık Modelleri

İnsan hastalıklarının nedenini, patofizyolojisini, özelliklerini veya tedavisini araştırmak amacıyla hayvanlarda deneysel hastalık modelleri geliştirilmiştir. Deneysel epilepsi modelleri, deneysel felç modelleri, doğuştan hipertansif hayvanlar, Alzheimer hastalığı modeli, şizofreni modeli bu modellerden bazılarıdır. Bu modellerin çoğu kimyasal dış müdahaleler, genetik saflaştırma, gen aktarımı ve benzeri yöntemlerle oluşturulur.

Hayvan Deneyleri Sayesinde Keşfedilen İlaçlar ve Tıbbi Yöntemler

Günümüzde hastalıkların tedavisinde kullanılan birçok ilaç hayvan deneyleri sonucunda geliştirilmiştir. Aşağıdaki Tablo 1'de bu ilaçlardan bazıları listelenmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Deney hayvanları sayesinde keşfedilen bazı ilaçlar ve kullanım amaçları.

İlaç	Kullanım amacı
Penisilin	Antibiyotik
Simvastatin	Kolesterol kontrolü
Aspirin	Ağrı kesici, Ateş düşürücü, Pıhtılaşma engelleyici
Omeprazol	Ülser ve gastritte mide asidi azaltıcı
Levotiroksin	Tiroid Hormonu
Ramipril	Hipertansiyon
Amlodipin	Hipertansiyon ve göğüs ağrısı
Metformin	Anti-diyabetik
Heparin	Antikoagülan, pıhtılaşma engelleyici
Salbutamol	Astım
Temozolamid	Beyin tümörü

Hayvan deneyleri sayesinde keşfedilen ilaçlar dışında, birçok tanı ve tedavi yöntemi de bu deneyler sonucunda geliştirilmiştir. Kalça protezi ameliyatı, böbrek nakli, kalp nakli ve kan nakli gibi modern cerrahi tekniklerin tümü hayvan deneyleri sonucu geliştirilmiştir. Bilgisayarlı Tomografi (BT) ve Manyetik Rezonans Görüntüleme (MRI) dâhil, görüntülü tarama teknikleri de ilk olarak hayvanlarda denenmiştir.

Tüm veterinerlik araştırmaları da doğal olarak hayvanlarda gerçekleştirilmektedir.

DeneYlerde Kullanılan Hayvan Çeşitleri

Nobel Ödülü kazanan çalışmaların %70'inde deney hayvanları kullanılmıştır. Çalışmanın amacına göre değişmekle birlikte, deneylerde en çok kullanılan hayvan çeşitleri balık, fare, sıçan, tavşan, kedi ve köpekler gibi hayvanlardır. Şimdi bunlara kısaca göz atalım:

Balıklar

İnsanların sofralarda gıda olarak da tükettiği balıklar günümüzde deneylerde en çok kullanılan hayvanlar haline gelmiştir. Örneğin Zebra balığında tüberküloz (verem) araştırmaları, hastalık mekanizmalarının anlaşılmasında, yeni bazı ilaçların geliştirilmesinde çok katkı sağlamaktadır. Yine sinir sistemi araştırmaları için Zebra balığı yaygın olarak kullanılmaktadır. Zebra balığı diğer de-

ney hayvanlarına göre nispeten basit bir sinir sistemine sahiptir. Bu balık cinsi gen, nöral sistem, öğrenme, motor kontrol, davranış ve bellek araştırmalarında tercih edilir. Zebra balığı ile gerçekleştirilen deneylerin en önemli avantajı, çok sayıda bireyin aynı anda kullanılabiliyor olmasıdır. Böylece daha küçük laboratuvar alanında, daha düşük bir maliyetle ve daha geniş veri seti ile sonuçlar elde edilir.

Fareler

Farelerde yapılan bilimsel çalışmalar 30 civarında Nobel dl almıştır. Bilimsel çalışmaların yaklaşık %75'inde fareler kullanılmaktadır. Genetik hastalık modellerinin kullanımıyla bu oran gittikçe yükselmektedir. Tüm genlerin dizilendiği İnsan Genom Projesinin yanı sıra, 1000'in üzerinde prokaryot genomu ile birlikte toplamda 1300'n üzerinde türün genomu tamamen dizilenmiştir ve bunlar yayınlanmıştır. Farelerdeki genlerin %98'i insana benzemektedir. Fare genomunun dizilenmesi ve geliştirilen transgenik modeller birçok hastalığın tedavisinde önemli rol oynamıştır.

Fareler ilk kez 1998'de klonlandı. HIV virüsü ve onun neden olduğu AIDS hastalığının tedavisinin keşfinde önemli rol oynadılar. Genlerin nasıl çalıştığı, hücrelerin nasıl organize olduğu ve vücut fonksiyonlarının nasıl entegre edildiğini anlamakta fare çalışmalarından önemli bilgiler elde edildi. Fareler olmasaydı, organ transplantasyonu, IVF (tüp bebek), birçok kanser ilacının keşfi, aşıların keşfi mümkün olmayacak, savunma sisteminin çalışması anlaşılamayacaktı. Penisilin, insülin, anestezik maddeler ile kanser ilaçlarının keşfinde ve polio, tetanoz, kuduz gibi aşıların geliştirilmesinde fareler kullanılmıştır. Farelerin tıp biliminde kullanılmasının diğer faydaları arasında, her yıl İngiltere'de yaklaşık 2 bin kişiye öldüren astım ilaçlarının keşfi, 1990'larda meme kanserinden ölüm oranlarında % 30'luk bir dşye yol açan Tamoksifen'in geliştirilmesi sayılabilir.

Sıçanlar

Sıçanlar bilimsel amaçlarla, aralarında Türkiye'nin de olduğu bazı ülkelerde farelerden daha fazla kullanılmaktadır. Hayvan Deneyleri Merkezi Etik Kurulu'nun (HADMEK) verilerine göre 2017 yılında kullanılan toplam 265.000 civarındaki hayvandan 39.000 kadarı sıçan idi. Buna karşılık kullanılan fare sayısı 22.000 civarında idi. Öte yandan bu deneylerde 132.000 civarında balık kullanılmıştır.

Sıçanlar, vücut hacmi daha büyük olduğu için cerrahi işlemlerin olduğu deneylerde daha fazla tercih edilmektedir. Buna karşılık, ileri teknolojiye sahip gelişmiş ülkelerde, özellikle genetik müdahalelerle oluşturulan hastalık modelleri başta olmak üzere fareler daha fazla kullanılmaktadır.

Kobaylar (Guinea Pig)

Ülkemizde hayvan etik kurullarının en üst kurulu olan HADMEK verilerine göre 2017 yılında 3.290 kobay kullanılmıştır. İklim ve çevre değişikliklerinden fazla etkilenen bu sevimli hayvanlar ısırılmazlar ve tırmanamazlar. Korku durumunda sürekli kaçma eğiliminde olan bu hayvanlar tavşanlarla benzer amaçlarla kullanılırlar.

Kediler

Kedilerde, birçok hücresel işlev insanlara çok benzer. Kediler yüzyıllar boyunca evcilleştirildiler. 1898'den beri, kediler, davranış, kalp hastalığı, omurilik hasarı, katarakt ameliyatı, glokom, lupus, diyabet, spina bifida ve birçok hastalık için yapılan çalışmalara katkıda bulunmuştur. Bu hastalıklar hem insanlar hem de kedilerde yaygındır ve bu alanlardaki araştırmalar insanlar kadar veterinerlik araştırmalarının da ilerlemesine yardımcı olmuştur. Deneylerde kedilerin kullanılması geçmiş yıllarda oldukça yaygın iken, son yıllarda çok düşük sayılara inmiştir. Kediler sinir sisteminin araştırılmasında, epilepsi, sağrlık, görme yolları ve sinirlerinin anlaşılmasında, organ nakli çalışmalarında ve birçok araştırmada çok değerli bilgiler sağlamıştır. Son 20 yılda kullanımı oldukça azalan kediler, artık Türkiye'deki deneylerde kullanılmamaktadır.

Tavşanlar

Deneylerde kullanılan bir başka kemirgen türü tavşanlardır. Erişkin ağırlığı 2-6 kg olan tavşanların doğal ömrü 5-13 yıl arasındadır. HADMEK verilerine göre 2017 yılında ülkemizdeki deneylerde 2.484 adet tavşan kullanılmıştır. Tavşanlarda diğer kemirgenlerden farklı olarak safra kesesi vardır ve damar sertliği (ateroskleroz) araştırmalarında kullanılmaya elverişlidir. Tavşanlar toksisite testleri, teratojenite testleri, antiserum üretimi, kornea nakli, özellikle göz ve deri irritasyon testleri ile ilgili çalışmalarda kullanılırlar.

Maalesef, tıbbi amaçlarla kullanımı dışında kozmetik ve kişisel bakım sanayinde ürünlerin irritasyona neden olup olmadığını anlamak için kullanılmaktadır.

Resim 4. Kozmetik ve bakım ürünlerinde hayvan testleri yapılmadığını gösteren farklı logolar.

Birçok aşamada bu testlerin başrolünde ne yazık ki hayvanlar vardır. Binlerce hayvan kozmetik ve kişisel bakım ürünleri testlerinde her yıl zehirleniyor, körleştiriliyor ya da öldürülüyor. Gözlerine rimel sürülen tavşanlar kör oluyor. Dünya çapında hayvanların bu türlü kullanımına karşı tepkiler sonucu ürünlerinde “tavşansız güzellik” logosu bulunan firmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır (Resim 4). Ülkemizde kozmetik testleri 2017 yılından beri yasaktır. Diğer dünya ülkelerinin listesi için <https://www.deneyehayir.org/kozmetik-urun-ve-iceriklerinin-hayvanlar-uzerinde-test-edilmesini-yasaklayan-ulkeler/> adresine bakılabilir. Görüleceği gibi, ABD'nin sadece 2 eyaletinde yasaklanmış olup diğer eyaletlerde kozmetik ürünleri hayvanlarda test etmek serbesttir.

Köpekler

Eski çağlardaki atasının kurt (*Canis lupus*) olduğu tahmin edilen köpek (*Canis familiaris*), bir evcilleştirme döneminin ardından günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde beden ağırlığı 1 kg. ile 120 kg. arasında 300'ün üzerinde köpek ırkı bulunmaktadır. Genetik yapısı nedeniyle köpek olarak tanımlanan, kısa kıllı orta ağırlıktaki tazılar laboratuvarında en çok kullanılan köpeklerdir. Köpekler toksikoloji çalışmalarında tercih edilen bir türdür. Bu çalışmalarda, büyük miktarda test maddesi (farmasötik, endüstriyel kimyasal, böcek ilacı veya ev ürünü) hayvanlara uygulanır veya vücutlarına enjekte edilerek etkileri gözlemlenir. Köpekler ayrıca kalp ve hormonal bozukluk çalışmalarında kullanılmaktadır. Köpekler insanların yakalandığı hastalıkların hemen hemen tümüne yakalanabilmektedir. Köpekler insanlar gibi kanser, diyabet, katarakt, ülser ve hemofili gibi kanama bozukluklarından muzdarip olup, bu hastalıkları araştırmak için doğal adaylardır. Aşıların ve ilaçların test edilmelerinde, cerrahi tekniklerin geliştirilmesinde eskiden daha sık kullanılırdı. Hayvan haklarının

gelişmesi ve alternatif yöntemlerin çoğalmasıyla deneylerde kullanılan köpek sayısı her yıl biraz daha azalmaktadır. Deneylerde kullanılan köpek sayısı son 10 yılda çok azalmıştır.

Primatlar (Maymun, Orangutan, Şempanze vb)

Ülkemizde yetişmeyen ve deneylerde kullanılmayan bu türlerin diğer ülkelerde de kullanımı çok azalmıştır. Bu azalmada yasal düzenlemeler, artan maliyetler ve insanların bu hayvanlardaki deneyleri onaylamaması rol almaktadır. Primat araştırmaları, tıbbın birçok alanında önemli ilerlemelere katkıda bulunmuştur. Parkinson hastalığı ve HIV için yapılan tedavilerden kolesterolü düşürmeye kadar, insan dışı primatlar kullanarak yapılan araştırmalar insan yaşam kalitesini arttırmaktadır. Kalp hastalıkları ve nakli, böbrek yetmezliği tedavisi, karaciğer hastalıkları ve nakli konusunda birçok bilgi ve tecrübeye primat çalışmalarının katkısı büyüktür. Artık etik kurullarda bu hayvanların kullanılması oldukça katı kurallara ve hükümet yetkililerince verilecek özel izinlere bağlanmıştır.

Hayvan Deneyleri Taraftarı Ve Karşısı Gruplar

A. Hayvan Deneyi Taraftarı Gruplar

Genellikle bilim insanları deney hayvanlarının kullanımı konusunda olumlu bir yaklaşım sergiler ve deney hayvanları kullanmadan bilimin gelişmeyeceğini düşünürler. Bu duruş alternatif yöntemlerin geliştirilmeyeceği anlamına gelmez. Aksine alternatif yöntemlerle, deneylerde kullanılan hayvan sayısını azaltmak ve hayvanların daha az acı çekmelerini sağlamak bilim insanlarının en büyük hedeflerindedir.

Dünya çapında, hem uluslararası hem de ülkeler bazında çalışan kuruluşlar, deney taraftarı görüşlerini duyurmak ve bilimde bu yöntemlerin kullanılması gerektiğini açıklamak için çalışmalar yapmaktadır.

1. **Pro-Test Standing for Science:** İngiltere'de 25 Şubat 2006'da yaklaşık 1000 öğrenci, bilim adamı ve hasta tarafından, hem hayvan hakları aşırıcularının engellediği bir hayvan araştırma laboratuvarı inşasına desteklerini göstermek, hem de Oxford ve diğer kuruluşlardaki bilim adamlarını rahatsız eden hayvan hakları aşırıculuğunu protesto etmek için sokaklarda yürüyüşler düzenlendi. Hayvan hakları aşırıcularının, İngiltere'de 1996 - 1997 yıllarında yürüttüğü kampanyalar, köpekleri ve kedileri yetiştiren çiftlikleri kapattı.

Detaylı bilgi <http://www.pro-test.org.uk/> adresindeki web sayfasından edinilebilir.

2. **Speaking of Research:** Tıbbi ve veterinerlik bilimlerinde hayvan araştırmaları / hayvan testlerinin rolü hakkında kamuoyuna doğru bilgi sağlamayı amaçlayan uluslararası bir savunuculuk grubudur. İngiltere'deki Pro-Test adlı gruptan esinlenerek ABD'de kurulmuştur. Detaylı bilgi <https://speakingofresearch.com/> adresindeki web sayfasından edinilebilir
3. **Understanding Animal Research:** Hayvan araştırmalarını anlatmanın yanısıra, araştırmaların gerekliliğini gösteren, tarihsel ve bilimsel gerçeklerin anlaşılmasını sağlayacak bilgi ve eğitim materyalleri sağlayan bir kuruluştur. Önemli paydaşları arasında halk, medya, politikacılar, okullar ve bilimsel araştırma toplulukları bulunmaktadır. Detaylı bilgi <http://www.understandinganimalresearch.org.uk/> adresindeki web sayfasından edinilebilir.
4. **American Association for Laboratory Animal Science Foundation:** ABD merkezli, hayvanların araştırmalardaki faydalarını anlatmak ve laboratuvar hayvanları biliminde çalışan profesyonelleri desteklemek için kurulmuş bir vakıftır. Bu amaçla, hayvan deneylerinin faydaları hakkında her yaş grubu ve eğitim seviyesindeki insanlar için video yarışmaları, yelken yarışmaları gibi etkinlikler düzenlemektedir. Detaylı bilgi <https://www.aalas-foundation.org/> adresindeki web sayfasından edinilebilir.
5. **Diğer kuruluşlar:** Deneylerin yararını savunan diğer kuruluşların web adresleri aşağıda verilmiştir. Detaylı bilgiler bu web sayfalarından elde edilebilir.
  - a. American Physiological Society
  - b. Animal Research Cures
  - c. AnimalResearch.info
  - d. European Animal Research Association
  - e. Federation of American Societies for Experimental Biology
  - f. Foundation for Biomedical Research
  - g. Research4DrugDiscovery
  - h. Research!America
  - i. States United for Biomedical Research

Dünyada hayvan deneyleri savunucularının birçok kuruluşu olmasına karşın Türkiye'de böyle bir kuruluş henüz bulunmamaktadır.

B. Hayvan Deneyi Karşıtı Gruplar

Henüz ülkemizde az sayıda olmalarına rağmen, dünyada hayvan deneyi karşıtı gruplar oldukça fazla sayıda ve etkindirler. Bazen bu gruplar aşırı yöntemlere başvurup bilim insanlarını tehdit edici hale gelebilmektedir. Öyle ki, İngiltere ve ABD’de deney hayvanı kullanımını savunan derneklerin yöneticilerinin araçları bile yakıldı. Laboratuvar inşaat firmaları, tehditler nedeniyle inşaatları yarım bırakmak zorunda kaldılar. Bunun dışında daha ılımlı gruplar ve kuruluşlar birçok ülkede hayvan haklarının gelişmesine ve etik kuralların yasal düzenlemelerine neden olarak yararlı bir fonksiyon görmüşlerdir.

1. **PETA (People for the Ethical Treatment of Animals):** “Hayvanlara Etik Muamele İçin Mücadele Edenler” isimli, 1980’de kurulmuş bir hayvan hakları hareketidir. Üyeleri tarafından finanse edilen vergiden muaf bir kuruluştur. Yaptıkları eylemlerle sesini duyuran bu örgütün kampanyalar sonucu elde ettiği kazanımlar aşağıda verilmiştir:
  - a. Lufthansa firması deney hayvanı nakliyesine son verdi.
  - b. Dünyanın en büyük yeşil çay firması, Japon “ITO EN” hayvan deneylerini sonlandırdı.
  - c. Sanders/Wingo’nun 2009’un karanlık reklam ajansı seçilmesiyle maymunların reklamlarda kullanılmasına son verildi.
  - d. Texas Tech adlı firma barınaktan kediler alarak üzerinde deneyler yapmayı durdurdu.
  - e. Kürk kullanımına karşı kampanyalarıyla modacılar ve birçok şarkıcı kürk kullanmaktan vazgeçtiler.
  - f. Tayvan Üniversitesi’nde hayvan deneyleri yasaklandı.
  - g. Avrupa Kimya Ajansı’na yollanan mektuplar neticesinde hayvanlar üzerinde yapılacak testler kısıtlandı.
  - h. Kanada’daki KFC hayvanlara eziyet eden tedarikçilerden tavuk alımını durdurdu ve menüsüne vegan seçenekler ekledi.
  - i. Tüm Amerikan eyaletlerinde horoz dövüşleri yasa değişikliği ile yasaklandı.

Kuruluşun web sitesi <https://www.peta.org/> adresinde bulunmaktadır.

2. **The American Anti-Vivisection Society** (Amerikan Anti Vivisection Topluluğu, AAVS): AAVS, yasaları, eğitimi, halkı bilinçlendirmeyi ve alternatif araştırma yöntemlerini savunarak hayvan deneylerinin yasaklanması için 1883’te kurulmuştur. Başlangıçta kadın haklarının da savunuculuğunu yapan bu kuruluş, sonraları hayvan hakları savunuculuğuna ağırlık vermiştir.

Kurulduğundan beri 136 yıllık tarihi olan bu organizasyon, hayvan hakları konusunda güçlü bir mevzuat, halkın bilinçlendirilmesi ve insancıl eğitim hedefleriyle ilgili olarak tarihinin çoğunu hayvanların bilim, savunma ve eğitimde kullanımına alternatifler arayarak geçirmiştir.

Kuruluşun web sitesi <https://aavs.org> adresinde bulunmaktadır.

3. **Deneye Hayır Platformu:** Ülkemizde de deney karşıtı gruplar gittikçe yaygınlaşmaya başlamıştır. Deneye Hayır Platformu, tamamen gönüllülerden oluşan bir grup hayvan hakları savunucusunun kurduğu bir platformdur. Kısa vadedeki hedefi ulusal çapta hizmet veren deney merkezlerini mercek altına almak ve uluslararası kampanyalara destekler vermek, uzun vadedeki hedefi hayvanlar üzerinde yapılan tüm deneysel ve bilimsel araştırmaları sonlandırmak şeklinde açıklamıştır. Deney karşıtı platformun web sitesi <https://www.deneyehayir.org/> adresinde bulunmaktadır.
4. **HAYTAP (Hayvan Hakları Aktif Güç Birliği Platformu):** Türkiye'deki hayvan hakları savunucuları için güçlü bir çatı olmayı hedefleyen sivil toplum hareketidir. Tüm canlıları kucakladığını ifade eden HAYTAP 2008'de 5 dernek ile kurulmuştur. HAYTAP, 2016 Ocak ayı itibarıyla bünyesinde farklı illerde ve ilçelerde çalışan, birbirine bağlı 17 derneğin resmi temsilcileri, gönüllüleri, destekçileri, bağışçıları ile kurumsal olarak şirketler bazında farklı konularda proje ortaklığına sahiptir. HAYTAP, hiçbir canlının deney konusu olamayacağını savunur. Manifestosunda hayvanların kürkleri için yetiştirilip öldürülmesine, pet-shoplarda satılmasına, avlanılmasına, ticaret konusu olmalarına, sportif avcılığa, eğlence amacıyla sirkler gibi hayvan gösterim merkezlerinde kullanılmasına, hayvanat bahçelerine ve onların türlerinin yok olmasına neden olabilecek kısımlara tabi tutulmalarına, esir alınmalarına ve esaret altında tutulmalarına, kötü muameleye uğramalarına kesinlikle karşı çıkar. Bunun için etkin yazışma yöntemleriyle beraber gerekli olan tüm hukuki yollara başvurur ve medya ile işbirliği yaparak bunların teşhir edilmesini ve haberin etkin bir şekilde birinci elden doğru olarak yansımalarını sağlar. Organizasyonun <https://www.haytap.org/tr> adresli web sitesinin yanı sıra <http://www.haytap.tv/> adresinde eylemlerini, faaliyetlerini, amaçlarını anlatan videoları ve diğer görsel materyalleri yayınlanmaktadır.
5. **Diğer kuruluşlar:** Ülkemizdeki, hayvan deneylerine karşı olan hayvan savunucusu diğer kuruluş ve organizasyonlardan bazılarının web adresleri aşağıda verilmiştir. Detaylı bilgiler bu web sayfalarından elde edilebilir.

a. Hayvan Hakları ve Etiği Derneği

b. Bağımsız Hayvan Hakları Topluluğu

- c. Hayvan Hakları İzleme Komitesi (HAKİM)
- d. Hayvan Hakları Yasama İzleme Delegasyonu
- e. HAKDEM - Hayvanları Koruma Derneği
- f. HAYKONFED- Hayvanların Yaşam Hakları Konfederasyonu

İnsanlar, hayvan deneyi karşıtı olmadan önce bu yazının girişindeki soruları samimiyetle cevaplamalı ve aşağıdaki konularda da bir değerlendirme yapmalıdır.

1. Sadece İngiltere’de, her yıl tıbbi araştırmalarda kullanılan tüm hayvanların toplam sayısından 300 kat fazla balık tüketilmektedir.
2. Ev kedileri her hafta yaklaşık 5 milyon hayvan öldürmektedir ve bu sayı her yıl tıbbi araştırmalarda kullanılan toplam hayvan sayısından daha fazladır.
3. Bu yıl İngiltere’de, son 200 yıl boyunca tıbbi araştırmalarda kullanılan tüm hayvanların toplam sayısından daha fazla tavuk tüketilecektir.
4. Vejetaryen ve vegan beslenme tarzı insan sağlığı için sürdürülebilir gibi görülmektedir. Ancak kendi içinde tek tutarlı hayvan deneyi karşıtlığı bu bireylerin verdiği mücadele olabilir. Diğer grupların verdiği mücadele beslenme konusunda vejetaryen ve vegan olmadıkça samimi görünmemektedir.

Kaynakça

- AnimalResearch.info. “The global resource for scientific evidence in animal research”. Erişim: 18.6.2019, <http://www.animalresearch.info/en/>.
- Bambal, Gönül - Çakıl, Duygu - Ekici, Fatih . “Models of experimental epilepsy”. *Journal of Clinical and Experimental Investigations* 2/1 (Mart 2011):118-123. <https://doi.org/10.5799/ahinjs.01.2011.01.0224>.
- Çay, Mehmet. “Deney Hayvanları Deney Hayvanları Fizyolojisi, Refah ve Davranış Özellikleri”. Erişim: 18.6.2019. http://web.firat.edu.tr/futdam/Deney_Hayv_Fizy.pdf
- Dikensoy, Öner. “Neden Deneysel Araştırmalar?”. *Türk Toraks Dergisi* 14/Supplement 2 (2013): 3-5.
- Encyclopædia Britannica Inc., “Advocacy for Animals”, Erişim: 18.6.2019. <http://advocacy.britannica.com/blog/advocacy/2007/09/scientific-alternatives-to-animal-testing-a-progress-report/>.
- Evrin Ağacı, “Hayvanların Denek Olarak Kullanılması ve Denek Hayvanları Üzerine”. Erişim: 18.6.2019. <https://evrimagaci.org/hayvanlarin-denek-olarak-kullanilmasi-ve-denek-hayvanlari-uzerine-334>.

- Ghasemi, Mehdi - Dehpour, Ahmad Reza. "Ethical considerations in animal studies." *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*. 2/12 (2009): 2-12.
- Lipman NS - Perkins SE. "Factors That May Influence Animal Research". *Laboratory Animal Medicine 2nd Edition*, Ed. Fox JG ve dğr., 1143-1165., London: Academic Press, 2002.
- Mobasher, Mina - Aramesh, K., Aldavoud, S.J.- Ashrafganjooei, N.- Divsalar, K.- Phillips, C.J.C.-Larijani, B. "Proposing a National Ethical Framework for Animal Research in Iran". *Iranian Journal of Public Health* 37/Supple 1 (2008): 39-46.
- National Statistics. "Annual Statistics of Scientific Procedures on Living Animals, Great Britain 2017." Erişim: 18.6.2019. <https://www.gov.uk/government/statistics/statistics-of-scientific-procedures-on-living-animals-great-britain-2017>
- People for the Ethical Treatment of Animals. Erişim: 18.6.2019, <https://www.peta.org/>
- Russell, William - Burch, Rex. *The Principles of Humane experimental Technique*. London: Methuen, 1959.
- Speaking of Research. Erişim: 18.6.2019. <https://speakingofresearch.com/>
- The National Centre for the 3Rs. Erişim: 18.6.2019, <https://www.nc3rs.org.uk/the-3rs>.
- Understanding Animal Research. Erişim: 18.6.2019, <http://www.understandinganimalresearch.org.uk/>
- Von Zutphen, L.F.M - Baumans, V.- Beynen, A.C. *Laboratuvar Hayvanları Biliminin Temel İlkeleri*. Çev. Ed.. Tayfun İde, Ankara: Medipres, 2003.
- Weatherall, David. Animal research: the debate continues. *Lancet* , 369/9568 (2007): 1147-8.
- Yavru, Nuri - Yavru, Sibel. *Deney Hayvanları*. Konya: Selçuk Ü. Veteriner F. Yayınları, 2000.

Hayvan Deneylelerinde Denetim Mekanizması ve Karşılaşılan Sorunlar

FATMA ALEV KAYMAZ

Prof.Dr, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Veteriner Fakültesi, İç Hastalıkları Anabilim Dalı
Öğretim Üyesi, aakaymaz@gmail.com

Günümüzde araştırma projeleri kapsamında hayvanların kullanımında gözle görülür bir artış olduğu izlenmektedir. Bu nedenle deneysel çalışmalar sırasında kullanılan hayvanların, hem refahlarının sağlanması hem de etik kuralların uygulanması önem kazanmaktadır. Diğer taraftan, deney hayvanları ile planlanan bir araştırmada amaç, gereklilik, etik kurallara uygunluk, alternatif yöntemlerin kullanılabilirliği ve elde edilen verilerin uygulanabilirliği, yapılan araştırmanın kalite ve geçerliliğini belirlemektedir.

İnsanoğlu vücut anatomisi, organlar ve bu organların çalışmaları konusundaki merakını ilk olarak hayvanlar üzerinde yaptığı bazı uygulamalar ile gidermeye çalışmıştır. Ancak, zamanla bu eylemlerin sayısının artması ve hayvanların çeşitli derecelerde acı ve ağrıya maruz kalmaları sebepleriyle, 1876 yılında İngiltere'de Hayvanlara İnsancıl Davranma Yasası hazırlanmıştır. Unesco'nun 1978 yılında Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi'ni yayınlaması ile bütün hayvanların yaşam önünde eşit oldukları, aynı var olma hakkı ile bütün hayvanların insanca gözetilme, bakılma ve korunma hakkına sahip oldukları kabul edilmiştir.

Ülkemizde ise hayvan hakları ve refahı konusunda en belirgin atılım, Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından hazırlanan ve 2004 yılında yürürlüğe giren 5199

sayılı Hayvanları Koruma Kanunu ile yapılmıştır. Bilimsel çalışmaların artması ve maalesef çoğu araştırmacının *in vitro*, bilgisayar vb. alternatif yöntemleri kullanmaksızın, akut deneylerle en kısa sürede sonuca ulaşma arzuları nedeni ile çoğu zaman merdiven altı üretilen, soyu ve sağlık durumu belirsiz fare ve sıçan gibi laboratuvar hayvanları ile yapılan çalışmalar giderek artmıştır. Bu duruma istinaden yapılacak deneysel çalışmalarının doğru laboratuvar koşullarında ve hayvan refahını gözeterek yapılmasını sağlamak üzere, aynı yıl yine Orman ve Çevre Bakanlığı tarafından “Deneysel ve Diğer Amaçlar İçin Deneysel Hayvanlarının Korunması, Deneysel Hayvanlarının Üretim Yerleri ile Deneysel Yapılacak Olan Laboratuvarların Kuruluş, Çalışma, Denetleme, Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik” hazırlanmıştır. Daha sonra 2006 yılında aynı Bakanlık tarafından, deneysel amaçlarla çalışılacak olan hayvanlarla ilgili çalışmaların hayvan etiği ve refahı açısından uygunluğunu değerlendirecek ve takip edecek etik kurulların kurulmasına ilişkin “Hayvan Deneysel Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik” yürürlüğe girmiş ve bu yönetmelik 2014 yılında yeniden düzenlenmiştir. Deneysel amaç ile kullanılacak hayvanlar üzerinde yapılacak her türlü çalışmanın, o hayvanlarla ilgili temel metabolik işlevler ile onlar üzerinde yapılabilecek işlemlerin öğretilmesi ve bu konuda bilgi ve belge sahibi olmayan bireylerin deney yapmasını engellemek amacı ile 2007 yılında “Deneysel Hayvanların Kullanım Sertifikası Eğitim Programına Dair Genelge” yayınlanmıştır. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından 2011 yılında uygulamaya konulan “Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik” ile hayvanların deneyler sırasında yaşayabileceği ağrı ve acı düzeyleri sınıflandırılmıştır. Son olarak, Nisan 2019 tarihinde, yeni adı ile, Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından “Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Sucul Omurgalı Canlıların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik” hazırlanmıştır. Ülkemizde deneysel ve diğer bilimsel amaçlar için kullanılan hayvanların korunmasına yönelik tüm yasal düzenlemeler, Avrupa Konseyi tarafından kabul edilen 86/609/EEC sayılı direktif uyarınca yapılmış olup, 2010/63/EU sayılı direktif ile halen uygulanmaya devam edilmektedir.

Öncelikli olarak, yapılan araştırmalarda hayvan kullanımının ne oranda gerekli olduğu dikkate alınmalıdır. Bu noktada yapılacak araştırmanın amacı, beklenen sonucu, bilime katkısı ve her şeyden önemlisi alternatif yöntemlerin kullanılıp kullanılmayacağı detaylı bir şekilde değerlendirilmelidir. Bu irdelemenin doğru bir şekilde yapılması ve çalışmalar sırasında hayvan refahının ön planda tutulması, Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından düzenlenen yönetmelikler kadar, bu yönetmelikler çerçevesinde çalışan ve yapılacak olan

hayvan deneylerini etik açıdan değerlendiren Hayvan Deneyleri Merkezi Etik Kurulu (HADMEK) ve bu kurula bağlı Hayvan Deneyleri Yerel Etik Kurulları (HADYEK) tarafından denetlenmektedir. Bu çerçevede yapılan yasal düzenlemelerde temel olarak 1959 yılında Russel ve Burch tarafından ortaya konulan “İnsani Deney Tekniğinin İlkeleri” (*The Principles of Humane Experimental Technique*) dikkate alınmaktadır. Araştırmacılar tarafından 3R olarak bilinen bu ilkeler, öncelikle hayvan deneylerinde feda edilmesi düşünülen hayvan sayısının azaltılması, yapılabiliyorsa deney hayvanı yerine alternatif bir yöntemin kullanılması ve deney hayvanlarının doğumdan deney sonuna kadar refahının en iyi şekilde düzenlenmesini hedeflemektedir. Son yıllarda bu 3R kuralına deneysel araştırma ya da hayvan refahı amaçlı iyileştirmeler ve bilimsel araştırma sorumluluğu olmak üzere ayrıca iki temel öge de ilave edilmiştir. Aslında bu 5R kuralından biri olan “bilimsel araştırma sorumluluğu” gerçek bir araştırmacının sahip olması gereken ve aynı zamanda bütün kuralları içeren bir yetkinlik özelliğini taşımaktadır. Eğer araştırmacı gerçekten çalışacağı konuya hâkim, prensipli ve sorumluluk sahibi ise, çalışmalarını da bu ilkeler çerçevesinde gerçekleştirecektir.

Araştırmacılar, genellikle ucuz olması ve kolay temin edilmesi, zamandan tasarruf sağlanması, tez çalışmaları, SCI yayını, yeni bir buluş, ilaç üretimi ve kozmetik alanı gibi nedenlerle hayvan deneylerini tercih etmektedirler. Bu çalışmaların etik açıdan geçerliliği ise HADMEK verilerine göre ülkemizde görev yapan toplam 107 adet HADYEK tarafından değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, bu çalışmalar yine HADMEK verilerine göre ülkemizdeki üniversite, özel sektör ve bakanlık bünyesinde bulunan 142 farklı Deney Hayvanları Laboratuvarı ünitelerinde yapılmaktadır. Bu ünitelerin bağlı olduğu Yerel Etik Kurullar ile sorumlu Veteriner Hekim gözetiminde deney hayvanları kullanım sertifikasına sahip araştırmacılar, çeşitli hayvan modelleri üzerinde yanık, sigara dumanına maruz kalma, diyabet, kanser, beyin çalışmaları, sepsis, lokal ilaç uygulamaları, oksidatif mekanizma, kök hücre, dolgu materyali, davranış çalışmaları ve transplantasyon gibi pek çok konuda araştırmalar yürütülmektedir. Ancak bu deneylere başlanmadan önce yerel etik kurullar tarafından yapılan etik değerlendirmeler esnasında ve sonrasında araştırmacıların çalışmaları için belirlediği hayvan türü, sayısı ve barınma koşulları ile süresi, çalışma metodu ve hayvanlara uygulanacak prosedürler, bilimsel sonuç, deney hayvanlarının deney sonrası akıbeti konularında yerel etik kurullar ile araştırmacılar arasında bazı olumsuzluklar yaşanmaktadır. Sonuç olarak, eğer planlanan bir çalışma 3R kuralına uymuyor ve etik ihlaller içeriyorsa, araştırmacı etik kurulların önerilerini dikkate almıyor ve gerekli prosedürleri uygulamıyorsa etik

kurul o araştırıcının çalışmasını olumlu olarak değerlendirememektedir. Bu nedenle çoğu zaman etik kurullar, araştırıcılar tarafından, çalışmaların yapılmasını engelleyen kurumlar olarak nitelendirilmektedir. Halbuki, deney hayvanları ile yapılacak olan çalışmaların ne şekilde yürütüleceği Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından düzenlenen yönetmelikler ve etik kurullar ile belirlenmiş ve bu çalışmaların değerlendirilmesi ve sonlanma aşamasına kadar takibi konularında HADMEK tarafından yerel etik kurullarına yetki verilmiştir.

Yine çok karşılaşılan sorunlardan birisi, araştırıcıların etik kurul başvuru formunu anlaşılır ve yeterli düzeyde doldurmamasından kaynaklanmaktadır. Bazen araştırıcılar çalışacakları konuda yeterli bilgi birikimine sahip olmadan, kısıtlı zaman içinde bir başvuru yaparak en kısa sürede olumlu cevap almayı beklemektedirler. Çalışmanın deney hayvanı, metodu, uygulanacak prosedürleri ve ıktıları ile bir bütün olduğunu kabul ederse bu bölümlerden herhangi birinde kasıtsız bir etik ve hayvan refahı ihlali olması halinde ise çalışmanın başlaması mümkün olmayacaktır. Deneyde feda edilecek hayvanların çalışma amacına uygun olmaması ve/veya bilinen sonuçlar için feda edilecek olması, hayvan sayısının istatistiksel yeterliliğin üzerinde olması, çalışmada kullanılacak metodların yenilikleri takip etmemesi ve alınan biyo-materyallerin uygunsuz veya yetersiz olması çalışmanın etik açıdan uygun olmadığını gösterir. Diğer taraftan, araştırıcılar genellikle uzaklık, rahat çalışamama, yoğun klinik veya operasyon programı gibi nedenlerle, çalışmalarını Bakanlık tarafından onaylı bir deney hayvanı araştırma laboratuvarı yerine kendi çalışma birimlerinde yapmak istemektedirler. Yerel Etik Kurul'lar çalışma onayı sonrası, araştırıcıları ve çalışma programlarını çalışma sırasında, eğer operasyon yapılacaksa anestezi sırasında ve post-operatif dönemde hayvan refahının sağlanıp sağlanmadığı açısından denetleyerek değerlendirebilmektedir. Eğer bu noktalarda etik kurullara uymayan bir durum ile karşılaşılırsa, kurul kararı ile çalışma durdurulur ve kusurlar düzeltilinceye kadar çalışmanın yapılmasına izin verilmez. Her sene yapılan deney hayvanları kullanımı sertifika programları, bu sertifika programına katılan ve sertifika almaya hak kazanan araştırıcıların adları, Etik Kurul tarafından onaylanan ve gerekçeli karar yazılarak şartlı kabul edilen ve/veya onaylanmayan projeler, yıl içerisinde yapılan araştırmalarda kullanan hayvan sayıları, türleri ve çalışma eşitleri rapor halinde HADMEK'e gönderilmektedir.

Yerel Etik Kurul'ları her ne kadar Merkezi Etik Kurul'a bağlı olsalar ve direktifleri bu merkezden alsalar da ye sayıları, hayvan refahı ve bu konuda yürürlüğe konulan yönetmelikleri anlama ve uygulama açısından kendi aralarında

bir standardizasyon bulunmamaktadır. Bu durum, aynı veya benzer konuları içeren çalışmaların, farklı Etik Kurullar tarafından farklı şekilde değerlendirilmesine neden olabilmektedir.

Etik kavramı, insanoğlunun kendi vicdanı ve bu çerçevedeki uygulamaları içerir. Yürürlüğe konulan yönetmelik ve yasalar ise bu çerçevenin boyutlarını belirler. Ancak, çalışma esnasında kendi vicdanı ve feda edeceği hayvanlar ile başa kalan araştırmacı, bilimsel sorumluluğu dahilinde deneyini gerçekleştirir. Her ne kadar hayvanlar üzerinde yapılan deneyler büyük oranda insanlar için geçerli ve sonuçları uygulanabilir olmasa da günümüzde hayvanlar üzerinde deneysel çalışmaların yapılması giderek artmaktadır. Buna istinaden her çalışmanın da HADYEK'ler tarafından denetlenemeyeceği dikkate alınacak olursa, çalışmanın tüm bilimsel ve etik sorumluluğu araştırmacı açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle araştırmacılar kadar onları denetleyen Yerel Etik Kurul'ların da mümkün olduğunca standardize edilerek, deney hayvanları lehine doğru bir şekilde çalışmasını sağlamak, hem hayvan refahının korunmasında hem de etik olarak çalışılmasında etkili olacaktır.

Kaynakça

- Altuğ, Tuncay. *Laboratuvar Hayvanları Ders Notları*. (Yayınlanmamıştır), İÜ Veteriner Fakültesi, İstanbul, 2000
- Armutak, Altan. "Ethical Issues in Experimental Cancer Research", *Animal Use in The Experimental Cancer Research*. Ed Elif Ilkay Ikitimur Armutak, 1-7. Kaliforniya (ABD): OMICS Group:Electric eBook Publishing, 2015.
- Bressers, Scott - Van Den Elzen, Helga - Gräwe, Cathrin - van den Oetelaar, Daphne-Postma, Peggy - Schoustra, Sybren. "Policy driven changes in animal research practices: mapping researchers' attitudes towards animal-free innovations using the Netherlands as an example". *Research Integrity and Peer Review* 4/8 (2019): 1-9.
- Naderi, Mohammad Mehdi - Sarvari, Ali - Milanifar, Alireza - Boroujeni, Sara Borjian-Akhondi Mohammad Mehdi. "Regulations and ethical considerations in animal experiments: international laws and islamic perspectives." *Avicenna J Med Biotechnol*. 4/3 (2012): 114-120.

Araştırmalarda Kullanılan Deney Hayvanı Sayısı Nasıl Azaltılır?

HANDAN ANKARALI

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tıp Fakültesi Biyoistatistik ve Tıp Bilişimi Anabilim Dalı,
İSAR TAÇ Grubu Üyesi, handanankarali@gmail.com

1. Giriş

Deney (laboratuvar) hayvanlarının kullanımı, bilimin gelişiminde hayati bir rol oynamaktadır. Bu hayvanlar, çeşitli biyolojik ve genetik araştırmalarda, tıbbi müdahale araştırmalarında, ilaç araştırmalarında, davranış modellerinde ve eğitim alanlarında, sonuçlarını insanlara genellemek amacıyla kullanılmaktadır. Geçmişten günümüze bu araştırmalar, yeni ilaçlar ve tıbbi araçların geliştirilmesi için kilit çalışmalar olarak önemini korumaktadır¹ Böylece insana özgü sorunların çözümünde, ortaya çıkabilecek risk minimize edilmektedir. Ancak insan sağlığını iyileştirirken ve hayat kalitesini artırırken, hayvan haklarına verilecek zararın en az olması için azami ölçüde dikkat sarfetmek gerekir. Bu nedenle hayvan deneylerinin planlama aşamasında standartlar geliştirilmeli, tekrarlanabilirliği sağlayacak şeffaflıkta denemeler düzenlenmeli ve bilim dünyasında yaygın olarak kullanılan kılavuzlar takip edilmelidir (*ARRIVE, Animals in research: reporting in vivo experiments ve GSPC, Gold Standard Publication Checklist*).

2. Deneysel Araştırmalarda Planlama

Bilimsel araştırmalarda planlama, en önemli aşamadır. Planlama sürecinin titizlikle ele alınması ve çalışmayı yapıyormuşçasına detaylı olarak düşünülmesi ve gerektiğinde B, C planlarının oluşturulması büyük önem taşır. Deney hayvanları üzerinde yapılan çalışmaların standardize edilebilmesi için daha planlama aşamasında, çalışmanın amacına göre seçilecek biyolojik hayvan modeline, kullanılacak hayvan türüne, yöntemlere, denek sayısına ve en az denekle en etkili sonuca ulaşmayı sağlayacak deney tasarımına karar verilmelidir. Ayrıca uyulması gereken etik ilkeler, istenmeyen etkilere göre standardizasyonu sağlamak için körleme veya randomizasyon prensipleri de bu aşamada belirlenmelidir²⁻⁴.

2.1. Hayvan DeneYlerinde Uyulması Gereken Kurallar

Hayvan deneYleri planlanırken yaygın olarak 3R kuralına uyulması tavsiye edilir. Ancak son zamanlarda farklı farklı çalışmalarda adı geçen kurallar bir araya getirildiğinde, toplam 7 adet kuraldan oluşan 7R kuralı önerilmektedir⁵⁻⁶. Deney planlamasında dikkate alınan bu kurallar kısaca şöyle tanımlanır.

- *Birinci R (Replace, Yerine geçirme)*: Deney planlanırken hayvan modeli yerine kullanılabilir herhangi bir model (*in-vitro*) veya aynı amaca ulaşacaksa, filogenetik skalada daha yüksekte yer alan hayvan yerine daha aşağıda bulunan hayvan kullanılmalıdır.
- *İkinci R (Reduce, Azaltma)*: En az sayıda hayvan ile deneyin yapılması gerektiğini ifade eder. Bunu gerçekleştirmek için istatistiksel yöntemlerle denek sayısına karar verilmeli ve deney süresince hayvan sayısında azalmaya neden olabilecek olası tüm çevresel unsurlar gözden geçirilmelidir.
- *Üçüncü R (Refine, Arındırma)*: Hayvanların doğumlarından, deneylerde kullanımlarının sonlandırılmasına kadar geçen süreçte rahatlarını (*animal welfare*) ve mümkün olduğu kadar az acı duymalarını sağlamak için gerekli önlemlerin alınmasını ifade eder.
- *Dördüncü R (Responsibility, Sorumluluk)*: Araştırıcının sorumluluklarının farkında olmasını ifade eder.
- *Beşinci R (Rehabilitation, iyileştirmek)*: Deney sonunda, eğer mümkün ise hayvanın yeniden sağlığına kavuşturulmasıdır.
- *Altıncı R (Reproducibility, tekrar üretilebilirlik)*: Farklı laboratuvarlarda, benzer deney maddeleriyle aynı metot uygulanarak aynı deney sonuçlarının elde edilebilmesidir.

- *Yedinci R (Rigour, titizlik)*: Sağlam ve tarafsız deneysel tasarım, yöntem seçimi ve raporlamada titizlik, deney ve sonuçlarında tam şeffaflık gibi bilimsel konulara azami dikkat edilmesidir.

Yedinci R olan “*Rigour*” kavramı kapsamında, *uygun deney tasarımının seçimi* diğer konular arasında kaldığı için yeterince vurgulanmamaktadır. Uygun deney tasarımının belirlenmesi ve bu tasarıma göre veri analizinin yapılması, hem denek sayısı belirleme aşamasında, hem de mevcut varyasyon kaynaklarını doğru analiz etmek açısından deneyin en önemli iki bileşenidir. Bu nedenle yazımızda, *Rigour* ile genel bilimsel titizlik vurgulanmış, doğru tasarım ve veri analizi için yeni bir **R (*Right analysis, doğru istatistik analiz*)** tanımlanarak literatüre **bir R** kuralı daha eklenmiştir.

- *Sekizinci R (Right analysis, doğru istatistik analiz)*: Bir deneyin planlama aşamasından veri analizine kadar olan süreçte aynı istatistik grubu veya danışmanı ile çalışılmalıdır. Uygun deney tasarımının seçiminde veya başka bir deyişle doğru istatistik modelin belirlenmesinde mutlaka istatistik danışmanının bilgisine başvurulmalıdır. Deney koşullarında mevcut olan varyasyonların nasıl analiz edileceğine dair tanımlanmış çok sayıda deney tasarımı mevcuttur. Ayrıca istatistik analiz yapacak danışmana, ölçülebilecek ve ölçülemeyecek varyasyon kaynakları açıklanarak deney tasarımının doğru seçiminde yardımcı olmak gerekir.

Deney tasarımının seçimi ve buna bağlı olarak yapılacak veri analizi, sonuçlarla doğrudan ilişkili olduğu için özel bir önem verilmesi gerekir. Günümüzde yapılmış ve yayınlanmış birçok deneysel araştırmada, Tesadüf Parselleri Deney Tasarımı (*Randomized Plot Design*) veya eşleştirilmiş gruplar düzeni (*Paired or Matched Designs*) kullanılmıştır. Bu deney tasarımlarından elde edilen veriler, independent samples t-test, Mann-Whitney U test, one-way ANOVA, Kruskal-Wallis, paired samples t-test veya Wilcoxon sign rank testi ile analiz edilmektedir. Ancak konu ile ilgili yapılan literatür taramalarında, deney tasarımını hatalı seçen çok sayıda yayınlanmış araştırma bulunduğu ve verilerin basit yöntemlerle analiz edildiği görülmüştür. Bu ise tekrar üretilebilirliği olumsuz etkileyen ve hatta yanıltıcı sonuçlara ulaşmaya yol açan ciddi durumların başında gelir.

Bu koşullar dikkate alındığında, istatistik metodoloji ve planlamanın iyi bir istatistikçi tarafından ele alınmasının büyük bir önem arz edeceği söylenebilir.

2.2. Biyolojik Hayvan Modelleri

Literatürde tanımlanmış çeşitli deneysel hayvan modelleri bulunmaktadır. Bu modeller biyolojik hayvan modelleri olarak da adlandırılabilir. Uygun model seçiminde, deneyin primer amacı rol oynar. Ayrıca seçilen hayvan modelinde, hangi hayvan türü ile çalışılacağı da önemli bir konudur. Bu seçim, elde edilecek sonucun insanlardaki kliniğe en iyi şekilde uyarlanabilmesi için de büyük önem taşır. Ayrıca tür seçiminde maliyete, jenerasyonlar arası süreye ve daha alt sınıf hayvan kullanılmasına dikkat edilmelidir.

Genel olarak literatürde 4 tip biyolojik hayvan modelinden bahsedilir. Bunlar;

1. *İndüklenmiş veya transgenik modeller*: Çeşitli müdahale veya maddelerle hayvanlarda deneysel olarak oluşturulan hastalıkların, hedef organizmada görülenlere benzemesidir. Tür seçimi gerekir.
2. *Spontan modeller*: Genetik olarak kendiliğinden gelişen ve insanlardaki hastalığa benzer patoloji ve semptomlar gösteren hayvanlarda geliştirilen modellerdir. Burada söz konusu hayvanlar deney materyali olarak kullanılır.
3. *Negatif modeller*: Spontan modellerin tersi olup, bazı hastalıkların hiç görülmediği türler içeren modellerdir.
4. *Olası (Orphon) modeller*: Bazı hastalıklar önce hayvanlarda gelişebilir. Bu hastalıkların insanda gelişmesi durumunda kurulacak modellerdir.

Ayrıca insan sağlığını koruma ve iyileştirme ile dolaylı ilişki içinde bulunan ve kendisinden çeşitli ürünler elde edilen hayvanlar üzerinde yapılan *Seleksiyon çalışmaları* da ayrı bir model olarak düşünülebilir.

2.3. Kontrol grubu

Bilimsel deneylerde, deneysel hataları ve önyargıları ortadan kaldırmak için kontrol grubu kullanılmalıdır. Böylece yabancı değişkenlerin etkisini en aza indirmek veya istenmeyen değişkenlerin etkisini gözlemlemek mümkün olacaktır. Çalışmalarda genellikle bir veya birkaç çeşit kontrol grubuna ihtiyaç duyulur. Amaca uygun bir şekilde aşağıda tanımlanan kontrol gruplarından biri veya birkaçı seçilebilir.⁷

- *Pozitif Kontrol*: Tedavinin beklenen etkisini gösterir. Deney grubunda etkisi araştırılan muamele (treatment; işlem, metot, ilaç gibi) sonuçlarda düzelmeye neden olurken, kontrol grubunda da aynı yönde bir değişiklik olması durumudur. Misal olarak, klasik tedavi verilen grup.

- *Negatif Kontrol*: Deneş istenen sonucunu vermeyecek şekilde tasarlanmış grubudur. Misal olarak, saf su veya serum fizyolojik verilen grup.
- *Sham*: Bir prosedür veya test maddesinin gerçek kullanımı olmadan, bir prosedürü veya tedaviyi taklit etmek için kullanılan sahte kontrol grubudur. Plasebo, farmasötik çalışmalarda kullanılan sahte kontrolün bir örneğidir.
- *Vehicle* (Çözücü): Test edilecek madde serum fizyolojik dışında bir çözücüde çözüyor ise, bu çözücünün tek başına etkisini incelemek amacıyla yeni bir grup oluşturulmalıdır. Misal olarak, bazı maddeler sadece alkol ya da DMSO gibi kimyasallarda çözürlürler.

Söz konusu kontrol grupları iç (internal) veya dış (external) grup olarak temin edilebildiğı gibi, eş zamanlı (concurrent) ya da eski çalışmalardan temin edilen (historical) kontrol grubu da olabilir. Hangi kontrol grubunun kullanılması gerektiğine “araştırma için tanımlanan hipotezler” cevap verir.

Yapılacak deneş için kontrol gruplarının gerekliliğı ve çeşidi, planlama aşamasında netleştirilmelidir. Kontrol gruplarının dış kaynaklı (external) veya eski çalışmalardan (historical) temin edilmesi mümkün ise, denek israfı ve gereksiz hayvan kullanımının önüne geçilmiş olunacağı için böyle davranmak etik açıdan daha uygun olacaktır.

2.4. Pilot Çalışma

Hayvan deneyleri genel olarak; pilot ve açıklayıcı deneyler ve bir hipotezi test etmek için kurulan deneyler olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir⁸.

Deneşin başlamasından önce, bir ya da bir dizi pilot çalışma yapılmalıdır. Bu çalışma, ana deneşin nasıl sonuçlanacağını öngörmek, ölçülecek olan değışkenlerin ölçümünün kesinliğini bilmek ve önerilen deneylerin lojistiğini kontrol etmek için yapılır. Ayrıca pilot çalışmalar, araştırmacıların el becerisi ve bilgi düzeyinde artışa neden olabileceğı gibi, ana çalışmadaki örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında yararlıdır. Çünkü standart sapma ve etki büyüklüğü gibi örnek büyüklüğünün hesaplanması için gerekli bilgiler üretir.⁹ Bunun yanı sıra yeni hipotezler üretmek için keşif yapma imkânı sunar. Pilot çalışmalardaki örneklem büyüklüğü, araştırmacının önceki deneyimlerine dayanır, ya da önceden veri mevcut olmadığından çalışma tahminine dayanır. Hipotez testi yapılmaz. Pilot çalışmalardan elde edilen veriler eğer geçerli ve güvenilir ise ana çalışmaya dahil edilebilir.¹⁰

2.5. Örneklem Büyüklüğü

Örneklem büyüklüğü; deney tasarımına, hayvan modeline, hayvan türüne, çalışılan sonuç değişkenlerine, grup sayısına, primer hipoteze (veya en önemli hipotezlere) göre değişkenlik gösterebilir. Ayrıca deney hayvanları ile ilgili çalışmalarda etik konular da dikkate alınarak hayvanların gereksiz yere kullanımından kaçınılmalıdır. Her araştırma tasarımı (veya istatistik modeli) için ayrı bir power analizi yapılmakta, hatta aynı tasarımda amaç ve ölçüm skalası değiştikçe gerekli olan örneklem genişliği de değişebilmektedir. Örneklem genişliği gereğinden az alındığında sonuçların gücü düşmekte ve var olan farklılıkları anlamlı bulmak zorlaşmaktadır. Buna karşın, büyük örneklemle çalışıldığında ise etik sorunlarla karşılaşmaktadır. Ayrıca klinik çalışmalar için örneklem genişliği hesabı aydınlatılmış bir konu iken, deney hayvanları ile yürütülen çalışmalar için bu kadar netlik sağlanmamıştır. Deney hayvanları üzerinde yapılan araştırmalar incelendiğinde, ağırlıklı olarak örneklem genişliği hesabında iki farklı yöntem kullanıldığı görülmüştür. Birinci yöntem, power analizi olup, daha bilimsel ve daha çok tercih edilen bir yöntemdir.⁹ Bu nedenle etik kurullar, dergi editör veya hakemleri hayvan deneylerinde denek sayısının nasıl belirlendiğini ve power (güç) analizi yapıp yapılmadığını sorgulamaktadır. Power analizi neticesinde elde edilen denek sayısı bilimsel açıdan gerekli olan minimum sayıdır. Bu sayı, bir dizi bilimsel bilgi yardımıyla hesaplandığı için, deneyden elde edilecek sonuçların genellenebilirlik özelliğini doğrudan etkiler.

2.5.1. Güç (Power) Analizi

Etki Büyüklüğü ve Sinyal: Gürültü (Effect size & Signal: Noise)

Çalışmalarda etki büyüklüğü "*Klinik olarak önemli veya bilimsel açıdan ilginç olan fark veya değişim*" olarak tanımlanır. Burada tanımlanan etki büyüklüğü, öznel bir tahmin değeridir ve klinik veya biyolojik olarak önem taşıyan değişimi ifade eder.⁹ Bu nedenle çalışma hipotezini ortaya koyan araştırmacı(lar) tarafından, bu değer ne olması ve ne kadar büyüklükte olması gerektiği belirlenmelidir.

Gürültü ise primer hipotezde yer alan sonuç (outcome) veya sonlanım değişkenindeki (end point variable) varyasyonu ifade eder ve genellikle standart sapma ile ölçülür.

Etki büyüklüğü, sinyal ve gürültü kavramları formülize edildiğinde;

$$\text{standardize edilmiş etki büyüklüğü} = \frac{\text{sinyal (etki)}}{\text{gürültü (varyasyon)}}$$

$$= \frac{\text{grup ortalamaları (veya diğer istatistikler) arası fark}}{\text{standart sapma}}$$

Bu oran 1.5 ve üzerine çıktığında gruplardaki denek sayısının 10 veya altında olması yeterli görülmektedir. Mesela bu oran 2 çıktığında her grupta 6 denek olması yeterli bulunmuştur. Bu sayılar güç eğrileri yardımıyla elde edilmektedir.

Gruplardaki uygun örneklem genişliği nQuery Advisor, G*Power veya Minitab programları ile hesaplanabilir. Ayrıca <http://www.biomath.info/> gibi çok sayıda web tabanlı online hesaplama sitesi mevcuttur; ancak bunların büyük bir bölümü veri analizinde basit istatistiksel yöntemler kullanılacağı zaman örneklem genişliğinde kullanılabilir.

Eşitlikteki standart sapma, üzerinde çalışılan değişkenin (özellik) örneklem içindeki varyasyonu gösterir.

Sonuç değişkenleri (Outcomes)

Deneylerde 3 tip sonuç değişkeni tanımlanır. Bunlar;

- a. Dikotomus (kategorik veya nominal değişken)
  - yaşıyor/öldü, kan grupları gibi
- b. Sürekli değişken (ratio, interval, ordinal)
  - ağırlık, hacim = ratio
  - sıcaklık = interval
  - her hangi bir ölçek (ordinal)
- c. Zamana bağlı bir olayın görülme durumu
  - 6 ay sonra ölüm oranı, 1 yıl sonra tekrarlama sıklığı gibi

Dikotomus değişkenler, hız veya oran olarak ifade edilir. Bu tip ölçümlerdeki amaç grupların oranları arasındaki değişimleri incelemektir. Sonuç değişkeni dikotomus olduğu zaman örneklem genişliğini hesaplamak için aşağıdaki bilgilere ihtiyaç duyulur.

- Çalışmanın gücü ($1 - \beta$) (β , ikinci tip hata yapma olasılığı)
Genellikle prior güç > %80 kabul edilir
- Anlamlılık düzeyi (α) (α , birinci tip hata yapma olasılığı)
Genellikle %5 kabul edilir yani $p < 0.05$
- Araştırmacının ortaya koymak istediği biyolojik/klinik olarak önem taşıyan gruplar arası fark
Bu fark pilot çalışmalardan, önceki çalışmalardan veya araştırmacının tecrübe bilgilerinden elde edilebilir.

Eğer bir araştırmada birden çok sonuç değişkeni var ise, son maddede gerekli olan bilgi en önemli sonuç değişkeni için elde edilir. Eğer birden fazla sonuç değişkeninin hepsi araştırmacı için aynı önemi taşıyor ise, hepsi için ayrı ayrı örneklem genişliği hesaplanır ve en büyük çıkan sayı deneyde kullanılır. Bu tip çalışmalarda bir gruptaki örneklem genişliği aşağıdaki formül ile hesaplanır.

$$n = C \frac{p_c q_c + p_e q_e}{d^2} + \frac{2}{d} + 2$$

p_c : kontrol grubunda olayın görülme sıklığı,

q_c : kontrol grubunda olayın görülmemesi sıklığı

p_e : deney grubunda olayın görülme sıklığı,

q_e : deney grubunda olayın görülmemesi sıklığı

d: iki grup arasında araştırmacının incelemek istediği fark

C: sabit terim olup bu değer aşağıdaki tablodan hesaplanır.

$\alpha \rightarrow$ $1 - \beta \downarrow$	0.05	0.01
0.8	7.85	11.68
0.9	10.51	14.88

Sonuç değişkeni sürekli ve gruplar bağımsız iken (iki grupta farklı denekler yer aldığı zaman) örneklem genişliğinin hesabında aşağıdaki adımlar izlenir. Standart sapma (SD) ve standardize edilmemiş etki büyüklüğü (iki grup arasında araştırmacının incelemek istediği fark) pilot veya önceki çalışmalardan elde edilir. Prior güç ve birinci tip hata kararlaştırılır. Bu tip çalışmalarda bir gruptaki örneklem genişliği aşağıdaki formül ile hesaplanır.

$$n = 1 + 2xC \left(\frac{SD}{d} \right)^2$$

Sonuç değişkeni sürekli ve gruplar bağımlı iken (tek gruptan iki farklı zamanda veya iki ayrı muamele altında ölçüm alındığı durumlar) örneklem genişliğinin hesabında aşağıdaki formül kullanılır.

$$n = 2 + C \left(\frac{SD}{d} \right)^2$$

İki sürekli değişken arasındaki korelasyon çalışmalarında örneklem genişliği formülü izleyen eşitlikte tanımlanmıştır.

$$n = 2 + \frac{4C}{\left[\ln \left(\frac{1+r}{1-r} \times \frac{1-r_0}{1+r_0} \right) \right]^2}$$

r : Başlangıçta öngörülen veya test edilmek istenen ilişki miktarı

r_0 : Belirlenen korelasyon katsayısı

Eğer deneydeki amaç, bir olayın bir hayvan kolonisinde veya grubunda görülme sıklığının anlamlı olup olmadığını incelemek ise örneklem genişliği aşağıdaki eşitlikle hesaplanır.

$$n = \frac{\log \alpha}{\log p}$$

Burada p , etkilenmeme veya görülmeme sıklığı ve genellikle %5 alınır.

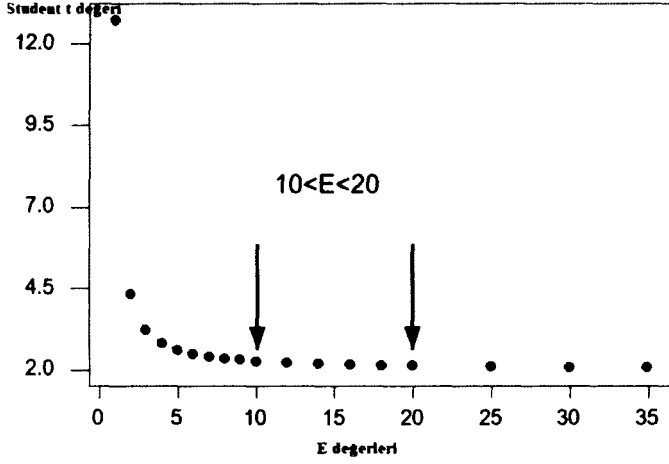
2.5.2. Örneklem büyüklüğünü belirlemenin bir başka yöntemi:

Kaynak Denklemi (Resource Equation)

Kaynak denklemi az sayıda denek kullanmak zorunluluğu olduğu durumlarda, uygun örneklem genişliğini belirlemek için tercih edilen bir yaklaşımdır.⁹ Basit ve power analizine göre daha kaba bir yöntem olup etki büyüklüğü veya standart sapma hakkında bir öngörü veya bilgi yoksa, çok sayıda sonuç değişkeni üzerinde çalışılacak ise veya karmaşık deney tasarımları ile deney planlanacak ise bu yöntem tercih edilmelidir. Kaynak denklemi;

Hata serbestlik derecesi = $E = (\text{Toplam hayvan sayısı}) - (\text{Grup sayısı})$

$$10 < E < 20 \quad (\text{Şekil 1})$$

Şekil 1. Kaynak Denklemi

E değerinin 10 ile 20 arasında olması yeterli görülmektedir. Eğer $E < 10$ çıkarsa, deneye hayvan eklemek daha önemli sonuç alma olasılığını artıracaktır. Belirlenen *E* değerine karşılık gelen toplam denek sayısı araştırmada kullanılır. Eğer denekler ucuz ise veya jenerasyonlar arası süre kısa ise *E* değeri daha büyük alınabilir.

2.6. Geçerlilik

2.6.1. Denemelerin iç geçerliliği (internal validity)

Denek sayısına bilimsel yöntemlerle karar verildiğinde, yanlış kaynaklarını elimine etmek için randomizasyon ve körleme prensiplerine başvurulduğunda ve materyalin homojen olmadığı durumlarda homojen hale getirecek istatistiksel araçlardan (bloklama, tabakalama, kovaryans analizi gibi) yararlanıldığında deneyin iç geçerliliği artacaktır. Ayrıca deneyin yanlışlıklardan uzak olması, iç geçerliliğinin yüksek olduğu yönünde bir güvencedir.

2.6.2. Denemelerin dış geçerliliği (external validity)

Deneylerin tekrarlanabilirlik özelliğini destekleyen her türlü girişim denemelerin dış geçerliliğini artırır. Örneğin, faktöriyel dizayn, bloklama gibi analizlerle diğer faktörler üzerinde (cinsiyet, tür, yaş, kafes, zaman, yer etkileri gibi) tekrarlanabilirlik sağlanarak deney sonuçlarının genellenebilirliği genişletilmiş olur.

2.7. Randomizasyon

Seçim yanlılığını gidermek amacıyla uygulanan *Randomizasyon* ilkesi, deneklere uygulanacak işlemlerin rastgele dağıtılmasını ya da bir işlemin uygulanması için deneklerin popülasyondan rastgele seçilmesini vurgulamaktadır. Böylece zaman içinde veya muamele sırasında meydana gelebilecek değişiklikler kontrol altına alındığı gibi, denekler arası farklılığa neden olan ancak etkisi tam olarak bilinmeyen veya ölçülmeyen/ölçülemeyen özelliklerin etkisi de gruplara rasgele dağıtılmış olur.

Randomizasyon, kartlar üzerine denek numaraları yazıldıktan sonra rastgele numaralar arasından seçim yaparak, rastgele sayılar tablosu kullanılarak veya Excel, Minitab gibi programların random fonksiyonu kullanılarak gerçekleştirilebilir.

Randomizasyon ve körleme kullanmayan hayvan çalışmalarının, bu yöntemleri kullanan çalışmalara göre, çalışma grupları arasındaki farkı anlamlı bulma olasılığı daha yüksek bulunmuştur.⁸

Randomizasyon deneklerin popülasyondan rasgele seçiminde uygulanacak ise, söz konusu popülasyon, üzerinde durulan özellikler bakımından benzer bireylerden oluşmalı ve varyasyonun kaynağı genetik farklar veya ölçülemeyen biyolojik farklar olmalıdır. Burada tanımlanan popülasyon, çalışılacak konu ile ilgili bütün bireyleri içeren veya başka bir deyişle araştırma bulgularının genelleneceği hedef kitleyi tanımlamaktadır.

Buna karşın, deneklere uygulanacak işlemlerin rastgele dağıtılması daha sık kullanılan bir ilkedir.

Veri analizi aşamasında, uygun istatistik modele karar vermek için deneklerin seçim şekli büyük önem taşır. Deneklerin popülasyondan tamamen rasgele yöntemlerle seçilerek muamele gruplarına atanması durumunda deney, *Tamamen Rasgele Deney Tasarımı* olarak adlandırılır. Ancak, popülasyonda homojenliği bozan etkenler söz konusu olduğunda ise, bu etkenlere göre bloklama yapılarak muamele etkileri *blok deney tasarımlarına* göre analiz edilir.

2.8. Performans ve saptama yanlılığı ve Körleme (*blinding/masking*)

Bu durum, hayvan deneylerinde, deneyi yürüten araştırıcıların ve/veya veri analizi yapan istatistikçilerin bilerek ya da bilmeyerek çalışma sonucunu etkilemesi olarak tanımlanabilir. Performans ve saptama yanlılığı, ortak bir ifade ile tespit yanlılığı (*ascertainment bias*) olarak da adlandırılabilir.¹¹ Bu tür yanlılıkların önlenmesinde körleme tekniği kullanılır ve yanlılığa sebep

olabilecek araştırmacıların çalışma gruplarından hangisinin deney hangisinin kontrol grubu olduğunu bilmemesi sağlanır. Böylece deneyin i geçerliliğinin artması sağlanmış olur.

2.9. Deney Tasarımları

Eksik veya hatalı tasarlanmış deneyler, gereksiz hayvan kullanımı nedeniyle etik ihlallere, zaman ve ekonomik kayba yol açar. Hatta hipotezlerle ilgili yanlış sonuçlar ortaya çıkmasına neden olabilir. Yayınlanan birçok hayvan deneyine ait planlamada ve veri analizinde ciddi eksiklikler veya hatalar mevcuttur.¹² Deney hayvanları ile ilgili araştırmalarda çok nadir kullanıldığı gözlenen, buna karşın çeşitli varyasyon kaynaklarını model olarak analiz eden, etkisi incelenen muamele hakkında daha güçlü sonuçlar veren ve denek sayısını daha verimli kullanmayı sağlayan deney tasarımlarının genel özellikleri aşağda açıklanmıştır

2.9.1. Tamamen rasgele deney tasarımları (Tesadüf parselleri deney tasarımı)

Planlaması ve sonuçların analizi kolay olduğu için literatürde en sık kullanılan deney tasarımıdır. Denekler muamele gruplarına tamamen rastgele atanır. Gruplardaki denek sayısının 2 kata kadar farklı olması kabul edilebilir bir düzeydir ve bu koşulda sonuçlar olumsuz etkilenmez. Denekler veya evre koşulları heterojen yapıdaysa sonuçların gücü düşük çıkar. İyi planlandığında i geçerliliği yüksek olur, ancak dış geçerliliği düşüktür. İki veya daha çok grubun karşılaştırılmasında one-way ANOVA modeli veya Kruskal Wallis testi kullanılmaktadır (iki grup olduğunda independent samples t-test veya Mann-Whitney U test özel bir durum olarak geliştirilmiştir).

2.9.2. Blok deney tasarımları

Blok kavramı, etkisi araştırılan muamele dışında, etkisi olduğundan şphelelenen veya etkisi bilinen karıştırıcı faktörlere (confounding) verilen genel bir isimdir. Blok kavramını içinde barındıran çok sayıda deney tasarımı mevcuttur. Bu deney tasarımları tarımsal ve endüstriyel alanda yaygın kullanılmasına karşın, etik konuların büyük önem taşıdığı laboratuvar hayvan deneylerinde maalesef asgari kullanım alanı bulmuştur.

Bunlar arasında,

- Tamamlanmış veya tamamlanmamış blok düzenleri,
- Crossover denemeler, denek içi denemeler (within-subjects designs),
- Eşleştirilmiş denemeler (matched designs),

- Latin kare denemeleri (Latin square designs),
- Lattice denemeleri,
- Faktöriyel denemeler,
- Nested denemeler (iç-içe denemeler),
- Bölünmüş-parseller denemeleri (Split plot designs),
- Strip plot denemeleri sayılabilir.

Karıştırmacı faktörlerin seviyeleri blok1, blok2,..., blok k olarak adlandırılır. Mesela deneylerin saatler, günler, aylara göre bölünerek analiz edilmesi, deneyin çeşitli koşul veya zamanlarda tekrarlanabilirliğinin incelenmesini de sağlar. Ayrıca yaş grupları, ağırlık grupları, cinsiyet, aynı batında doğma, çeşitli çevre koşulları gibi durumlar sonuç üzerine etkili ise, bu faktörlerin düzeyleri blok olarak analize dahil edilir. Blok faktörü kategorik yapıdadır ve çeşitli düzeyleri vardır. Etkisi bilinen ancak biyolojik olarak giderilemeyen faktör sürekli yapıda bir değişken ise, bu faktöre "kovaryat" adı verilir ve istatistik modele kovaryat olarak alınır. Her bir blokta, her tedavinin atandığı bir veya birden fazla deney birimi vardır. Bu tasarımların üstün özellikleri nedeniyle (daha az denek gerektirmesi, karıştırmacı faktörlerin etkisini gidermesi gibi) laboratuvar hayvanları ile yürütülecek çalışmalarda yoğun bir şekilde kullanılması önerilir. Araştırmalar, blok içeren denemelerin neredeyse her zaman aynı boyuttaki tamamen rasgele tasarımlardan daha güçlü olduğunu göstermiştir.¹³

Özetle;

- Blok tasarımları ile heterojen çevre veya materyal değerlendirilmiş olur. Karıştırmacı faktörler, blok faktörü olarak modele dahil edilmeli ve etkileri giderilmelidir. Böylece deneylerin tekrarlanabilirlik özelliği artar. Ancak deneyin tekrarlanamama nedeni muamele ile çevre etkileşimi de olabilir. Bunun da ayrıca modelde incelenmesi gerekir.
- Bloklara ayırma işlemi yapıldıktan sonra randomizasyon blok içinde yapılır.
- Bloklama işlemi testin gücünü artırır ve deneyin dış geçerliliğini sağlar.
- Büyük ve ucuz maliyetli hayvanlar üzerinde yürütülen denemeler için daha uygundur.

2.9.3. Faktöriyel deney tasarımları

Faktöriyel deney tasarımlarında, etkisi merak edilen en az iki muamelenin (işlem, tedavi, ilaç gibi) sonuç üzerine direk etkileri ve etkileşim (interaksiyon) etkileri birlikte araştırılır. Bu etkenler dışında modelde kovaryat ve/veya blok faktörleri de yer alabilir. Faktöriyel tasarımlarla elde edilmiş sonuçlarda iç ge-

çerlilik düşerken dış geçerlilik artar. Bu tasarımlarda daha az sayıda denekle daha fazla bilgi elde edilir. En basit formu iki faktörlü ANOVA modelleridir. Bu modeller, çevre ve muamele, genetik ve çevre gibi önemli etkileşimleri de analiz etmeye olanak sağlar.

2.10. a ve P değeri

Hipotez testine başlamadan önce belirlenen “*a değeri*” ve hipotez testi sonucunda hesaplanan “*p değeri*” birinci tip hata veya yanlış olma olasılığı olarak tanımlanır. Ancak *a* nominal yani önceden kabul edilen yanlış olma olasılığı, *p* değeri ise hesaplanan yanlış olma olasılığı olarak adlandırılır. *p değeri* testler sonucunda elde edildikten sonra başlangıçta kabul edilen yanlış olma olasılığı (*a*) ile karşılaştırılır. Eğer $p < a$ ise araştırılan ilişki veya fark istatistik olarak anlamlıdır. Bu durumda söz konusu karara varılırken %5’ ten az yanlış olma söz konusu olur. Eğer $p > a$ ise “araştırılan ilişki anlamlı” derken %5’ ten çok yanlış olduğumuz için “ilişki yoktur” sonucuna varırsınız. Bütün hipotez testlerinde *p değerine* bakılarak sonucun yorumunda bu adımlar izlenir.

2.11. İstatistik Anlamlılık ve Biyolojik Anlamlılık

İstatistik olarak anlamlı bulunan sonuçlar her zaman biyolojik anlam taşımayabilir. İstatistik olarak anlamlı bulunmayan bir sonuç da biyolojik olarak anlamlı olabilir. Örneklem genişliği arttıkça farkları anlamlı bulma ihtimali artacağı için, büyük örneklerde sonuçların istatistik olarak anlamlı bulunma ihtimali artar. Ancak her anlamlı sonucun biyolojik bir önemi olmayabilir. Biyolojik önemi olmadığı araştırmacılar tarafından ifade edilen farkların/ilişkilerin istatistik olarak anlamlı çıkması, kullanılacak bir bilgi değildir. Bunun yanı sıra araştırmacının önemseydiği ancak istatistik değerlendirme sonucunda anlamlı çıkmayan farklar veya ilişkiler söz konusu olduğunda, test sonuçlarında hesaplanan anlamlılık düzeyi (*p değeri*) gözden geçirilmeli ve bu değer 0.05 ile 0.20 arasında olması durumunda ya deney yeniden planlanmalı veya deneyin eksiklikleri tartışma ve öneriler bölümünde vurgulanarak elde edilen sonuçlar kısıtlı bir duruma genellenmelidir.

Biyolojik anlamlılığın olduğu ancak istatistik anlamlılığın olmadığı durumlarda, aşağıdaki konular tekrar gözden geçirilmeli ya da deney tekrarlanmalıdır:

- Deney tasarımının uygunluğu
- Örneklem genişliğinin doğru tespit edilip edilmediği
- Örneklem yönteminin uygunluğu
- Doğru istatistik testin kullanılıp kullanılmadığı

2.12. Sonuç ve Öneriler

Bilime hizmet amaçlı yapılan deneylerde kullanılan hayvanların telef edilmesini önlemek ve elde edilecek sonuçların güvenilir olmasını sağlamak amacıyla, daha planlama aşamasında uygun denek sayısına ve deney tasarımına bilimsel yöntemlerle karar verilmesi gerekmektedir. Deney tasarımını yanlış seçmek, gerekli olan denek sayısının da yanlış belirlenmesine neden olacağı için, önce tasarıma karar vermek sonra da uygun örneklem genişliğini hesaplamak gerekir.

Bu yazıda adı geçen deney tasarımları kendi içerisinde de oldukça geniş varyasyonlara sahiptir. Her bir deney tasarımının planlaması ve veri analizinde mutlaka bir istatistik danışmanlık alınması gerekir. Deney tasarımlarına ait ayrıntıların ve hesaplama adımlarının verilmeyiş nedeni, söz konusu tasarımlar hakkında sadece farkındalık uyandırmaktır. Deney tasarımları hakkında ayrıntılı bilgiler için Hinkelmann and Kempthorne, 2005¹⁴ gibi kaynakların detaylı olarak incelenmesi önerilir.

Örneklem genişliği Power analizi ile belirlendiğinde, denek sayısı genellikle büyük çıkar ve bu sonuç birçok hayvan deneyi için etik nedenler de göz önüne alındığında kabul edilemez sayılardır. Bu durumda araştırmacılar, Kaynak Denklemi ile veya Ardışık deney tasarımları ile örneklem genişliğini belirleyebilir. Ayrıca etkisi incelenecek muamele sayısı azaltılabilir. Mesela 10 farklı doz incelemek yerine 5 farklı doz incelemek gibi. Küçük örneklemle çalışıldığında, karşılaştırılan gruplar arası farkın istatistik olarak anlamlı çıkma olasılığı düşeceği için, grup farklarının biyolojik/klinik anlamlılığının da dikkate alınması gerekir. Özellikle p değeri 0.05 ile 0.20 arasında ise farkın biyolojik olarak önem taşıyıp taşımadığı tartışılmalıdır. Bu öneriler dışında, hayvan deneylerinde veya az denekle çalışılmak zorunda kalınan diğer denemelerde, aynı hipotezin farklı zamanlarda veya farklı araştırmacılar tarafından tekrarlanması ve araştırma sayısının 4'ün üzerine çıkması durumunda da meta analizi ile sonuçların yeniden değerlendirilmesi yapılabilir. İlaç araştırmaları gibi bir muamelenin çok sayıda çeşidi (mesela aynı ilacın farklı dozları veya aynı amaçla kullanılan farklı ilaçlar gibi) mevcut olduğunda, birbirinden farklı çeşitleri karşılaştırmış araştırmalar bir araya getirilerek network meta analizi ile mevcut olmayan karşılaştırmalar yapılabilir. Bunun yanı sıra meta analizleri yardımıyla birçok ölçüme ait tanımlayıcı istatistikler çıkarılabilir ve bu değerler, yeni araştırmaların örneklem genişliği hesabında veya karşılaştırmalarında kullanılabilir.

Ayrıca yayınlanmış araştırmalara ait deneysel koşulların ayrıntılı olarak tanımlandığı ve ham verilerin aktarıldığı çeşitli veri tabanları geliştirilerek yeni

araştırmacıların kullanımına sunulabilir. Böylece pozitif kontrol, negatif kontrol ve sham gruplarına ait veriler rahatlıkla temin edilebilir.

Etik gerekçeler nedeniyle az denekle çalışma zorunluluğu olan hayvan deneylerinden elde edilecek bulguların genellenmesi konusunda da titizlik gösterilmelidir. Bu amaçla, başlangıçta hedef popülasyon sınırları net olarak çizilmeli, deneyin her adımı ve koşulları çeşitli kılavuzlar eşliğinde ayrıntılı olarak rapor edilmelidir.

Kaynakça

- Aguiar-Nascimento, José Eduardo de. "Fundamental steps in experimental design for animal studies." *Acta Cirúrgica Brasileira* 20/1 (2005): 2-7.
- Naycı, Sibel. "Hayvan Çalışmalarında Planlama ve Uygun Model ve Denek Seçimi Nasıl Yapılmalı?" *Türk Toraks Dergisi*. 14:2 (2013): 10-14.
- Kumar, Arun HS. "Effectively communicating the 5R's (replace, reduce, refine, reuse, and rehabilitate) of research ethics, biomedical waste, personalized medicines and the rest." *Journal of natural science, biology, and medicine*. 3/1 (2012): 1-2.
- Burç, Halil - Erdem, Mehmet Nuri. "Deneysel Hayvan Araştırmalarının Planlamasında Dikkat Edilecek Hususlar." *Derman Medical Publishing*. (2018): 10-12.
- Aske, Kim Charles - Waugh, Courtney Alice. "Waugh Expanding the 3R principles: More rigour and transparency in research using animals." *EMBO reports*. 18/9 (2017): 1490-1492.
- Tüfek, Hakan - Özkan, Özcan. "4R Rule in Laboratory Animal Science." *Commagene Journal of Biology*. 21/1 (2018): 55-60.
- Johnson, Paula D - Besselsen, David G. Besselsen. "Practical aspects of experimental design in animal research". *Institute of Laboratory Animal Resources Journal*. 43/4 (2002): 202-206.
- Bebarta, Vik - Luyten, Dylan - Heard, Kennon. "Emergency medicine animal research: does use of randomization and blinding affect the results?" *Academic Emergency Medicine*. 10/6 (2003): 684-687.
- Jaykaran, Charan - Kantharia N. D. "How to calculate sample size in animal studies?" *Journal of Pharmacology & Pharmacotherapeutics*. 4/4 (2013): 303-306.
- In, Junyong. "Introduction of a pilot study." *Korean journal of anesthesiology*. 70/6 (2017): 601-605.
- Akın, Belgin - Koçoğlu Deniz. "Randomize Kontrollü Deneyler." *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*. 4/1 (2017):73-92.
- Festing, Michael FW. "Reduction of animal use: experimental design and quality of experiments". *Laboratory Animals* 28 (1994): 212-221.
- Festing, Michael FW. "Randomized Block Experimental Designs can Increase the Power and eproducibility of Laboratory Animal Experiments." *Institute of Laboratory Animal Resources Journal*. 55/3 (2014): 472-476.

Hayvan Refahı ve Davranışsal Özellikler

ANDAÇ KILIÇKAP

Öğr. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Veteriner Hekim
andac.kilickap@medeniyet.edu.tr

Etik, insanın tutum veya hareketlerine yön veren ahlaki ilkelerin bütünüdür. Birey veya topluluğun etik ilkeleri kültürel olarak tanımlanır ve bölgesel, dini veya tabiiyete bağlı olabilir (Farstad, 2018). Ancak şiddete karşı olmak, güçsüze merhamet gibi bazı etik ilkelere, tüm insanlar kültürel farklılıklardan bağımsız olarak sahiptir. Benzer ortak ilkeler hayvanlarla olan ilişkilerimizde de mevcuttur, insanların çoğunun hayvanlarla, özellikle de duygusal ve kültürel olarak ilişkili olduğu türlerle güçlü bir empati kurabilmesi gibi. Hayvanların davranış özellikleri bakımından etik çerçevede değerlendirilmesi, hayatlarımızdaki konumları üzerine tekrar düşünmeyi ve refah seviyelerinin yükseltilmesini mümkün kılar.

Hayvan davranışları ile ilgili giderek artan çalışmalar, temelde hayvanların kognitif (bilişsel) becerileri hakkında daha fazla bilgiye sahip olmayı amaçlar. Bu çalışmalardan sonuçlar elde edildikçe, hayvanların sanılanın aksine çevrelerine basit, sabit ve düşünülmemiş tepkiler vermedikleri; öğrenme, hafıza ve dikkat gibi kognitif süreçlerden ortaya çıkan davranışları sergiledikleri görülmüştür. Bununla beraber kognitif becerileri refahları üzerine doğrudan etkilidir. Kanibalizm (türdeşini yeme) gibi olumsuz davranışların sıklıkla görüldüğü tavuklarda yapılan çalışmada, bu davranışı birbirlerinden görerek

öğrenmeleriyle arttığı ortaya konmuştur (Cloutier ve dğr., 2002). Geniş hayvan gruplarında bu zararlı davranışların görülmesinin azaltılması, ancak hayvanlarda sosyal öğrenme mekanizması araştırmalarından elde edilen bilgiyle mümkündür. Zararlı davranışı meydana getiren mekanizmaların öğrenilmesi, bu davranışa iten etkenlerin ortadan kaldırılmasını, dolayısıyla yetiştirici, sahip veya bakıcı tarafından hayvanların refah seviyesinin arttırılabilmesini sağlar.

Etoloji, hayvan davranışlarını inceleyen bilim dalıdır. Davranış kavramı, bir uyarana verilen anlık tepki (refleks) kadar basit bir olayı ya da deniz kaplumbağalarının (*Caretta caretta*) gece yumurtadan çıkarak ufuk ışığını takip ederek denize ulaşmalarını ve 25-30 yıl sonra seksüel olgunluğa ulaşmasının (Casale, 2011) ardından sadece doğduğu kumsala dönerek yumurta bırakması kadar komplike bir olayı da kapsar.

Davranış, hayvanların kalkıştıkları tüm aktiviteleri (hareket, kendini temizleme, üreme, yavrularına bakma, iletişim kurma vb.) kapsar. Bireyin uyarana veya fizyolojik değişikliklere verdiği tepki gibi ortamdaki başka hayvanların davranışlarına verilen tepkiler de etoloji çalışmalarında incelenir. Etoloji, insanlığın ilk varoluşundan itibaren önem arzemiştir. Zira avcı-toplayıcı insan, kendi ağırlığından misliyle büyük hayvanları avlayabilmesi için ihtiyaç duyduğu becerileri ve kapanları o hayvanların ancak davranışsal özelliklerini iyi etüt ederek geliştirmiştir (Jensen, 2002). İnsan, vahşi hayvanlarla başladığı hayvan davranışları gözlemi, günümüzde doğal yaşam alanlarının yanı sıra hayvanat bahçeleri, çiftlikler ve laboratuvarlarda, konuda derinleşerek devam etmektedir.

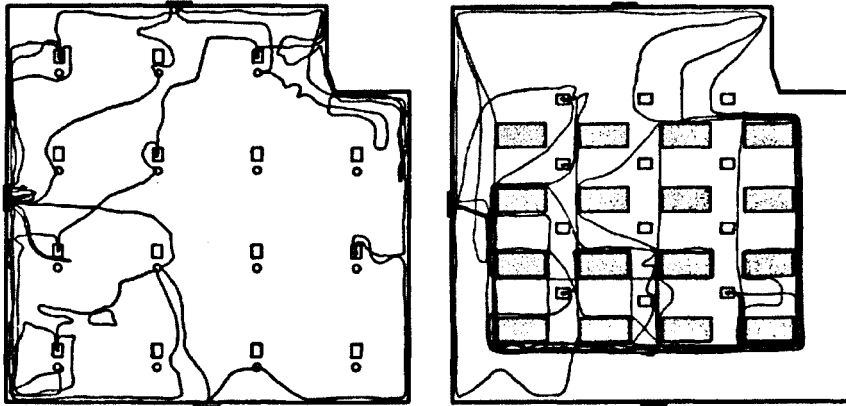
Davranışsal özelliklere dair elde edilen her yeni bilgidен hayvana dair tüm paydaşlar istifade etmektedir. Çiftliklerde yüksek hayvan refahı sağlamaya yönelik girişim ve tedbirler ile arzu edilen yetiştiricilik yönünde daha yüksek verimlere ulaşılırken, aynı zamanda daha sağlıklı sürülerin oluşmasına imkan verilmiştir. Çiftçi, ticari operasyonundan elde ettiği geliri arttırırken, düşük stres seviyesi ve koruyucu diğer önlemlerle önlediği hastalıklarla, tedavi giderlerini azaltmıştır. İlgili çiftçilik operasyonundan elde edilen final üründe ilaç kalıntısının olmaması, ilgili ürünün bertarafını önleyerek milli servet kaybını azaltırken, son tüketiciye kontrolsüz ulaşan ürünlerde bir halk sağlığı sorunu yaşanması ihtimalini de düşürür. Çiftlik örneğinde de görüleceği gibi, hayvanın refahı, merkezinde olduğu ekosistemde, kendisi dahil tüm paydaşların yararınadır.

Hayvan Refahı Ekseninde Türlerin Davranışsal Özellikleri

Laboratuvar hayvanları

Birçok alanda prelinik araştırmaların omurgasını oluşturan hayvan modellerinin davranışsal özellikleri hakkında bilgi dağarcığı çeyrek asır öncesine kadar çok sınırlıydı. Doğrudan laboratuvar hayvanları biyolojisine yönelik ilk çalışmanın ortaya çıkışı, Soğuk Savaş Dönemi'nde İngiltere hükümetinin tedbiren depoladığı tahılların, ambarlarda artan fare populasyonu ile büyük kayıplara uğraması problemi ile olmuştur. Gıda Bakanlığı, zehir ve kapan gibi geleneksel yöntemlerle baş edemediği sorunun, ancak fare davranışları hakkında bilgi edinilerek geliştirilecek önlemlerle çözüleceğini anlamıştır. Kültür bir kitaba dönüşen çalışma (Crowcroft, 1966) tahıl ambarlarında farelerin hareket rotasının tespitiyle başlamış ve açık, ışık alan ve yükselen yerleri caydırıcı bulduklarını ve her durumda duvara yakın hareket etmeyi tercih ettiklerini ortaya koymuştur (Resim 1). Bu çalışma hayvan davranışları araştırmalarına bir ivme kazandırmıştır. Ayrıca bu çalışma günümüzde kullanılan anksiyete/kaygı test düzeneklerinin temelini atmıştır.

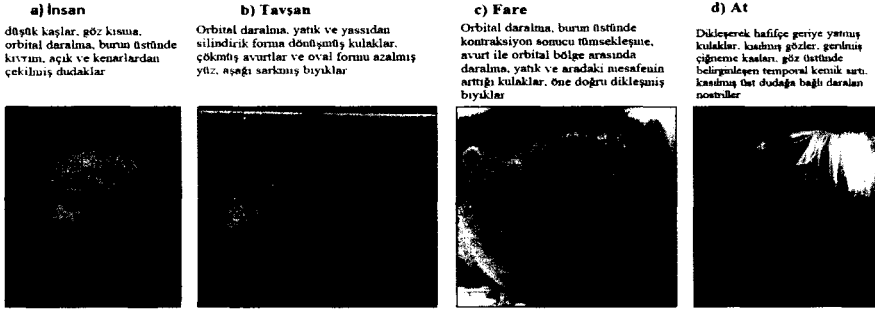
Psikoloji, sinirbilim ve farmakoloji araştırmalarında günümüzde yaygın olarak kullanılan bir düzenek olan yükseltilmiş artı labirent testi (elevated plus maze), yerden yaklaşık 70 cm yukarda konumlandırılmış, iki açık ve iki kapalı koldan oluşan keşifsel deney düzeneği ile gerçekteştirilir. Bu test, kapalı kola konan sıçan veya farenin açık kola girmesi için geçen süre ve bu kolda kalış süresini değerlendirmek için kullanılır. Anksiyolitik ajanların kapalı koldaki kalış süresini azalttığı, anksiyojenik ajanların ise arttırdığı bildirilmiştir (Pellow,

Resim 1: Tahıl ambarlarında depo raf düzeni ve farelerin kullandıkları rotalar (Crowcroft 1966).

1985). İlaçların davranışsal, fizyolojik ve farmakolojik etkilerini araştırmak için kullanılan bu test düzeneği vasıtasıyla Crowcroft'un tahlil ambarlarında zemi ni toz ile kaplayarak noktürnel (gece aktif) bir tür olan farelerin ayak izlerini incelemesiyle vardığı, duvar ve görece az ışık alan bölgeleri tercih ettiklerine dair görüş, nöropsikofarmakoloji çalışmalarına büyük katkı sunmuştur.

Depresyon araştırmalarında model olarak farenin kullanımı güncelde tartışmalı bir konudur. Zira depresyonun faredeki belirtileri kesin olarak bilinmemektedir. Bu sebeple kompleks insan hastalıklarını modellemekte yetersiz kalmaktadır; ancak elde edilen verilerin yol göstericiliği de bilinmektedir. Bu araştırmalarda kullanılan zorunlu yüzme testinin (forced swim test) ilk uygulama alanı, selektif serotonin geri alım inhibitörü (SSRI) ilaç grubudur. Temelde aşamayacağı kadar yüksek kenarlı ve yeterli derinlikte su dolu kaba konan farenin yüzdürülmesi ve hareketlerinin incelenmesine dayanan bir testtir. Fare önce yüzerek çıkmaya çalışır, sonra çıkamayacağını anlayarak umutsuzluğa kapılır, yüzmeyi veya tırmanmayı bırakır ve sadece başını su yüzeyinde tutmak için gerekli hareketleri yapar. Bu davranışlar arasındaki süreler ölçülerek, verilen ilacın veya transgenезis ile oluşturulan gen mutasyonunun depresyona etkisi üzerine çıkarımlar yapılır. İlaç molekülü geliştirme çalışmalarında kullanılması yarar sağlasa da, ruh ve sinir hastalıklarını gen mühendisliği ile modellemek amacıyla üretilen transgenik fareler için bu testin gereğinden fazla prosedürde kullanıldığı düşüncesi ortaya atılmıştır. Literatürde 2015 yılı itibariyle bu testin kullanıldığı 4300'ün üzerinde makale yayınlanmıştır. Testi geliştiren Porsolt, sonuçların hayvanın teste verdiği bir yanıt olup karakteristik özelliği olmadığını belirtmiştir (Molendijk, 2015). Ayrıca sonuçların güvenilirliği üzerine kaygıların artmasıyla ilaç endüstrisinin büyük kuruluşları bu testi kullanmayı terketmiştir; zira az sonra uygulayıcı tarafından sudan çıkarılacağını öğrenen farenin yanıltıcı sonuçlara sebebiyet vermesi potansiyeli hep mevcuttur (Reardon, 2019). Stres patojenezinin yavaş gelişmesi dolayısıyla testin ilk 15 dakikası ile 24 saat sonraki 5 dakikalık bölümleri arasındaki sürenin yetersiz olduğu, savunulan bir başka husustur (Belmaker ve dğr., 2008). Güncel çalışmalarda, testin dişilerde östrus siklusunun farklı evrelerinde farklı sonuçlar verdiği (Kokras, 2015) dişi sıçanlarda solak deneklerin indüklenmiş depresyona daha duyarlı olduğu (Soyman ve dğr., 2015) ve buna benzer birçok değişkenin test sonuçlarını etkilediği bildirilmiştir. Günümüzde hiPSc (human induced pluripotent stem cell) kök hücre teknolojisiyle 3-boyutlu beyin organoid modelleri (Wang, 2019) sayesinde bilim insanları, hastalıklara şifa arayışlarına, 3R ilkelerinin

Resim 2: Bazı memeli türlerinde ağrının yüz ifadelerine yansımaları (Descovich, 2017'den uyarlanmıştır)

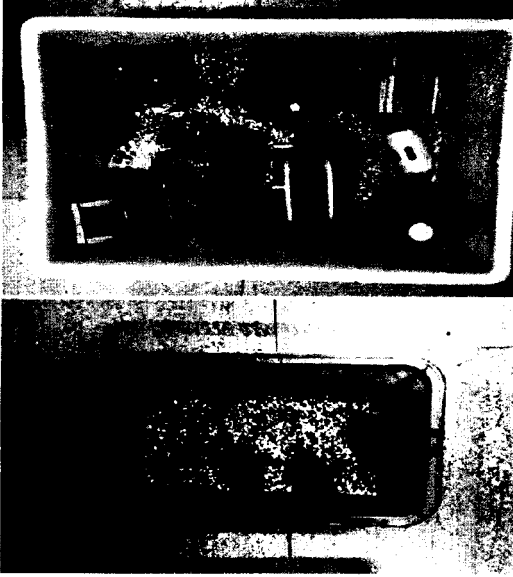
den *Reduction* (bilimsel araştırmalarda kullanılan hayvan sayısını azaltma) ve *Replacement* (yerine koyma) ilkelerine uygun alternatifler geliştirerek devam etmektedir.

Hayvan kullanımı içeren araştırmalarda bir diğer önemli nokta da ağrı yönetimidir. Ağrının varlığını anlamak için öncelikli olarak kullanılan hayvanın normal postür, ifade ve davranışlarını bilmek gerekir. Böylece, normal dışı yüz ifadesi veya davranışın ağrı belirtisi olduğu anlaşılarak ağrıyı gidermeye yönelik medikal tedbirler alınabilir (Descovich, 2017). Bu amaçla ağrının tespiti ve skorlanmasına yönelik kılavuzlar tavşan (Keatingd, 2012), fare (Langford ve dđr., 2010) ve sıçan (Sotocina ve dđr., 2011) için yayınlanmıştır (Resim-2).

Güncelde *in vivo* araştırmalar, hayvana dair etik ilkelerin aynı zamanda yazılı kurullarla desteklendiği, kişisel tasarrufların en aza indirildiği hayvan kullanımı içeren alandır. Bu yasa kontrolü faktörünün yanısıra, laboratuvar hayvanları alanında çalışanların eğitim seviyelerinin; gıdaya yönelik hayvan yetiştiriciliği, yük ve insan taşımada hayvan kullanımı alanlarında çalışanlara kıyasla genel olarak daha yüksek olduğu ve dolayısıyla hayvanlara bilgi eksikliği kaynaklı etik dışı muamelenin daha az olduğu görüşü kabul görmektedir. Hayvan kullanımı gerekliliğini azaltırken bilimsel ilerlemenin de devam edebilmesi için önemli rol oynayan alternatif *in vitro* yöntemlerin geliştirilmesi çalışmaları da, yine bilim insanları tarafından gerçekleştirilmektedir.

Sosyal hayvanlar olan fare ve sıçanlar gruplar halinde barındırılırlar, ancak agresyon davranışının sıklıkla görüldüğu; çiftleşmiş erkekler ve yeni doğum yapmış dişiler yalnız barındırılırlar (Resim-3).

Kanibalizm de kemirgenlerde karşılaşılan bir diğer istenmeyen davranıştır. Çoğunlukla bir uyarana maruz kalarak stres sonucu yavruların yenmesi veya

Resim 3: a) Zenginleştirme materyali ve 8 fare b) Sadece altlık malzemesi ve 3 fare (Zhang, 2019)

kafesteki diğer bireyin açık yarasının indüklemesi gibi birçok faktöre bağlı gelişebilir. Tavşanlarda seksüel olgunluğa ulaşan erkekler agresyon sonucu ölüm olaylarını engellemek için ayrı barındırılır, ancak birbirlerinin görüş mesafesinde olan tavşanlar kafesten oda zeminlerine idrar bırakırlar. Bu davranışsal özellikler bilinerek kafeslerin konumlandırılması, tavşanların refahını arttırmaya yönelik etik bir yaklaşımdır.

Kemirgenler ve tavşanlar yuva oluşturma, kemirme, zemin kazma, gizlenme gibi normal davranışlara sahiptirler. Zenginleştirme (enrichment) materyalleri hayvanın mikroçevresinde davranışsal ihtiyaçlarının giderebilmesi için gerekli araçlardır. Kemirme için ahşap bloklar, yuva yapma için kuru ot, elyaf veya kağıt malzemeler, gizlenme ve termoregülasyon için iglo benzeri polisülfon materyaller pratikte sıklıkla kullanılmaktadır. Mikroçevrenin (kafes içi) zenginleştirilmesinin farelerde davranış bozukluklarını azalttığı ortaya konmuştur (Zhang ve dğr., 2017).

Rhesus maymunu (*Macaca mulatta*) kolonilerinde davranışsal özellik olan sosyal hiyerarşiyi sağlamak adına görülen agresyonu azaltmak için, tüm erkek yavrular seksüel olgunluğa eriştikleri 4 yaş itibarıyla koloniden uzaklaştırılırlar. Alfa-erkeği kolonide yavrular dışındaki tek erkektir ve reproduktif performansı düştüğünde veya yaşlandığında değiştirilir. Dişiler arasındaki hiyerarşi ise, alfa-erkeğe yakınlık derecesine göre düzenlenir. İnsan dışı primat bakımında zenginleştirme materyalleri büyük önem arz eder. Asılma ve tırman-

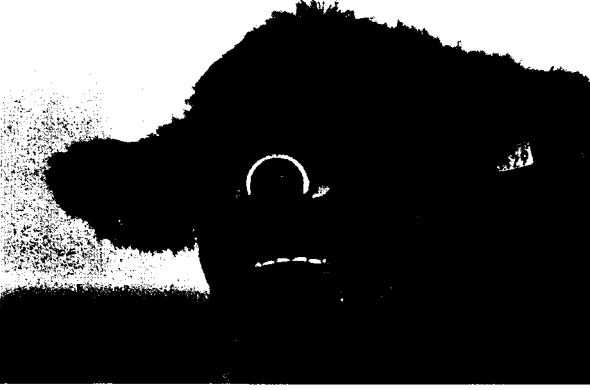

Resim 4: Primat Biyomedikal Araştırmaları Merkezi (BPRC, Hollanda) marmoset maymunu açık (A) ve kapalı (B) alan geçişli barınakları (Bakker ve dğr., 2015)

ma davranışı ihtiyaçları için halatlar ve ağaç dalları, hamaklar, yiyecek arama davranışı için yemlerin içine yerleştirildiği plastik ve metal oyuncaklar en çok kullanılan araçlardır. Hayvanın hava durumuna göre içerde veya dışarda kalmayı seçmesine imkan veren açık ve kapalı iki yaşam alanının bir tüp geçit ile birbirine bağlandığı yapılar refah seviyesini arttırmaya yönelik girişimlerdendir. Daha küçük boyutlu olan marmoset maymunları ise (*Callithrix jacchus*) koloni düzeni yerine küçük aile grupları olarak barındırılırlar. Kafeslerin tavan yüksekliğinin, arboreal (yüksek ağaçlarda yaşayan) bir tür olan marmosetlerin 12-16 cm olan ortalama boylarının 10 katı (~150 cm) olması standarttır (Resim-4). Ayrıca bu kafeslerin iç ve dış ortam arasında serbestçe hareket edebildiği yapıda olmasının sağlık refah statüsünü yükselttiği görülmüştür (Bakker ve dğr., 2015).

Çiftlik hayvanları

Yetiştiriciliği yapılan sığır sürülerinde boğalar, dişiler ve prepubertal bireyler arasında olmak üzere farklı sosyal hiyerarşi düzenleri vardır. Genç boğalar yaş aldıkça dişilerle dövüşerek onları domine eder. (Hafez, 1969). Serbest mera

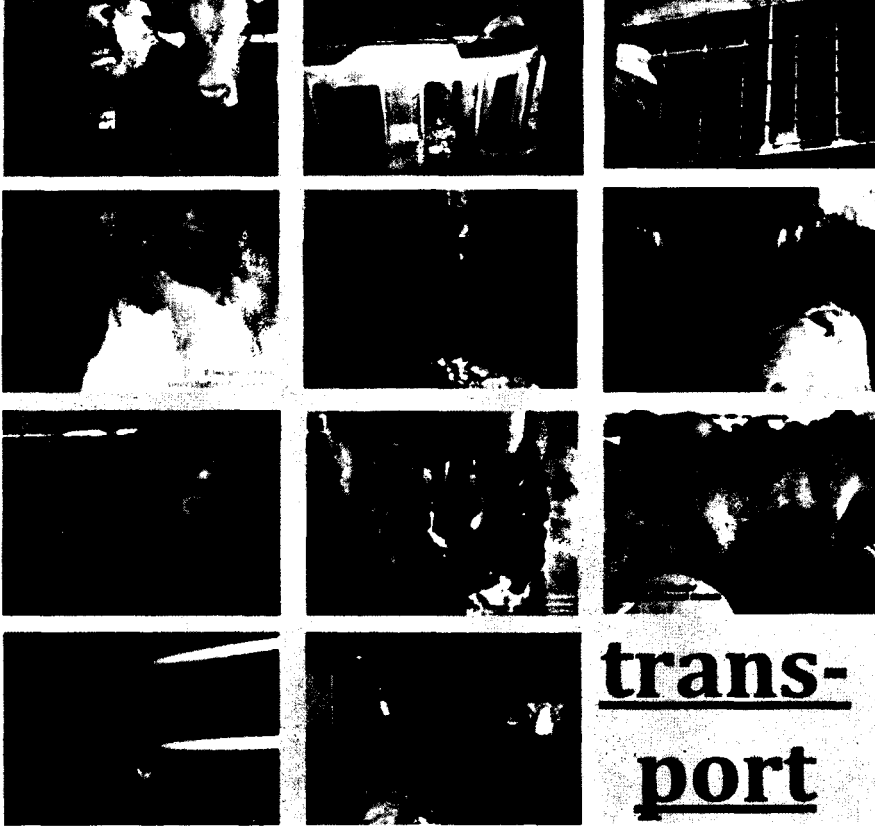
Resim 5: Boğalarda flehmen davranışı (Dick Keely arşivinden)

yayımlı sürülerde otlama 9 saat ve ruminasyon (geviş getirme) 6 saat ortalamalarında sürerken, modern çiftliklerde konsantre yem içeren rasyon dolaşısıyla yemlenme süreleri daha kısadır. Seksüel davranışlar boğada flehmen hareketi olarak adlandırılan üst dudakın kaldırılarak dişlerin gösterilmesi ve dişlerde diğer dişilerin üzerine atlaması veya üzerine atlanmasına izin vererek bu sırada immobilize olmasıdır (Resim-5).

Nimfomani, besi ineklerinden ziyade süt ineklerinde daha fazla görülen bir davranış problemidir ve ineğin boğa gibi davranarak diğer bireylere atlama davranışını sık şekilde yapmasıyla karakterizedir. Nimfomani, çoğunlukla foliküler kistler dolayısıyla ineğin reproduktif endokrin düzeninin bozulmasından kaynaklanır.

Koyunlar ve keçiler de ruminant olduklarından sığırlarla birçok ortak davranışa sahiptir. Östrusta olan dişi arayarak koçu bulur ve yakınında durur. Koç ise dişinin genital bölgesini koklayarak flehmen hareketi yapar ve koyunun yününü dişleriyle kopartır. Vahşi keçilerde boynuz uzunluğu ve vücut büyüklüğü, dominant tekeyi çoğu zaman dövüş olmadan belirler. Dominant ile lider aynı kavramı karşılamaz. Dominant teke, liderliği genelde en çok yavrusu olan yaşlı dişi ile paylaşır (Stewart ve dğr., 1947).

Çiftlik hayvanlarında nakil büyük bir stres kaynağıdır. Günümüzde uluslararası hayvan nakilleri, tarımsal olarak gelişmiş ülkelere damızlık veya kasaplık hayvan alımı olarak gerçekleşmektedir. Tarım ve Orman Bakanlığı verilerine göre ülkemize 2016 yılında 64.126 damızlık ve 407.887 kasaplık sığır ithal edilmiştir. Gemi veya tırlarla uzun süren yolculuklar sırasında hayvanlar olumsuz etkilenmekte ve ölüme varan üzücü olaylar yaşanmaktadır (Resim-6). Yükleme ve indirme sırasındaki kazalar, sıcak stresi, ıslanan

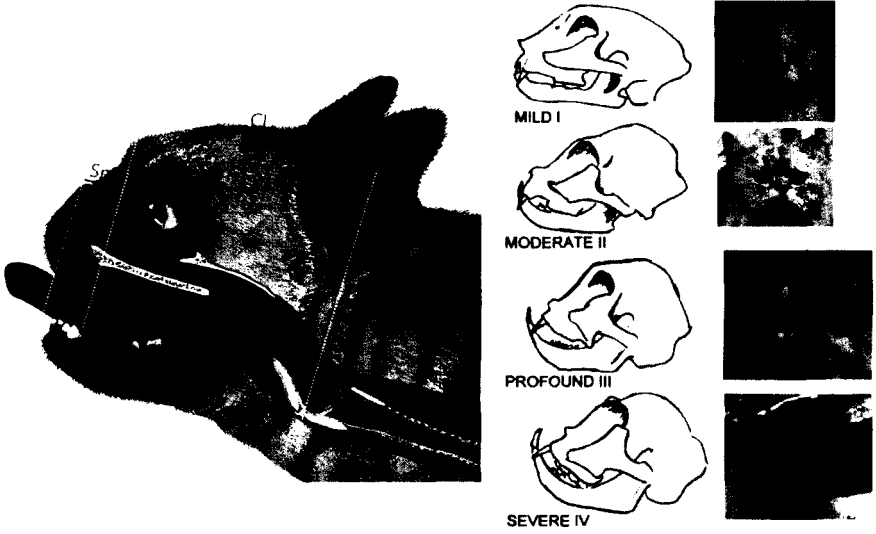

Resim 6: Eyes on Animals örgütü çiftlik hayvanları karayolu nakilleri denetimleri raporundan

zeminlerin kayganlaşması, çalışmayan suluklar, tırların özensiz ve dikkatsiz sürülmesi ve deniz tutması taşınan hayvanların refah seviyesini düşüren etmenlerden sadece bazılarıdır. Lokal hayvansal üretimin teşviği, lokal ürünlerin tüketici tarafından uzaktan gelen ürüne tercih edilmesi gibi küçük ve doğru hayvancılık politikaları gibi büyük adımlarla hem ekoloji hem de hayvan refahı etik ilkelerine uygun davranmak mümkündür.

Ev Hayvanları

Kurt (*Canis lupus*), insanoğlu tarafından ilk evcilleştirilen hayvandır ve günümüz evcil köpeklerinin atasıdır. İnsan, kurt yavrularını evcilleştirerek bekçi olarak kullanmış ve avladığı hayvanların diğer yırtıcılar tarafından yenmesini engellemiştir. Mağarada başlayan insan-köpek dostluğu, hayvansal gıda sorununu kurt sayesinde çözen insanın teknolojik ve kültürel ilerlemesine imkan

Resim 7: Brachiosefalik köpek (Liu ve dğr., 2017) ve Kedilerde brachygnathia (C. Schlueter arşivinden)

veren önemli bir etken olmuştur. Modern insan ve hayvanın birlikte yaşamı üzerine düşünüldüğünde, kedi ve köpekler ortak yaşam alanlarının paylaşımı dolayısıyla diğer türlerle olan ilişkiye kıyasla, insanla en yüksek etkileşim içerisinde olan türlerdir. Modern insanın yaşam tarzındaki değişiklikler, kedi ve köpeklerin maruz kaldıkları stres faktörleri, normal davranışlar sergilemelerini engelleyerek refah seviyelerini düşürmekte ve etik sorunlar yaratabilmektedir. Hayvan sahipleri, ev hayvanlarının davranışları hakkında sahip oldukları bilgi ile artan oranda bir refahı, hem kendileri hem de hayvanları için sağlayabilir.

Etik ilkeler hayvan sahibi olmadan önceki aşamada da önemlidir. Ticari işletmelerden satın alınan saf ırkların yetiştiriciliğinde belirli fenotipik özelliklere yönelik seleksiyon yapılırken, sadece görünüm esas alınır ve fonksiyon daha az önemsenir. İnan kedileri ve bulldog selektif yetiştiricilikle elde edilirken hedeflenen önden basık kafatası yapısı, brachiosefalik solunum yolu sendromu, burun kenarlarındaki katlı deride dermatit ve göz kapaklarında ise entropion problemlerine sebep olur (Resim-7). Bu ırka bağlı tipik problemler bir çok saf ırkta farklı şekillerde görülür ve hayvanın yaşam kalitesini oldukça düşürür. Konu ile ilgili yapılan retrospektif çalışmalardan ilki, İngiltere’de 1963 yılında 13 kalıtsal hastalık veya defekt bildirirken (Hodgman, 1963), 2009 yılında sayı 396’ya yükselmiştir (Asher ve dğr., 2009). Kedi ve köpek güzellik yarışma-

larında ödüllendirilen erkeklerin soy kütüğü organizasyonları (Kennel Club) tarafından pedigrisinin onaylanması da, bu az sayıda hayvanın, özellikle de aynı erkeklerin kan hattı olarak kullanılması da genetik çeşitliliği azaltırken, kalıtsal hastalıkların görülme sıklığını arttırmaktadır.

Belirlenen nokta dışında yere dışkılama, eşyalara zarar verme, ev içinde idrarla işaretleme, yüksek vokalizasyon ve saldırganlık kedi ve köpeklerde istenmeyen davranışlardan en çok bildirilenleridir. Saldırganlık davranışı maternal içgüdüyle yavruları koruma, alanı koruma veya korku kaynaklı olabilir. Normal dışı saldırganlık davranışları ise başka hayvanlara ve/veya aile bireyleri de dahil insanlara karşı olanlardır. Av güdüsüyle hareket eden kedilerde kuşlara, köpeklerde ise tavuklara saldırma görülebilir ve bu normal hayvan davranışı olsa da istenen bir durum değildir. Saldırganlık ırk ile ilişkili kalıtsal bir karakter özelliği veya psikolojik sorunlar kaynaklı olabilir. Genetiğin, ırkın karakterine dönük etkileri üzerine yapılan araştırmada, aynı ırkın sakin ve agresif olarak seleksiyonu yapılan iki hattının testlerde farklı davranışlar seğiledikleri görülmüştür (Murphree, 1967). Davranış çalışmalarından elde edilen verilerle bazı köpek ırklarının (Pitbull Terrier, Japanese Tosa vb.) üretimi, ülkeye girişi ve sahiplenilmesi birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de yasa ile engellenmiştir. Depresyon, gittikçe şehirleşen dünyamızda insanlar gibi, küçülen, daha az ışık alan ve bahçesiz evlerde yaşayan kedi ve köpeklerde de görülen bir rahatsızlıktır. Depresyon, kedi ve köpeklerde sosyal mahrumiyet, yalnızlık, stres, yetersiz mental uyum gibi sebeplerle gelişebilir. Köpekte psikojenik dermatozlar aşırı kaşıma, emme ve yalamaya bağlı olarak görülür. Kedilerde ise psikojenik alopesi kulakların takıntılı şekilde kaşınmasıyla, kuyrukta dermatoz ise kuyruk emme ile gelişir (İskefli, 2018). Ayrıca otomutilasyon (kendini ısırarak zarar verme) davranışı da köpeklerde kompulsif bir bozukluk sonucu görülebilir (Salgirli, 2011). Kedi ve köpeklerde agresif davranışın temel sebebi incelenerek tedavisi gerçekleştirilebilir. Erkeklerde agresyon kastrasyon, depresyona yönelik antipsikotik ilaç tedavisi, sosyalizasyon, çevresel zenginleştirme ve hayvan sahiplerinin bilinçlendirilmesiyle düzeltilebilmektedir. Kedi ve köpekler genelde saldırmadan önce vücut hareketleri ve vokalizasyonla uyarı sinyali verirler. İdiyopatik öfke saldırısı (rage syndrome) ise hayvan uyarı yapmadan, aniden gerçekleşir ve nörolojik muayene ve EEG ile tanı konabilmesine rağmen çoğu kez altında yatan sebep bulunamayarak, hayvan sahipleri, aile bireyleri veya başka insanlara zarar gelmesini engellemek adına hayvanın ötenazisine dair zor bir karar vermek zorunda kalınır.

Ev hayvanlarının periyodik olarak muayene, aşılama ve antiparaziter uygulamalarının yaptırılması profilaksi sağlamanın yanısıra davranış bilimiyle de

ilişkilidir. Toksoplazmozis, *Toxoplasma gondii* hücre içi protozoon paraziti tarafından oluşturulan sistemik bir enfeksiyondur ve konağının davranışlarını değiştirebildiği ortaya konmuştur. Ara konak olan kemirgenlerde yapılan deneysel enfeksiyonlar farede hiperaktivite, açık alanlarda daha çok vakit geçirme (Hutchison ve dğr., 1980), kedi idrarına korku tepkisi göstermeme gibi davranış değişikliklerine neden olduğunu göstermiştir. Kediler farelerin doğal avcısıdır ve sabit duran nesnelere ziyade harekete yönelik algıları gelişmiştir (Leyhausen, 1979). *T. Gondii*'nin, farenin kedinin ortamdaki varlığına dair idrar gibi belirteçlere karşı duyarsızlığa yol açması (Vyas ve dğr., 2007), hiperaktivite ile kedinin dikkat alanına girmesi ve avlanmasını kolaylaştırarak sonuçta parazitin ara konaktan son konağı olan kediye geçerek yaşam döngüsünü tamamlaması şaşırtıcı bir durumdur. Bilim insanları tarafından bu durum "konak manipülasyonu hipotezi" olarak ifade edilmiştir. İnsanlarda psikiyatrik bir hastalık olan şizofreni ile *T. gondii* arasındaki ilişkiye dair şizofreni hastalarında parazitin anlamlı oranda tespit edilmesi, parazitin glia, astrosit ve nöron hücrelerine affinitesi (Fuglewicz, 2017), dopamin ve serotonin gibi nöroransmitterlerin sentezini etkilediğinin görülmesi (Henriquez, 2009) gibi bulgular elde edilmiştir.

Ev hayvanı sahibi olmanın etik boyutu, sahibin hayvanın sağlığı ve refahı üzerine tam sorumluluğu üzerine kuruludur. Sorumlulukların çerçevesi ve hayvanların sahipleri üzerindeki hakları hakkında yasal düzenlemeler yapılmıştır. Hayvanları Koruma Kanunu 2004 yılında 5199 sayılı kanun olarak yayınlanmıştır ve eksik olduğu düşünülen noktalara yönelik revizyonunun yakın dönemde yapılacağı ulusal haber kaynaklarına yansımıştır. Yürürlükteki kanun kapsamında hayvanların sahipleri tarafından "doğal yaşam alanları" oldukları düşünülen ormanlık bölgelere bırakılması yasaklanmıştır. Hayvan sahiplerinin sorumlulukları, yeni yasada, örneğin evin büyüklük ve bahçe erişimi vb. imkanları dahilinde kaç adet hayvan sahiplenebileceği veya hayvan sahibi olmak için gerekli kriterler gibi hususlar da düşünülerek belirlenmelidir. Böylelikle hayvan istismarı, istifçiliği (animal hoarding), yaşam alanının darlığı ve/veya ortamdaki diğer hayvanlarla geçimsizliğe bağlı depresyonun önüne geçilebilir. Yasal düzenlemelerin amacına ulaşabilmesi için hayvan sevgisi ve etik bilincinin erken yaşlarda kazandırılması, hayvana dair şiddet ve istismar olaylarının önlenmesi açısından hayati öneme sahiptir. Bu amaçla ilk ve orta dereceli okulların belediyelerle protokol yaparak barınaklardan hayvan sahiplenmesi ile çocukların hayvanlarla iletişimlerini güçlendirmeye yönelik projeler (Yeşil Gazete; MEB projesiyle okullar köpek sahiplenebilecek) geleceğe dair umut vermektedir.

Kaynakça

- Asher, Lucy- Diesel, Gillian - Summers, Jennifer F.- McGreevy, Paul D.- Collins, Lisa M. "Inherited Defects in Pedigree Dogs. Part 1: Disorders Related to Breed Standards." *The Veterinary Journal* 182/3 (2009): 402-11. <https://doi.org/10.1016/j.tvjl.2009.08.033>.
- Bakker, Jaco - Ouwerling, Boudewijn - Heidt, Peter J.- Kondova, Ivanela - Langermans, Jan A M L. "Advantages and Risks of Husbandry and Housing Changes to Improve Animal Wellbeing in a Breeding Colony of Common Marmosets (*Callithrix jacchus*)." *Journal of the American Association for Laboratory Animal Science : JAALAS* 54/3 (2015): 273-79. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/26045452>.
- Belmaker, R.H.- Agam, Galila. "Major Depressive Disorder." *New England Journal of Medicine* 358/1 (2008): 55-68. <https://doi.org/10.1056/NEJMra073096>.
- Casale, P- Mazaris, AD - Freggi, D. "Estimation of Age at Maturity of Loggerhead Sea Turtles *Caretta caretta* in the Mediterranean Using Length-Frequency Data." *Endangered Species Research* 13/2 (2011): 123-29. <https://doi.org/10.3354/esr00319>.
- Cloutier, Sylvie - Newberry, Ruth C.- Honda, Kristen - Alldredge, J. Richard. "Cannibalistic Behaviour Spread by Social Learning." *Animal Behaviour* 63/6 (2002): 1153-62. <https://doi.org/10.1006/ANBE.2002.3017>.
- Crowcroft, Peter. "Mice All Over." Foulis. 1966. <http://agris.fao.org/agris-search/search.do?recordID=US201300318290>.
- Descovich, Kris. "Facial Expression: An under-Utilised Tool for the Assessment of Welfare in Mammals." *ALTEX* 34/3 (2017): 409-429. <https://doi.org/10.14573/altex.1607161>.
- Farstad, Wenche. "Ethics in Animal Breeding," *Reprod Domest Anim.* 53/Suppl 3 (2018):4-13. <https://doi.org/10.1111/rda.13335>.
- Fuglewicz, Aleksander J - Piotrowski, Patryk- Stodolak, Anna. "Address for Correspondence Funding Sources Relationship between Toxoplasmosis and Schizophrenia: A Review." *Advances in Clinical and Experimental Medicine* 26/6 (2017): 1031-36. <https://doi.org/10.17219/acem/61435>.
- Hafez, E. S. E. "The Behaviour of Domestic Animals." *The Behaviour of Domestic Animals*. 1969. <https://www.cabdirect.org/cabdirect/abstract/19710400598>.
- Henriquez, S.A. - Brett R. - Alexander, J. - Pratt, J.- Roberts, C.W. "Neuropsychiatric Disease and *Toxoplasma Gondii* Infection." *Neuroimmunomodulation* 16/2 (2009): 122-33. <https://doi.org/10.1159/000180267>.
- Hodgman, S. F. J. "Abnormalities and Defects in Pedigree Dogs-I. An Investigation into the Existence of Abnormalities in Pedigree Dogs in the British Isles." *Journal of Small Animal Practice* 4/6 (1963): 447-56. <https://doi.org/10.1111/j.1748-5827.1963.tb01301.x>.
- Hutchison, W. M.- Bradley, M.- Cheyne, W. M. - Wells, B. W. P.- Hay, J. "Behavioural Abnormalities in *Toxoplasma* -Infected Mice." *Annals of Tropical Medicine & Parasitology* 74/3 (1980): 337-45. <https://doi.org/10.1080/00034983.1980.11687350>.
- İskefli, Onur. "Köpek ve Kedilerde Psikojenik Dermatozlar.". 2018. <https://www.researchgate.net/publication/323337058>.

- Keating, Stephanie C. J., Thomas, Aurelie A. - Flecknell, Paul A.- Leach, Matthew C. "Evaluation of EMLA Cream for Preventing Pain during Tattooing of Rabbits: Changes in Physiological, Behavioural and Facial Expression Responses." Ed. Georges Chapouthier. *PLoS ONE* 7/9 (2012): e44437. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0044437>.
- Kokras, Nikolaos - Antoniou, Katerina- Mikail, Hudu G. - Kafetzopoulos, Vasilios - Papadopoulou-Daifoti, Zeta - Dalla, Christina."Forced Swim Test: What about Females?" *Neuropharmacology* Dec/99 (2015): 408-21. <https://doi.org/10.1016/j.neuropharm.2015.03.016>.
- Langford, Dale J - Bailey, Andrea L - Chanda, Mona Lisa - Clarke, Sarah E - Drummond, Tanya E- Echols, Stephanie - Glick, Sarah ve dğr. "Coding of Facial Expressions of Pain in the Laboratory Mouse." *Nature Methods* 7/6 (2010): 447-49. <https://doi.org/10.1038/nmeth.1455>.
- Leyhausen, P. - Tonkin, A. (Translator). "Cat Behaviour. The Predatory and Social Behaviour of Domestic and Wild Cats." New York: Garland STPM Press, 1979. <https://www.cabdirect.org/cabdirect/abstract/19792242528>.
- Liu, Nai-Chieh - Troconis, Eileen L.- Kalmar, Lajos - Price, David J.- Wright, Hattie E. - Adams, Vicki J.- Sargan, David R.- Ladlow, Jane F."Conformational Risk Factors of Brachycephalic Obstructive Airway Syndrome (BOAS) in Pugs, French Bulldogs, and Bulldogs." Ed. Francesco Staffieri. *PLOS ONE* 12/8 (2017): e0181928. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0181928>.
- Molendijk, Marc L.- Kloet, E. Ronald de. "Immobility in the Forced Swim Test Is Adaptive and Does Not Reflect Depression." *Psychoneuroendocrinology* 62/December (2015): 389-91. <https://doi.org/10.1016/J.PSYNEUEN.2015.08.028>.
- Murphree, Oddist D.- Dykman, Roscoe A.- Peters, John E. "Genetically-Determined Abnormal Behavior in Dogs: Results of Behavioral Tests." *Conditional Reflex* 2/3 (1967): 199-205. Erişim tarihi 1.8.2019. <https://doi.org/10.1007/bf03034132>.
- P Jensen. n.d. "The Study of Animal Behavior and Its Applications." In *Books.Google.Com*. Erişim tarihi 28.7.2019. https://www.google.com/books?hl=tr&lr=&id=2n46D-wAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA3&dq=the+study+of+animal+behaviour+and+its+applications&ots=70JVU5susJ&sig=nKB6cSO-hFeFa76oUh_oHW6ZnCY.
- Pellow, S- Chopin, P - File, S E - Briley, M. "Validation of Open:Closed Arm Entries in an Elevated plus-Maze as a Measure of Anxiety in the Rat." *Journal of Neuroscience Methods* 14/3 (1985): 149-67. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/2864480>.
- Reardon, Sara. "Depression Researchers Rethink Popular Mouse Swim Tests." *Nature* 571/7766 (2019): 456-57. <https://doi.org/10.1038/d41586-019-02133-2>.
- Salgırlı, Y - Dodurka, T Dodurka. "The First Report of Self-Directed Aggression in a Stray Dog in Turkey." *Journal of Veterinary Behavior*. 6/6 (2011): 351-354. Erişim tarihi: 28.7.2019. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1558787811000414>.
- Sotocina, Susana G - Sorge, Robert E - Zaloum, Austin - Tuttle, Alexander H - Martin, Loren J - Wieskopf, Jeffrey S - Mapplebeck, Josiane CS ve dğr. "The Rat Grimace Scale: A Partially Automated Method for Quantifying Pain in the Laboratory Rat via Facial Expressions." *Molecular Pain* 7/Ağust. (2011): 1744-8069-7-55. <https://doi.org/10.1186/1744-8069-7-55>.

- Soyman, Efe - Tunckol, Elcin - Lacin, Emre - Canbeyli, Resit. "Right-but Not Left-Paw Use in Female Rats Provides Advantage in Forced Swim Tests." *Behavioural Brain Research* 293/Ekim (2015): 162-65. <https://doi.org/10.1016/j.bbr.2015.07.027>.
- Stewart, Jeannie C.- Scott, J. P. "Lack of Correlation between Leadership and Dominance Relationships in a Herd of Goats." *Journal of Comparative and Physiological Psychology* 40/4 (1947): 255-64. <https://doi.org/10.1037/h0060710>.
- Vyas, Ajai - Kim, Seon-Kyeong - Giacomini, Nicholas - Boothroyd, John C - Sapolsky, Robert M. "Behavioral Changes Induced by Toxoplasma Infection of Rodents Are Highly Specific to Aversion of Cat Odors." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104/15 (2007): 6442-47. <https://doi.org/10.1073/pnas.0608310104>.
- Wang, Meiyan - Zhang, Lei - Gage, Fred H. "Modeling Neuropsychiatric Disorders Using Human Induced Pluripotent Stem Cells." *Protein & Cell*, Mayıs (2019), 1-15. <https://doi.org/10.1007/s13238-019-0638-8>.
- Zhang, Shehong - Xie, Hongyu - Wang, Yuyang - Li, Dake - Du, Liang - Wu, Yi - Yang, Guo-Yuan. "Enriched Environment Improves Behavioral Performance and Attenuates Inflammatory Response Induced by TNF- α in Healthy Adult Mice." *European Journal of Inflammation* 15/3 (2017): 200-209. <https://doi.org/10.1177/1721727X17730471>.

Deney Hayvanları ile Çalışmanın Etik Boyutları

ALTAN ARMUTAK

Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Veteriner Fakültesi
Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Başkanı, armutak@istanbul.edu.tr

Her şey hayvanın evcilleştirilmesiyle başlar. Bu önemli kırılma noktasından önce insan, hayvanları avlayarak ve bitkileri toplayarak yaşamını sürdürmektedir. İnsan, Neolitik Çağ'ın şafağı diyebileceğimiz tarihin bu en önemli olaylar dizisinden sonra, avlayarak değil, hayvanları biriktirerek yaşamayı öğrenir. Günümüzden yaklaşık 18.000 ya da 20.000 yıl önce ilk kez köpek evcilleştirilir. Tarihsel süreçte biraz da köpeğin yardımıyla önce keçi, koyun, sığır, domuz ve onlardan sonra da dünyanın farklı bölgelerinde deve, kanatlı hayvanlar, kedi ve en son olarak da günümüzden 4000 yıl kadar önce at evcilleştirilir. Ancak en çarpıcı gerçek hiç şüphesiz, hayvanların evcilleştirilmelerinin, hayvanlara yarardan çok zarar vereceğidir. İnsan; ürettiği, kullandığı, doğumuna ve ölümüne karar verdiği hayvanların bir süre sonra sahibi gibi davranmaya başlamış, kendisini "Tanrı'nın Kahyası" olarak görmüş ve fiziki gücü çok yüksek, ancak zekâsı küçük bir çocuk kadar olan bu masum canlıları, kendi türünün çıkarı için dilediğince kullanmaya başlamıştır. İnsan artık çiftçidir ve hayvancılık yapmaktadır.

Savaşlarda milyonlarca atı, kendi emelleri uğruna feda etmiş; kurban geleneği ile binlerce yıldır hayvanları acılar içinde boğazlamış; hayvanlara kaldıra-

bileceklerinden çok daha ağır yük ve eşya taşıtmış; hayvanların üremelerine engel olmuş ve cinsel özgürlüklerini kısıtlamış; yanına aldığı ve günlük işlerde kullandığı hayvanları işi bitince sorumsuzca terk etmiş; at yarışları, boğa güreşleri, at güreşleri, köpek dövüşleri düzenleyerek bu masum canlıları hem öldürmüş hem de üzerlerinden para kazanmış; daracık çiftliklerde beslediği tavuk ve kasaplık hayvanların hareket etmesine mani olarak bu hayvanları hızla yağlandırarak elde ettiği kazancı yükseltmiş; hayvanları bir şehirden uzak bir şehre taşırken onların refahlarını hiçe sayarak sağlıksız/güvensiz koşullarda nakletmiş; spor ve avcılık adına hayvan türlerini ya da ırklarını soykırıma uğratmış; sirk, hayvan panayırı, hayvanat bahçesi gibi yapılanmalarda hayvanlara canlı bir varlık değil de bir eşya gibi muamele etmiş; hayvanlardan elde ettiği eti, sütü, yumurtayı, deriyi, balı hoyratça toplamış ve sınırsızca tüketmiş; ekonomik çıkarı uğruna çok sayıda hayvan türünü ortadan kaldırmış ve dünyadaki ekolojik dengeleri bozmuş; hayvana kötü muamele, işkence ve tecavüz etmiş ve tüm bunlara ek olarak Eski Yunan Uygarlığı'ndan bu yana, bilimsel araştırmalarda ve deneylerde hayvanları sınırsız ve kuralsız bir şekilde, dilediğince kullanmıştır.

Hayvanların deneylerde kullanımının başlangıcı İlk Çağ'a dek uzanır. Özellikle Eski Yunan ve Roma'da birçok araştırmacı, anatomi ve fizyoloji çalışmalarında hayvanları denek olarak kullanmışlardır. Bilimsel anlamda hayvanların kullanımının, Eski Yunan kültürünün en tanınmış isimlerinden tıp hekimliğinin babası Hipokrat ile başladığı ve Galen ile devam ettiği kabul edilir. Önce anatomi sonra fizyoloji çalışmalarında hayvanlar kullanılır ve bu şekilde organların yapı ve fonksiyonları öğrenilmeye çalışılır. Bu çalışmalarını, bir süre sonra farmakolojik çalışmalar izlemiş ve özellikle yeni ilaç, yeni kozmetik ürün, yeni teknik ya da yeni aletlerin geliştirilmesinde feda edilen hep hayvanlar olmuştur.

Özellikle 20. yüzyılda hastalık modellerinin geliştirilmesiyle beraber, araştırmalar yeni bir boyut kazanmış ve bir hastalığın tedavisinde kullanılan bir yöntem ya da ilacın etkilerini görebilmek için hayvan önceden hastalandırılmış ve sonra test edilecek yöntem ya da kimyasal bu hayvana uygulanarak olası tedavinin etkileri gözlenmiştir. Bu şekilde başta kanser, şeker hastalığı, epilepsi, hipertansiyon vb. hastalıklar için hastalık modelleri oluşturulmuştur. Bu girişim de deney ya da laboratuvar hayvanları için ayrı bir acı kaynağıdır. Doğada yaşayan çoğu hayvan yukarıda belirttiğimiz hastalıklara yakalanmadıkları için, böylesi bir yaklaşım hayvanların aleyhinedir. İnsanların daha uzun, daha sağlıklı, daha konforlu ve daha güvenli bir yaşam sürmesi adına hayvanlar ta-

rif edilemez acılar içinde, kendileri ile hiçbir ilgisi olmayan bir ideal uğruna yaşamlarını yitirmişlerdir.

Hayvan hakları ve refahının korunmasına yönelik ilk önlemler, tarihte Ham-murabi Kanunları ile ortaya konmuş; Roma İmparatorluğu döneminde iş hayvanlarına haftada bir gün tatil verilmiş; Uzakdoğu'da özellikle Budizm'in etkili olduğu yerlerde hayvanların öldürülmesi yasaklanmış ve İslam Uygarlığı çağında ise ilk kez bir Peygamber hayvan refahından söz ederek, bu masum canlılara sevgi ve merhamet gösterilmesini öğütlemiştir. İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de de bu yönde ayetlerin yer alması, Peygamber'in hadislerini güçlendirmiştir. Hayvan haklarına yönelik zengin ifadeler Tevrat'ta da yer almış, ancak İncil ve Zebur'da konuya yönelik bilgilere pek rastlanmamıştır.

Hristiyan dininde hayvan hakları ile ilgili yorumlara yer veren en önemli filozof Aquinalı Thomas'dır. Bu filozof, hayvanların Tanrı tarafından sadece insanın yararı için yaratıldığını belirterek, insanın ihtiyaçları için hayvanları dilediğinde kullanması gerektiğini ortaya koyar. Hayvanların değersiz birer varlık olarak, insana göre çok daha aşağı seviyede olduğunu düşünür. Böylesi bir yaklaşım, hayvan sevgisi ve hayvan haklarıyla hiçbir noktada kesişmemiştir.

Batı'da Orta Çağ boyunca yasaklanan bilimsel araştırmalar, Rönesans ile yeniden başlamış ve yine en çok anatomi ile fizyoloji alanlarında yoğunlaşmıştır. Bilimsel araştırmalar en üst seviyeye Aydınlanma Çağı'nda ulaşır. Akıl ve bilimin her şeyin ölçüsü olarak kabul edildiği bu çağda, özellikle ünlü Fransız filozof Rene Descartes tarafından hayvanlarla ilgili olarak ortaya atılan görüş bir hayli farklıdır. Hayvanların ruhları olmadığı için bilinçlerinin de olmayacağı ve bu nedenle bilinçsiz bir varlığın acı duymayacağı noktasından hareket eden Descartes, hayvanların birer ruhsuz makine olduğunu söyleyerek, acı duymadıklarına dikkat çekmiş ve hayvanların daha rahat bir şekilde deneylerde kullanılması için felsefi bir temel oluşturmuştur. Bu *viviseksiyonist* görüş, daha sonraki yüzyıllarda bilimsel deneylerde kullanılan hayvan sayısı ve türünün sayıca büyük bir artış ve çeşitlilik göstermesine neden olacaktır.

Bu arada ünlü Alman filozof Immanuel Kant da hayvanların hayvan olarak bir değerlerinin olmadığını, bu canlılara değer kazandıranların insanlar olduğunu savunmuştur. Kant, hayvanların insanlara verdikleri hizmet ve gösterdikleri yarar oranında değer kazandığını belirtmiş, insanlar için olumlu bir eylem yapmamış hayvanların hiçbir öneminin olmadığını vurgulamıştır. Bu yaklaşım *antroposantrik* görüş için de bir savunudur.

Hiç şüphesiz bu alanda en önemli dönüm noktası İngiliz filozof Jeremy Bentham'dır. Bentham kendisinden önceki tüm görüşlere şüpheyle yaklaşmış ve

hayvanların ruh, bilinç ya da akıllarının olup olmadığının değil; acı duyup duymadıklarının problemin esasını oluşturduğunu dile getirmiş ve hayvanların kesinlikle acı çektiklerine inandığını söylemiştir. Jeremy Bentham, bu duyarlı yaklaşımı ile hayvan hakları ve hayvan refahı hareketleri için ciddi bir ivme oluşturmuştur. Hayvanlar üzerinde yapılan deneyler sürerken, onların da insanlar gibi acıya duyarlı canlılar olduğu anlaşılmış ve buna bağlı olarak canlı hayvanlar üzerinde inceleme yapılmasına karşı olan *anti-viviseksiyonist* görüş savunulmaya başlanmıştır. İlk kez İngiltere’de, 19. yüzyılın başında hayvan deneylerinin mutlaka anestezi altında yapılmasını öngören bir yasa da kabul edilince *anti-viviseksiyonist* hareket büyük bir başarı kazanmış ve bu hareket, daha sonra güçlenecek olan hayvan hakları ve hayvan refahı hareketleri için de düşünsel bir altyapı oluşturmuştur. Yine bu yüzyılda İngiltere’de bu alanda dernekler de kurulmuş ve hareket kısa süre içerisinde Britanya Adaları’ndan tüm Avrupa’ya ve oradan Amerika’ya yayılmıştır.

Özellikle 20. yüzyılda, deney hayvanları üzerinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda önemli bilimsel ilerlemeler sağlanmıştır. Yine bu yüzyılın başlarında bilim insanlarınca, deneylerde kullanılan bazı türlerin ve o türlere ait soy ya da hatların denemelere daha uygun olduğu ortaya konulmuş ve böylece deneylerde kullanılan hayvan türlerine bir sınırlama ve düzen getirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki yıllarda deneylerde kullanılan hayvan sayısında görülen artış; hayvan hakları ve hayvan refahı hareketlerinin yaygınlaşması, 1978 yılında Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin ilanı, birçok ülkede çeşitli yasa ve yönetmeliklerin kabulü ve daha sonra dünya genelinde Hayvan Deneyleri Etik Kurulları’nın şekillendirilip etkinliklerini arttırması ile ancak durdurulabilmiştir.

Sonuçta, deneylerde kullanılan hayvanların hakları ve refahlarını korumaya yönelik en önemli hareket olarak kabul edilen ve Russel ile Burch tarafından 1959 yılında ortaya atılan “**3R Kuramı**” yukarıda belirtilen tüm bu gelişmelerle ilişkilidir. Deney hayvanları etiğinde bir devrim niteliği taşıyan ve günümüzde de etki ve geçerliliğini sürdüren bu kuram ile, bilimsel araştırmalarda kullanılan deney hayvanlarına uygulanacak yaklaşımlar standart hale getirilmiştir. Üç ayrı aşamayı içeren 3R Kuramı, çalışmasında deney hayvanı kullanacak her araştırmacı tarafından mutlaka izlenmesi gereken bir rotadır.

Replacement: (Alternatif Yöntemler Kullanma)

Bilimsel araştırmalarda deney hayvanları yerine alternatif yöntemleri kullanmak. Temelde iyi bir ön araştırma ile deneysel çalışmalarda gelişmiş deney

hayvanları kullanmak yerine –maliyeti yüksek bile olsa- farklı yöntemlerin tercih edilmesidir. Ayrıca, deney hayvanlarının eğitim malzemesi olarak kullanılması da günümüzde ayrı bir etik sorun oluşturmaktadır. Tıp, veteriner ve biyoloji eğitimi verilen fakülteler ile liselerin biyoloji derslerinde canlı hayvan yerine artık cansız görsel malzemelerin tercih edilmesi; hayvan hakları ve refahı yönünden de önemli bir aşama oluşturacaktır. Deney hayvanının kullanılması kaçınılmaz bir zorunluluk ise bu canlı varlıklar kullanılmalıdır. Bu işlem sonrasında hayvanların feda edileceği gerçeği asla göz ardı edilmemelidir. Deney hayvanı yerine, bilgisayar yöntemleri, matematik ya da istatistik yöntemler, hücre ve doku kültürü, omurgasız hayvanlar, embriyolu yumurta, bir hücreliler vb. gibi yöntemlerin kullanılıp kullanılmayacağı araştırılmalı, eğer bunlar kullanılamıyorsa ya da alınacak sonuçlar sağlıklı olmayacaksa son çare olarak deneylerde hayvan kullanımı düşünülmelidir.

Reduction: (En Az Sayıda Hayvan Kullanma)

Bilimsel araştırmalarda mümkün olan en az sayıda deney hayvanı kullanmak, deney hayvanlarının yaşam haklarına karşı gösterilen bir saygının ürünüdür. Bu yöntem aslında, çalışmalarda istatistiki yönden kabul edilebilecek asgari sayıda hayvanın deneylerde kullanılması esasına dayanır. Bu şekilde deneylerde gereksiz hayvan ölümünün önüne geçilerek, hayvanların yaşama hakkı korunur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, istatistiki yönden sağlıklı sonuçlara ulaşmayı engelleyecek düzeyde az sayıda hayvan kullanılmamasıdır. Çünkü burada hayvan sayısını azaltmak amaçlansa da bu sayıyı çok aşağılara çekmek istatistiki yönden problem oluşturabilir. Bu durumda, kullanılan ve yaşamını feda eden tüm hayvanların hem gereksiz yere ölmelerine neden olacak, hem de çalışmanın tekrarı gerekeceğinden çalışma için yeni hayvanlara ihtiyaç duyulacaktır. Bu tutumun yeni hayvan kayıplarına neden olacağı, daha doğrusu *Reduction* ilkesi ile uyuşmayacağı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Refinement: (Hayvanların Refahını Sağlama)

Deneylerde kullanılan hayvanların, deneyler sırasında refahının sağlanması, olası acı ve ağrılarının dindirilmesi için önlemlerin alınması ve tüm çabalara karşın deneyler sırasında ve deney bitiminde acı ve ağrıları dindirilemeyen hayvanların ötenazi edilmesi gibi yaklaşımları içermektedir. Bu geniş bir kavramdır. Hayvanların deneyler sırasında içinde tutulacakları ortamdan başlayarak, bu ortamın ısı, ışık, nem vb. özellikleri başta olmak üzere, sürekli

olarak temiz içme suyu ve türüne özgü gıda gereksinimlerinin karşılanması, deneyler sırasında hayvanlara hoyratça davranılmaması, korku ve paniğe neden olabilecek davranışlardan kaçınılması, hayvanların kafeste tek başına sosyal izolasyon yapılarak tutulmaması, diğer hayvanları rahatlıkla görebileceği şeffaf kafeslerin kullanılması; çoğunlukla noktürnal olan bu canlılara gündüz saatlerinde, yani onların uyku periyodlarında yapılan müdahale ve girişimlerde özenli davranılması, ama en çok can yakıcı, korku oluşturucu, acı verici veya paniğe neden olabilecek uygulamalar öncesi/sırası/sonrasında korku, acı ve ağrıların giderilmesi, bu amaçla gerekirse analjezik, narkotik analjezik, preanestezik ve hatta anestezik ajanların veteriner hekimlerin gözetimleri ya da tavsiyeleri ışığında kullanılması gibi detaylar içerir. Bu noktada en önemli girişimlerden birisi de ötenazidir. Çalışma bittiğinde, kullanılan hayvanların en az acı, ağrı ve panik oluşturacak şekilde yaşamlarına son verilmesi girişimi olan ötenazi, mutlaka veteriner hekimlerin bilgi ve sorumlulukları altında gerçekleştirilmelidir. Ötenazi, fiziksel ve kimyasal olmak üzere iki çeşittir. Fiziksel ötenazi, servikal dislokasyon ve giyotin ile yapılan dekapitasyon yöntemlerini içerir. Bu yöntemler deneyim gerektirir, ancak yine de bu işlemler sırasında hayvanların acı, panik ve ağrı duymaları kaçınılmazdır. Bu nedenle, fiziksel ötenazi uygulanacak hayvanlara önce kısa süreli bir anestezik uygulaması yapılmalı, işlem bunu takiben gerçekleştirilmelidir. Kimyasal ötenazide ise, kesinlikle anestezik maddeler kullanılmalı, bunun dışında kalan ve acı veren kimyasal bileşiklerden kaçınılmalıdır.

Ancak gündeme gelişinden, yani 1959 yılından bu yana geçen yarım asırlık süre içerisinde hayvan hakları ve hayvan refahında sağlanan gelişmeler ve ilerlemeler, klasikleşmiş “3R Kuramı”na yeni eklemeler yapılması zorunluluğunu doğurmuştur:

Rehabilitation: (Rehabilitasyon)

Deneylerin bitiminden sonra hayatta kalan ve yaşamlarını sağlıklı olarak sürdüren hayvanlara ölene değin bakılması ya da bakılması için sağlandığı kuruma geri verilmesi esasına dayanır. Ancak yurdumuzda uygulanmamaktadır. Bu bir yerde, insanlık uğruna yaşamını tehlikeye atan deney hayvanlarına vefa borcumuzu bir ödeme şeklidir. Normal olarak çalışma bittikten sonra, sağ kalan hayvanlar ötenazi edilir. Çünkü bu hayvanların başka bir deneyde kullanılmaları söz konusu değildir. Başka bir çalışma için sağlıklı bireyler gerektiğinden, böylesi bir deneyde kullanılmış ve sağlığını yitirmiş bir hayvanın sağlığı düzelse bile yeni bir araştırmada kullanılması, yeni çalışmanın sonuçla-

rını etkileyebileceğinden olanaksızdır. Sağlığını kazanan bu hayvanların, yeni bir çalışmada kullanılmayacak olsalar bile öldürülmeleri gerekmez. Bu canlılar ya alındıkları kuruma iade edilir ve orada ölene değin bakılır ya da araştırmancının sahibi kişi ya da kuruluş tarafından proje bütçesine bu hayvanların bakımı ve beslenmesi ile ilgili fasıl eklenerek kurumda ölene kadar muhafaza edilebilir. Bu süreçte hiçbir çalışmada kullanılmayacak ve üretilmeyecek bu hayvanlar, zaten çalışmada kullanılmış olmanın getirdiği yorgunluk ve kronik rahatsızlıklar nedeniyle genellikle kısa sürede öleceklerdir. Bu madde, insan onurunu yücelten ve hayvanlara canlı olmalarından dolayı verilen değeri gösteren bir davranış olması açısından son derece önemlidir. Hayvanlara yalnızca biyolojik robotlar olarak bakılmaması gerektiğini ortaya koyan bu madde, hayvanlarla çalışmamız bitse bile, acısı ve ağrısı dindirilmiş, hastalığı tedavi edilmiş bu hayvanların diğer canlılar kadar yaşamaya hakları olduğunun bir göstergesidir.

Responsibility: (Sorumluluk)

Bir bilimsel çalışmada, deneylerin planlanmasından bitimine kadar, bilim insanının her aşamada üstlendiği görevleri kadar etik sorumlulukları olduğunu da ifade etmektedir. Bu sorumluluğun bir bölümü topluma olduğu kadar, en önemli bölümünü de deneylerde kullanılan hayvanlara karşı duyulan sorumluluk oluşturmaktadır. Bir çalışmayı yürüten bilim insanının hem insanlığa hem tarihe hem çevreye hem topluma hem dünyaya hem geleceğe ve hem de deneylerde kullandığı hayvanlara karşı derin sorumlulukları bulunduğunu ifade eder. Bu madde, bir çalışmanın her aşamasında bu sorumlulukların bilincinde olan bilim insanlarının, etik ilkelere bağlı kalarak etik değerleri savunacakları konusunda bir temel görüş oluşturur.

Artık “5R Kuramı” olarak da adlandırılabilir ve her geçen gün yeni düzenlemeler yapılan bu temel yaklaşımlara ek olarak, deney hayvanları ile çalışacak araştırmacıların, çalıştıkları hayvanlara yönelik “empati” yapmaları da birçok etik sorunu ortadan kaldıracaktır. Deney hayvanlarının bir eşya değil, canlı bir varlık olduğunu unutmadan gösterilen empatik yaklaşımın, hayvan hakları ve hayvan refahına aykırı davranışlara ciddi düzeyde engel olacağı düşünülmektedir. Empati; bir bilim insanının, kafeslerde ya da kutularda barındırılan ve üzerlerinde deneyler gerçekleştirilen hayvanların yerinde kendini düşünmesi ve onu anlamaya çalışmasıdır. Bu yöntemle, tutsak bir yaşam süren deney hayvanlarının hissettiklerini daha iyi kavrayabilir ve bu hayvanlara karşı duy-

duğu merhamet ve anlayış, doğabilecek birçok etik sorunu daha oluşmadan ortadan kaldıracabilir. Empati, zaman içerisinde sempatiye dönüőecek ve bu da sevgiye giden yolun kapılarını açacaktır.

Kaynakça

- Altuğ, Tuncay. Laboratuvar Hayvanları Ders Notları. (Yayınlanmamıştır), İÜ Veteriner Fakültesi, İstanbul, 2000
- Armutak, Altan. (2018): Hayvan Hakları Ders Notları (Yayınlanmamıştır), İÜC Veteriner Fakültesi, İstanbul, 2018
- Armutak, Altan. "Ethical Issues in Experimental Cancer Research", Animal Use in The Experimental Cancer Research. Ed Elif İlkay İkitimur Armutak, 1-7. Kaliforniya (ABD): OMICS Group:Electric eBook Publishing, 2015.
- Armutak, Elif İlkay - Yiğit, Funda. *Laboratuvar Hayvanları Rehberi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri , 2014.

Et Yemeye Etik Bakış

MURAT DİNÇER ÇEKİN

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi / Sağlık Yönetimi Bölümü
muratcekin@yahoo.com.

Her insanın farklı gıdalar almasında ve farklı gıdalardan uzak durmasında, coğrafi, ekonomik, sosyal, kültürel, dinî, etik ve tıbbî sebepler rol oynar. İnsanların hayvan ve bitki yeme konusunda kendilerine koydukları sınırlarla oluşan belli başlı menüler şöyledir:

Pollo-pesetaryan: Bitki, kanatlı hayvan, balık ve deniz ürünü, süt ve ürünü, yumurta, bal

Pollotaryan: Bitki, kanatlı hayvan, süt ve ürünü, yumurta, bal

Pesetaryan: Bitki, balık ve deniz ürünü, süt ve ürünü, yumurta, bal

Vejetaryan: Bitki, süt ve ürünü, yumurta, bal

Lakto-vejetaryan: Bitki, süt ve ürünü, bal

Ovo-vejetaryan: Bitki, yumurta, bal

Vegan: Bitki

Budist vegan: Aromasız, fermente olmamış bitki

Ham vegan: Taze, pişmemiş, az pişmiş bitki

Makrobiotik vegan: Tahıl, bakliyat

Jain vejetaryan: Meyve, yemiş, tohum, süt ve ürünü

Fruitaryan: Meyve, yemiş, tohum

İnsan organizmasının otçul yaşamaya mı, hem otçul hem etçil yaşamaya mı daha uygun olduğu tartışmalıdır. Ancak hayvanların -istisnalar dışında- mecburen bitki veya hayvan yediği, insanın ise -istisnalar dışında- isteyerek bitki veya hayvan yediği söylenebilir. Yeme içme bu yönüyle etik bir meseledir. Et yemeye etik açıdan engel teşkil eden sebepler, mecbur olmadan hayvan öldürme ve öldürürken azap verme, hayvanlara reva görülen hayat, et tüketiminin tabiata verdiği zarar ve yol açtığı gıda adaletsizliğidir.

1. Etik problem: Mecbur olmadan hayvan öldürme

Hayvanları öldürmekte kendini özgür hisseden insan, tabiatta 'yaşama hakkı'nı belirleyen 'güç' olduğunu kabullenmektedir. Besleyip büyüttüğü ehli hayvanlara zaten kendisi 'can verdiği' için canlarını almayı doğal hakkı olarak görmektedir. İnsanoğlunun hayvan öldürmeyi kanıksamasında, kendini varlıklar hiyerarşisinde en üste koyması (eşref-i mahlûkat), dahası, hayvanların kendisi için var olduğuna inanması rol oynamıştır. İnsanın 'hükümrânlığı', Yahudi ve Hıristiyan geleneğinin ana kaynağı olan Eski Ahid'de¹ ve İslam geleneğinin ana kaynağı olan Kuran'da² "bütün diğer varlıkların insanın emrine âmâde (musahhar) kılınması" biçiminde ifadesini bulmuştur.

Bugün Batı medeniyetinin en eleştirilen yönlerinden 'tabiat sömürüsü', tabiatı insanın iradesine tâbi gören inanışın nihai bir tezahürü olarak yorumlanabilir. Sosyal evrimcilik ideolojisi ise bu insan-merkezci türler-arası hiyerarşiyi tür-içi hiyerarşiye taşımış ve sömürgeci ülkelerde yaşayan 'ileri' insanların sömürge ülkelerde yaşayan 'geri' insanlar üzerinde hak sahibi olduklarını varsaymıştır.

"Hayvanların insanlara musahhar kılınması"ndan 'etlerinin helal kılınması'na geçerken atlanmaması gereken nokta, faydalanmanın tek yönlü olmadığıdır. İnsan kendi iyiliği için bitkileri ve hayvanları ehlileştirir ve besleyip büyütürken bir yandan da onların soyunu sürdürmüş olur. Bu anlamda bitkiler ve hayvanlar da insandan faydalanır. Hayvanlar başka hayvanların etini yer. Et yemenin doğal olduğunu göstermek isteyen insanların -etini yiyecek kadar aşağı düzeyde gördükleri- hayvanın et yemesini örnek vermesi ise ironiktir.

Faydalanmanın tek yönlü olmadığını bir başka açıklamasını 'hayvanlara da vahyedildiği' inanışında bulmak mümkündür. Hayvanlara ne vahyedildiğini, ne hissettiklerini bilemeyiz. Ama bir aslanın gözünde, ormanda karşısına çıkan bir insanın, etiyle 'hayvanlara musahhar kılınmış' bir varlık olduğunu düşünmemize engel yoktur.

Ayrıca, hayvanların etleriyle insanların emrine âmâde olması, ancak yemek için et bulabilen insanların rahatça dile getirebilecekleri bir durumdur. Pek çok kişinin hissesine et düşmediği bir ortamda bu bakış açısı adaletsizliği vurgulamak anlamına gelir.

Et yemenin doğal sayılıp sayılmaması da, yenen ve yenmeyen hayvanların her kültürde farklılaşması da ete verilen anlamla doğrudan ilişkilidir. Köpekte veya atta 'kas' diye adlandırılan beden parçası, kuzuda ve danada 'et' halini alır. Pet hayvanları -en azından sahipleri tarafından- birer et kitleleri olarak değil, kimlikli canlılar olarak görülür. "Karınca ezmeyecek kadar merhametli" olduğu söylenen kişi hayatı boyunca -kendisi için öldürülmüş- çok sayıda hayvanın etini yemekte beis görmez. Kurbanlık hayvan kesenlerin ve kesimi görenlerin daha merhametli olduğu iddiası ise delilsiz bir temenni ve teselliden ibarettir.

Ava karşı çıkan bazı insanların kesimlik hayvanların öldürülmesinde problem görmeyişi ilginçtir. Üstelik av hayvanı daha doğal yetiştiği için insan sağlığı açısından daha uygun olduğu söylenebilir. Meseleye 'tuzak kurarak öldürmek' açısından bakılırsa, avlanmak, mezbaha veya çiftlikte kesim yapmak ve oltayla balık tutmak arasında fark yoktur.

İnsanın sağlık açısından et yemeye mecbur olduğu tezinin temelinde, insan sağlığı yanında hayvanların 'sağ'lığını dikkate almayan insan-merkezli bakış yatar. Hayvanların yaşamasını engellemeye hakkı olmadığını düşünerek et yemeye son verdiğini, ancak sağlık sebebiyle yeniden yemeye başladığını söyleyenler de aslında aynı asimetrik bakışla, sağlıkları için hayvan öldürmeye de geçeceğini kabul etmektedir. 'Mecburiyet' izafi bir ölçüdür. İnsan, hayatını tehdit eden hayvanı öldürmeye mecbur olur. Eti için hayvanı öldürmesi ise belki ancak başka yiyecek bulması mümkün olmadığında mecburî addedilir. (Mesela, insan hayvanı yemezse ikisi de açlıktan ölecek veya hayvan insanı yiyecekse; denizin ortasında balık, çölün ortasında çekirge dışında seçenek yoksa..)

İnsanların kendilerine verdikleri değerle hayvanlara verdikleri değer arasında ne büyük dengesizlik olduğunun bir delili de, kendilerine hizmetle mükellef saydıkları hayvanları öldürüp neredeyse her organını yiyen çoğu insanın, ölmüş bedenlerinin hiçbir organını başka insanlara hizmet için bağışlamamasıdır.

2. Etik problem: Hayvanı öldürürken azap verme

Hayvanların büyük bölümü sinir sistemine sahiptir ve öldürülürken acı çeker. Mezbaha gibi toplu kesim yapılan yerlerde, hayvanın ölen diğer hayvanların çığlığını ve kan kokusunu duyduğu için korktuğu ve kalbinin hızlı attığı bi-

linmektedir. Hayvan kesim için bacağından yukarı çekilirken birçok zaman tendonları kopar, bacağı kırılır. Bıçak deri, deri altı dokusu, kas ve gırtlakını keserken hayvan acıyı hisseder. Kanın birden boşalmasıyla kan basıncı düşer, bu da hayvana acı verir. O sırada nefes almaya devam etmektedir. Soluduğu kanın akciğerlerini yaktığı bellidir. Boğazı kesildiği için bağırılmamaktadır. Hareketsiz kalması acı duymadığını göstermez, henüz şuuru tam kapanmamıştır. Usta kasap ve keskin bıçakla dahi beyin fonksiyonlarının ve canlılığın sona ermesi büyükbaş hayvanlarda dakikaları bulur. Kanatlı hayvanlarda bu süre daha uzundur. En uzun süre balıklardadır.

Bir kısım Batı ülkelerinde kesim sırasında acıyı ve stresi en az düzeye indirmek için hayvanlar kesimden önce bayıltılmaktadır. Bazı ülkelerde de bu biçimde gerçekleşmeyen kesimlerin yasaklanması söz konusudur. Yasağa en çok karşı çıkanlar Müslümanlar ve Yahudilerdir. Baygınlık sırasında ölüm olmadığı ve kesim sırasında kanın hızla boşaldığı bilindiği halde yapılan bu “riske girmeyelim” itirazları, ‘kesimde hayvanlara eziyet etmeme, merhamet gösterme’ ilkesinin nasıl sözde kaldığını dışa vurmaktadır.

Et yemeyenleri sıkıştırmak için sıklıkla “bitkiler de canlı, neden yiyorsunuz?” diye sorulur. Oysa mesele, eti yenen hayvanların sinir sistemi (ve yüzü) olmasıdır. Birçok kimse, hayvanın öldürülüşüne ve çektiği acıya tanık olsa muhtemelen etini yiyemezdi. (Kurban Bayramındaki kötü hatırası yüzünden et yemeyi bırakanları duyarız.) Meyveleri ağacından ayırmayıp kendiliğinden ayrılmış meyveleri yiyecek kadar hassas insanlar olsa da elimizde bitkilerin ve sinir sistemi olmayan hayvanların acı çektiklerine dair delil bulunmamaktadır. Acı vermek açısından, hayvan yemekle bitki yemek arasındaki fark, hayvan yemekle insan yemek arasındaki farktan büyüktür.

Ayrıca, hayvan yediğimizde onun yediği bitkileri de yemiş ve yalnızca bitki yediğimize nazaran kat kat fazla bitki tüketmiş oluruz. Çünkü bir insanı bir gün besleyecek hayvan yaklaşık 10 gün bitkiyle beslenir. Bu hayvanın beslendiği toprak parçası yaklaşık 10 kişiyi besler. O yüzden, et yememek bitkileri korumanın en iyi yoludur. “Neden bitki yiyorsunuz?” sorusu daha çok, et yemeyenlerin tutarsızlığını gösterme ve böylece vicdan azabı duymadan et yeme çabasının bir ürünü gibi görünmektedir.

3. Etik problem: Hayvanlara reva görülen hayat

Geçen yüzyılda gelişip yaygınlaşan endüstriyel hayvancılık, ürün başı maliyeti azaltma ilkesiyle gittikçe daha kârlı ve cazip bir sektör haline gelmiştir. Refah

düzeyinin yükselmesi et, süt, yumurta talebini arttırdıkça fabrika-çiftliklerdeki üretim artmış, ancak ürün hedefli bakış hayvan refahı aleyhine olmuştur. Kendilerine ayrılan çok küçük alanlarda, güneş görmeden, sıkışıklıktan dönme, yatma, kalkma, bacaklarını germe, kanat çırpma, yalanma gibi en basit hareketleri bile yapamadan, zemin sert olduğu için eşinemediği yaşayan ve hızla gelişen hayvanların ruh sağlığı bozulmakta, bir kısmı sakatlanıp hastalanmakta, bir kısmı da telef olmaktadır. Kesimlik hayvanların mümkün olan en kısa zamanda öldürülmeleri, belki de, fitratlarına uymayan böyle bir hayattan, zulüm denebilecek muameleden kurtuluş olmaktadır.

Endüstriyel hayvancılık yavruları analarından ayırır, yapay beslenmelerine yol açar, hayvanların sürekli üremesi, anaların sürekli süt verebilmesi için yapay döllemeye başvurur. Dişi olmayan yumurta tavukları, yani bütün yumurta tavuklarının yarısı imha edilir. Balık çiftliklerinin çoğu balıkların sağlığını etkileyen bir yoğunluk ve kirlilik içindedir. Trol avıyla yakalanan hayvanların birçok farklı türü kapsayan büyük bölümü hedef dışı av olarak -ve çoğunlukla ölmüş biçimde- denize dökülmektedir.³

4. Etik problem: Et tüketiminin tabiata verdiği zarar

Ormanların otlak, tarım alanı ve yerleşim yeri açmak için ortadan kaldırılışı son yarım yüzyılda hızlanmış, özellikle tropik ormanların önemli bir bölümü yok edilmiş, orman örtüsünün kalkmasıyla oluşan erozyon büyük toprak kayıplarına yol açmıştır. Bugün yeryüzünde buz kütleleri dışındaki toprakların yaklaşık dörtte biri otlak olarak kullanılmakta, tarım arazilerinin üçte birinde hayvan besini yetiştirilmektedir.^{4,5} Biyoçeşitlilik kaybının %60'ı doğal flora ve faunanın hayvancılık için tahribine bağlanmaktadır.⁶ Canlı zenginliğini azaltan bir durum da, insanoğlunun 30 türü çiftlik hayvanı olarak ehlileştirmiş ve 8 bin farklı ırk ortaya çıkarmış⁷ olmasına rağmen, endüstriyel hayvancılıkta seri üretim gereği belirli sığır, domuz, koyun, keçi, tavuk, hindi, ördek ve tavşan ırklarının kullanılmasıdır.

Hayvana dayalı ekonomi, bitkiye dayalı ekonomiye göre çok fazla kaynak kullanımını gerektirir ve ekolojik açıdan sürdürülebilir değildir. Proteini bitkiler yerine hayvanlardan alınca onlarca kat fazla enerji harcarız. Bitkisel besin yetiştirirken harcadığımız enerji kazandığımızdan azdır ama hayvan yetiştirirken, kazandığımızdan çok daha fazla enerji harcarız. Kalori hesabıyla, bitkisel gıda yetiştirmek sığır olatmaktan en az 5 kat, tavuk yetiştirmekten yaklaşık 20 kat, besi çiftliğinde sığır yetiştirmekten en az 50 kat verimlidir.⁸

Endüstriyel çiftlikteki bir sığır, açık havada otlayan sığıra göre, o da gıda bitkisine göre çok fazla su tüketir. Hayvancılık sektörünün kullandığı su, her yıl dünyada harcanan suyun yaklaşık %10'unu teşkil etmektedir.⁹ Hayvan yetiştirmek çok toprak ister. 1 hamburger (150 gr biftek) için 3.5 m² toprak, 2300 lt su; 1 kg biftek için 6,5 kg tahıl, 36 kg kaba yem, 15.5 ton su gerekir. Bu sırada 35 kg toprak erozyonla kaybolur, 8 lt benzin harcanır. 1 kg buğday veya arpa için 1300 lt su, 1 kg pirinç için 3500 lt su kullanılır.^{7,10}

BM Gıda ve Tarım Örgütü tarafından yerel ve küresel düzeyde en büyük çevre tehditlerinden biri olarak ilan edilen endüstriyel hayvancılık, insan kaynaklı sera gazı üretiminde büyük pay sahibidir (%18).⁴ Endüstriyel çiftliklerde besi hayvanlarının dışkı ve idrarları, nitrat ve antibiyotikler yeraltı sularını yoğun olarak kirletmektedir. Üreyen gübre insan dışkısının ve kullanılabilenin kat kat üstündedir.

Fabrika-çiftliklerdeki kötü hava yalnız hayvanları rahatsız etmez, etrafta yaşayan insanlar da solunum, sindirim ve sinir rahatsızlıkları yaşar.¹¹ Mezbaha çalışanları bütün iş kolları arasında en yüksek yaralanma ve bedenî-ruhî rahatsızlıklar yüzünden en yüksek iş bırakma oranına sahiptir.^{12,13,14} Hayvanlara koruyucu olarak sürekli verilen antibiyotikler, dünyada insanların kullandığı toplam antibiyotikten fazladır ve artan mikroorganizma direncinin önemli bir sebebidir.¹⁵ Kuş ve domuz gribinin yayılmasında hayvan çiftliklerinin rolü vardır.^{16,17}

5. Etik problem: Et tüketiminin yol açtığı gıda adaletsizliği

İnsanlar zenginleştikçe hayvan kaynaklı gıdanın menüdeki oranı artmaktadır. Modern bir pratik olan 'üç ana öğün' rejimi ve ara öğünlerle günümüzde ortalama bir ABD vatandaşı kullanabileceğinin birkaç katı protein tüketmekte, bunun önemli kısmını hayvansal gıda oluşturmaktadır. Gıda israfı yalnız atılan gıdayı değil, gereğinden fazla yenen gıdayı da içine alır. Fakir coğrafyaların insanları ise yeterli gıdayı, temiz suyu ve pişirmek için gereken enerjiyi bulamamaktadır. (Pişirme çığnemeyi ve sindirmeyi kolaylaştırdığından, yemek için günde en fazla bir saatin yetmesini, az enerji harcayarak fazla kalori almayı sağlar, bazı molekülleri tahrip etse de bazılarını etkinleştirir, mikropları etkisizleştirir, gıdaya lezzet katar. Endüstriyel hayvanların etleri kasta zayıf ve yumuşaktır; kolay pişip kolay çığnendiği için fazla yenir. Tüketici soluk pembe renkte et talep ettiği için buzağılar anemik tutulur.)

Et talebi otlakların ve hayvan gıdası olarak tahıl yetişen toprakların artması ile sonuçlanmakta, üretilen et daha çok zengin ve orta sınıf insanlar tarafın-

dan tüketilmekte, tarım yapılabilen toprakların sürekli genişlemesi mümkün olmadığından, insanların bir kısmının asgari gıda ihtiyacı için gerekli topraklar azalmaktadır. Böylece gereğinden fazla yiyenlerle asgari ihtiyaç düzeyinde yiyemeyenler arasındaki 'yağ uçurumu' artmaktadır ve bunda et iştahı önemli bir etkidir. (Et yiyenler yemeyenlere göre genel olarak daha şişmandır.^{18,19,20,21,22}) Her Kurban Bayramı öncesinde "fakir insanlar yalnız Kurban Bayramında et yüzü görüyor" diye yardım çağrıları duyulur. Fakirlerin et yiyememesinde, gücü yetenlerin yıl boyu et yemesinin payı vardır ve tüketim azalmadan nüfus çoğaldıkça et yiyemeyenler artacaktır.

Son yıllarda gündeme gelen 'helal gıda' sertifikasyonunda ne hayvanların kesim öncesinde yaşadıkları ne de et yemenin tabiata ve açlara etkileri dikkate alınmaktadır. Sertifikayı verenler, alanlar ve referans kabul edenler, bu şartlarda etin ne kadar helal olabileceğini yeniden düşünmelidir.

Kaynakça

- 1 Genesis 1:26-30, 9:1-3.
- 2 El-Bakara 2/29; el-Lokmân 31/20; ez-Zuhruf 43/13; el-Câsiye 45/13.
- 3 Squandering the Seas: How shrimp trawling is threatening ecological integrity and food security around the world. Londra: Environmental Justice Foundation, 2003.
- 4 Steinfeld, H. - Gerber, P - Wassenaar, T.- Castel, V.- Rosales, M. - de Haan, C. Livestock's long shadow: environmental issues and options. FAO, 2006.
- 5 Cassidy, Emily S. - West, Paul C. - Gerber, James S. - Foley, Jonathan A. "Redefining Agricultural Yields: From Tonnes to People Nourished per Hectare." Environmental Research Letters 8/3 (2013). <https://doi.org/10.1088/1748-9326/8/3/034015>.
- 6 Appetite for destruction. World Wide Fund for Nature, 2017.
- 7 Meat atlas: facts and figures about the animals we eat. Heinrich Böll Foundation, Friends of the Earth Europe, 2014.
- 8 Singer, Peter. *Animal liberation*. New York: Ecco, 2002.
- 9 Water use of livestock production systems and supply chains: guidelines for assessment. Livestock Environmental Assessment and Performance (LEAP) Partnership, FAO, 2018.
- 10 Managing water under uncertainty and risk: facts and figures. UNESCO, 2012.
- 11 Andrews BD, Kautza TJ. Impact of industrial farm animal production on rural communities. Pew Commission on Industrial Farm Animal Production.
- 12 Casey, Joan A - Kim, Brent F - Larsen, Jesper - Price, Lance B - Nachman, Keeve E. "Industrial Food Animal Production and Community Health." Current environmental health reports 2/3 (Kasım 2015): 259-271. <https://doi.org/10.1007/s40572-015-0061-0>.

- 13 [Robbins, J. *Diet for a new America*. Stillpoint Publishing, 1987.] Aktaran: CJ, Adams. *The sexual politics of meat: a feminist-vegetarian critical theory*. 20.ed. The Continuum International Publishing, 2010.
- 14 McCarthy C. Those who eat meat share in the guilt. *The Washington Post*, 16.4.1988.
- 15 Human health implications of non-therapeutic antibiotic use in animal agriculture. *The Humane Society of US*, 2008.
- 16 The role of factory farming in the cause and spread of swine influenza. *Compassion in World Farming*, 2009.
- 17 Butler, J. Bird flu: how factory farming is helping spread this killer disease. *Veganfoodandliving.com*, 30.1.2018.
- 18 Tonstad, S - Stewart, K - Oda, K - Batech, M - Herring, R P - Fraser, G E. "Vegetarian Diets and Incidence of Diabetes in the Adventist Health Study-2." *Nutrition, metabolism, and cardiovascular diseases : NMCD* 23/4 (Nisan 2013): 292-299. <https://doi.org/10.1016/j.numecd.2011.07.004>.
- 19 Rosell, M. - Appleby, P. - Spencer, E. - Key, T. "Weight Gain over 5 Years in 21 966 Meat-Eating, Fish-Eating, Vegetarian, and Vegan Men and Women in EPIC-Oxford." *International Journal of Obesity* 30/9 (Kasım 21, 2006): 1389-1396. <https://doi.org/10.1038/sj.ijo.0803305>.
- 20 Vergnaud, Anne-Claire - Norat, Teresa - Romaguera, Dora - Mouw, Traci - May, Anne M - Travier, Noemie - Luan, Jian'an et al. "Meat Consumption and Prospective Weight Change in Participants of the EPIC-PANACEA Study." *The American journal of clinical nutrition* 92/2 (Ağustos 2010): 398-407. <https://doi.org/10.3945/ajcn.2009.28713>.
- 21 Newby, P K - Tucker, Katherine L - Wolk, Alicja. "Risk of Overweight and Obesity among Semivegetarian .," *Am Nutr Sabat J Vegetarian dietary patterns and mortality in Adventist Health Study 2 Med* 1731312301238 81/6 SRC-GoogleScholar (2005): 1267-1274.
- 22 Chiu, Yen-Feng - Hsu, Chih-Cheng - Chiu, Tina H T - Lee, Chun-Yi - Liu, Ting-Ting - Tsao, Chwen Keng - Chuang, Su-Chun - Hsiung, Chao A. "Cross-Sectional and Longitudinal Comparisons of Metabolic Profiles between Vegetarian and Non-Vegetarian Subjects: A Matched Cohort Study." *The British journal of nutrition* 114/8 (October 28, 2015): 1313-1320. <https://doi.org/10.1017/S0007114515002937>.

İslam Hukukuna Göre Hayvan Deneyleri

TUBA ERKOÇ BAYDAR

Dr. Öğretim Üyesi, İbn Haldun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, tubaeerkoc@gmail.com

Giriş

Dünya düzeninde varlık âleminin bir parçası olan hayvanlar, İslam'a göre yeryüzünün halifesi kabul edilen insanların hem mesuliyetinde hem de hizmetindedir. Bu nedenle teklif ile muhatap olan insanın, hayvanlar karşısında birtakım sorumlulukları bulunduğu gibi bazı hakları da vardır. Nitekim İslam hukuku, hayvanların haklarına riayet edilmesi gerektiğini benimsemekle birlikte eti, sütü ve derisi başta olmak üzere hayvanlardan çeşitli şekillerde istifade etmeyi mübah kabul eder.

Günümüzde hayvanlardan istifade edilen alanlardan bir tanesi de onları deneylerde kullanmaktır. Batı literatüründe viviseksiyon (canlı deneyleri) olarak da bilinen hayvan deneyleri, hayvanlara iyi davranma ile hayvanlardan istifade etmenin meşru kılınması arasında durmaktadır. Nitekim hastalıkların patolojisini anlama, insan fizyolojisini keşfetme, biyomedikal tedaviler ve yeni çıkacak ilaçları test etme gibi çok çeşitli alanlarda faydalı sonuçlar çıkartılan deneyler, hayvanların eziyet görmesine veya ölmelerine neden olmaktadır. Bu deneyler, bir taraftan tıbbın ve bilimin gelişmesinde önemli katkılarda bulunurken, diğer taraftan hayvanlara eziyet edilmemesi ilkesini çiğnemektedir. İki ilke arasında gündeme gelen hayvan deneylerinin, İslam'ın mübah kabul ettiği istifade alanlarından biri olup olmadığı bu çalışmada ele alınacaktır.

Çalışmamız üç bölüm olarak kurgulanmıştır. Birinci bölümde, ayet ve hadislerden hareketle İslam'ın hayvanlardan istifade konusundaki teorik yaklaşımı ortaya konulacaktır. İkinci bölümde ise hayvanların etinden, sütünden, derisinden ve yününden yararlanma konusunda fıkıh kitaplarında geçen meseleler incelenerek teorinin pratiğe nasıl yansıdığı üzerinde durulacaktır. Hayvanlara yaklaşım konusunda teorik ve pratik genel ilkeleri sunmayı hedefleyen ilk iki bölümden sonra, hayvan deneyleri konusu işlenecektir. Hayvan deneyleri iki başlık altında ele alınarak, öncelikle ölümlü sonuçlanan durumlar, daha sonra ise ölümlü sonuçlanmayan durumlar üzerinde durulacaktır. İslam hukukunun benimsediği “insanların hayvanlardan istifade edebileceği ilkesi” ışığında deneyler değerlendirilecek ve deneylerin etinden, derisinden yararlanma gibi naslarda geçen asla kıyas edilip edilemeyeceği sorgulanacaktır. Netice itibarıyla, deneylerin hayvan haklarına riayet ile onlardan istifade etme ilkesi arasında nerede durduğu meselesi netleştirilmeye çalışılacak ve son olarak dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durulacaktır.

İslam hukuku açısından hayvan deneylerini müstakil bir şekilde değerlendiren sınırlı bir literatür bulunmaktadır. Genellikle yapılan çalışmalar, İslam'ın hayvan haklarına verdiği önemden bahsetmekte ve hayvanların deneylerde kullanılmasına çok az yer vermektedir. Mohsin Ebrahim, Abdullah el-Mezru' ve Muhammed Mehdi Naderî gibi bazı isimler dışında sınırlı sayıda akademisyenin bu konuyu müstakil bir bölüm veya tezde işlediği görülmüştür. Bu nedenle hedefimiz, nihai karara ulaşmaktan ziyade ciddi bir literatür boşluğu bulunan bu meselenin kısa ve öz bir şekilde ele alınmasıyla literatüre küçük de olsa bir katkı sağlamaktır. Ayrıca İslam hukukuna göre hayvan deneylerini değerlendirerek bu meselenin hangi konularla irtibatlı olduğunu ortaya koymaktır.

I. Hayvanlardan İstifade Etmenin Teorik Zemini ve Pratik Meseleler

Kur'an'ı Kerim'de hayvanların etinden, sütünden, derisinden ve yününden insanların faydalanabileceğine dair temel ilke açık bir şekilde yer almaktadır. Mu'min suresinin 79. ve 80. ayetleri ile Nahl suresinin 5. ve 6. ayetleri bu konudaki en açık ayetlerdendir. Mu'min suresinin 79. ve 80. ayetlerinde “Bir kısmına binersiniz, bir kısmını da yiyesiniz diye sizin için hayvanları yaratan Allah'tır. Onlarda sizin için daha nice faydalar vardır. Gönüllerinizdeki bir arzuya, onlara binerek ulaşırsınız. Onların ve gemilerin üstünde taşınırsınız.” buyrulmaktadır. Nahl suresinin 5. ve 6. ayetlerinde ise “Hayvanları da O yarattı. Onlardan sizin için ısıtıcı (şeyler) ve birçok faydalar vardır. Onlardan bir

kısmını da yersiniz. Ayrıca akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken sizin için bir güzellik (bir zevk) vardır.” denilmektedir.

Her iki ayetin de tefsirine bakıldığında insanların hayvanlardan istifade edileceği ve bunun da insanlar için birer nimet olduğu konusunda müfessirlerin ittifak ettiği görülmektedir.¹ Örneğin, insanlar için hayvanlarda maslahat ve faydanın bulunduğunu söyleyen İbn Kesir (ö. 774), hayvanların yünlerinden ve kıllarından giyecek yapıldığını, sütlerinden ve etlerinden de istifade edildiğini, ayrıca taşımacılıkta da kullanılarak ağır yüklerin taşınmasında yardımcı olduklarını vurgular. İbn Kesir’e göre bunların zikredilmesinin nedeni hayvanların insanlara birer nimet olarak yaratıldığını vurgulamak içindir.²

Fahreddin Râzî (ö. 606) ise Nahl suresindeki 5. ve 6. ayeti tefsir ederken, ilginç olarak nitelendirdiği bazı noktalar üzerinde durur. Fahreddin Râzî’ye göre insanlardan sonra yeryüzündeki en kıymetli canlı, kendilerine zahiri ve batini hisler verilerek kıymetli kuvveler tahsis edilmiş olan hayvanlardır. Hayvanlar ise kendi aralarında iki kısma ayrılır. Bunlardan birincisi, insanların istifade ettiği hayvanlar, ikincisi ise insanların istifade etmediği hayvanlardır. Râzî’ye göre birinci grup hayvanlar ikinci gruptakilerden daha kıymetlidir. Çünkü birinci grup, canlıların en kıymetlisi olan insana hizmet etmektedir. İnsanın yararlandığı hayvanları da kendi içinde iki kısma ayıran Razi, birinci kısma yeme - içme gibi zaruri ihtiyaçlar dolayısıyla istifade edilenleri, ikinci kısma ise ziyaret gibi zaruri olmayan durumlar için istifade edilenleri katmaktadır. Râzî’ye göre bu iki grup içerisinde birinci grup hayvanlar, ikinci gruba göre daha kıymetlidir. Nitekim ayette de özellikle birinci gruptan bahsedilmesinin nedeni budur. Râzî’ye göre ayette geçen bu birinci grup hayvanlar “enam” kelimesi ile ifade edilen koyun, deve, keçi ve sığırdır.³ Daha sonra “lekum” ifadesi ile hayvanların insanlar için yaratıldığını söyleyen Râzî, ayette ilk olarak yeme, içme, giyinme gibi zaruri menfaatlerin sıralandığını, daha sonra ise zaruri olmayan faydalar üzerinde durulduğunu ifade etmektedir.⁴ Görüldüğü gibi İbn Kesir gibi Râzî de herhangi bir ihtilaftan söz etmeden hayvanların insanların

.....

1 İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993), IX, 4430-4431; Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, 606/1210, *Mefâtihü'l-Cay (Tefsir-i Kebir)*, trc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, (İstanbul: Huzur Yayınları, 2013), XIV, 164.

2 İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, IX, 4430-4431.

3 Râzî, *Mefâtihü'l-Cayb*, XIV, 164.

4 Râzî, *Mefâtihü'l-Cayb*, XIV, 165.

istifadesine sunulduğunu söylemektedir. Hatta Râzî'ye göre insanların istifade ettiği hayvanlar bu özelliklerinden dolayı diğer hayvanlardan daha üstündür. Râzî, bu yorumu ile insanların hayvanlardan istifade etmelerinin meşruiyetini vurgulamakla kalmamış, ayrıca bu nedenle mezkûr hayvanların diğerlerinden üstün olduğunu söyleyerek meseleye farklı bir boyut katmıştır.

Mu'min ve Nahl sureleri dışında hayvanlardan istifade edilebileceğini gösteren başka ayetler de vardır. Bu ayetlerde de İbn Kesir ve Râzî'nin de ifade ettiği gibi hayvanların, insanların istifadesine sunulduğu düşüncesi desteklenmektedir. Nitekim mezkûr ayetler dışındaki diğer ayetlerde de hayvanların etinden (el-Mu'min 40/79-80; en-Nahl 16/5), balından (en-Nahl 16/69), sütünden (en-Nahl 16/66), yün ve kılından (en-Nahl 16/80) istifade edildiği, binek (ez-Zuhruf 43/12) olarak kullanıldığı zikredilir.

Netice itibarıyla Kur'ân-ı Kerim'deki konu ile irtibatlı ayetler incelendiğinde, hayvanlardan istifade konusunda naslardan hareketle cevazın söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Zira naslarda herhangi bir ihtilafa neden olmayacak biçimde, hayvanlardan ne şekilde istifade edilebileceğinin örnekleri verilmiştir. Bu nedenle bu konu üzerinde daha fazla durmadan bir sonraki başlıkta fıkıh eserlerinde zikredilen meseleler ile teorinin pratiğe nasıl dönüştüğü üzerinde durulacaktır. Daha sonra ise bu istifadenin deneyleri de kapsayıp kapsamayacağı sorgulanacaktır.

II. İslam Hukukuna Göre Hayvanlardan İstifade Alanları

Hayvanlar ile ilintili meseleler fıkıh eserlerinde “zebah” veya “sayd” gibi müstakil başlıklar altında incelenmekle birlikte, çeşitli bahisler içerisinde dağınık bir şekilde de yer alır. Bu bahisler bir bütün olarak incelendiğinden hayvanların etinden, sütünden, yumurtasından, derisinden, tüyünden, yününden yararlanma veya binek ve yük taşımada, av ve yarıştta kullanma şeklinde çok çeşitli alanlarda hayvanlardan istifade edilebileceği üzerinde durulduğu ve bu istifadenin çerçevesine değinildiği görülmektedir. Fukahaya göre hayvanlardan istifade etmenin caizliği konusunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir.⁵ Ancak bu istifadenin hangi alanlarda olduğu ve sınırları konusunda

.....

5 Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, thk. Muhammed Adnan b. Yasin Derviş, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1998), IV, 144; İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, thk. Ali Muhammed Muavvez, Âdil Ahmed Abdülmecûd, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013), 423; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Müri,

farklı yaklaşımlar vardır. Fıkıh literatüründe hayvanlardan istifade hususunda üzerinde en çok durulan konuların başında hayvan etiyle ilgili meseleler gelir. Fıkıh eserlerinde hayvanların etinden yararlanma konusu, karada yaşayan hayvanlar ve suda yaşayan hayvanlar olmak üzere iki ana kısımda incelenir.

Karada yaşan hayvanlar konusunda helal ve haramlık ölçütü ilk olarak ayet ve hadislerden hareketle belirlenmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de genel bir ölçü olarak iyi ve temiz şeylerin helal, kötü ve pis şeylerin de haram kılındığı belirtilir (el-Mâide 5/4). Hadislerde ise bu hususta daha fazla ayrıntıyı bulmak mümkündür. Ancak bu konu hakkında teorisinin en ince ayrıntısına kadar işlendiği yer fıkıh eserleridir. Ayet ve hadislerden hareketle fukaha, karada yaşayan hayvanlar içerisinde eti yenilmeyen hayvanları çeşitli kategorilere ayırır. Bazı ihtilaflar olmakla beraber, fukahaya göre genellikle eti yenmeyen hayvanlar kurt, aslan, kaplan gibi yırtıcı hayvanlar; sırtlan, kuzgun ve karga gibi leş ve pislik yiyen hayvanlar; yılan, sinek, fare ve böcek gibi tabiatı itibariyle temiz kabul edilmeyenler; akrep, ahtapot ve örümcek gibi zehirli hayvanlardır.⁶ Ayrıca Hanefilere göre sincap, tilki ve kertenkele gibi hayvanların yenilmesi de haramdır. At eti fukahanın çoğunluğuna göre helal, Ebu Hanife'ye göre hürmeten haram kabul edilir.⁷

Suda yaşayan hayvanlar konusunda ise Hanefiler, sadece balık türlerinin helal olduğunu söyleyerek, balık dışında kalan, midye, ıstakoz, yengeç, kaplumbağa, karides ve kurbağa gibi hayvanların yenilmesini haram kabul ederler.⁸ Hanefiler dışındaki üç mezhep ise bu konuda çerçeveyi daha geniş tutar. Örneğin Malikîler, deniz domuzu dışında su ürünlerinin tamamını helal kabul ederken⁹, Şâfiîler ise su ürünlerini genel olarak helal saymakta ancak yılanı zehirli olduğu için, kurbağa, kaplumbağa ve yengeci tabiatı itibariyle hoş ka-

.....

el-Minhâc, Tuhfetu'l Muhtâc içerisinde (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011) IV, 271; İbn Hacer el-Heytemî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, 974/1567, *Tuhfetu'l-Muhtâc*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), IV, 271; Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. Muhammed Muhammed Tamir, Şeyh Şerif Abdullah, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), VI, 159. Klasik fıkıh eserlerinde insanların hayvanlardan istifade etmelerinin caiz olduğuna dair doğrudan bir ifade yer almasa da hangi hayvanların yenilip hangi hayvanların yenilemeyeceği üzerinde durmaları bu kaideyi benimsediklerini gösterir.

6 Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, IV, 144; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-Muhtâc*, IV, 271; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, VI, 159.

7 Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, IV, 149.

8 Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, IV, 144.

9 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 423-425.

bul etmedikleri için, su domuzu ve su köpeğini ise aslı itibariyle ele aldıkları için haram kabul ederler.¹⁰ Hanbelîlerin ise su hayvanlarının kanı olanlarını boğazlamak şartıyla helal, diğer su ürünlerini ise genel olarak helal kabul ettikleri görülmektedir.¹¹

Fıkıh eserlerinde, etinden sonra gündeme gelen önemli istifade alanlardan bir diğeri de hayvanların derisinden yararlanmaktır. Nahl suresinin 80. ayetinde ifade edildiği gibi hayvanların derisinden yararlanma konusunda ittifak vardır. Ancak bu ittifakla birlikte hangi hayvanın derisinden doğrudan yararlanılabileceği, hangisinden ise belli bir işlem neticesinde istifade edilebileceği konusunda birtakım ihtilaflar söz konusudur. Konunun daha fazla uzatılması için burada ayrıntılara yer verilmeyecektir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için, fıkıh eserlerinde geçen “tabaklama” konusu incelenmelidir. Bu bölümler dışında da, “et’ime” , “sayd” ve “zebaih” başlıklı kısımlarda hayvanlardan ne şekilde istifade edilebileceğine dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Netice itibariyle, fıkıh eserlerine bakıldığında hem etinden hem de derisinden insanların istifade edebileceğine dair örnekler oldukça ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Çeşitli ihtilaflar söz konusu olsa da hayvanların etinden, sütünden, derisinden olmak üzere çok çeşitli alanlarda yararlanılabileceği hususunda herhangi bir ihtilafın söz konusu olmadığı, bunun yerine hangi hayvanlardan hangi şekillerde istifade edileceğinin tartışıldığı görülmektedir. Nitekim naslarda ifade edildiği gibi hayvanlar insanların istifadesi için yaratılmıştır. Hayvanların etinden, sütünden, derisinden yararlanmak ise bu istifadenin çeşitli şekilleridir. Hayvan deneyleri de etinden istifade etmeye benzer şekilde insanların faydası için gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle hayvanların eti ve derisinde olduğu gibi, deneylerde de hayvanlardan istifade etmenin caiz olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Bu sorunun cevabının sistematik bir şekilde verilebilmesi için mesele iki aşamalı olarak ele alınacaktır. Öncelikle doğrudan hayvanların ölümüne neden olan deneyler analiz edilecektir. Bu başlıkta deneylerde hayvanların öldürülmesinin İslam hukukuna göre hayvanları öldürme gerekçelerinin içerisinde görülüp görülemeyeceği tartışılacak, daha sonra ise doğrudan hayvanların ölümü ile sonuçlanmasa da hayvanların eziyet görmesine veya doğal ortamlarından koparılmalarına neden olan deneyler üzerinde durulacaktır.

.....

10 Şirbînî, Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc, VI, 159-160.

11 İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 4. bs., (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1419/1999) \ XIII, 345.

III. İslam Hukukuna Göre Hayvanların Deneylerde Kullanımı

A. Hayvanların Ölümüne Neden Olan Deneyler

Kur'an-ı Kerim'de yer verilen genel ilkeler ile birlikte hayvanlara muamele konusunda ayrıntılı bilgiler hadislerde yer almaktadır. Hadislerde açık bir şekilde haksız yere herhangi bir hayvanın öldürülmesinin yasaklandığı görülmektedir. Hz. Peygamber, "Haksız yere bir kuş veya ondan daha büyük bir hayvanı öldüren kimseden Allah'ın mutlaka hesap soracağını"¹² buyurur. Aynı şekilde konu ile ilgili başka bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v) karınca gibi bazı hayvanların öldürülmesini yasakladığını¹³ söylemektedir.

Mezkûr hadislerden de anlaşıldığı üzere, herhangi bir sebep olmadan hayvanların öldürülmesi yasaklanmıştır. Ancak bu yasakla birlikte, daha önce ifade edildiği gibi, hayvanlardan istifade etmeye ilkesel olarak izin verilir. Nitekim etinden yararlanmak amacıyla usulüne uygun bir şekilde hayvanların kesilmesi caizdir. Aynı şekilde derisinden yararlanmak üzere belli şart ve teknikler gözetilerek hayvanların kesilmesinde herhangi bir sakınca yoktur. Buradan hareketle, hayvanların deneylerde kullanılmasının, sebepsiz yere hayvanların öldürülmesini yasaklayan emirlere mi, yoksa eti gibi çeşitli şekillerde istifadenin izin verilmesine mi kıyas edileceği sorusu akla gelmektedir. Bu başlıkta böyle bir kıyasın yapılabilmesi için öncelikle hayvanların öldürülme gerekçelerine dair "asıllar" sıralanacak, daha sonra ise deneylerin bu gerekçelerden biri olup olamayacağı üzerinde durulacaktır.

Naslar başta olmak üzere fıkıh eserlerinde temelde beş ana sebep çerçevesinde hayvanların öldürülebileceğinden bahsedilir. Bu sebepler; hayvanların zararından korunma, fayda ve ihtiyaç, ibadet ve kurban, düşmanın faydalanmaması için ve hayvanın çektiği acıdan dolayı öldürme olmak üzere beş ana gruba ayrılır. Bu sebepler arasında ilk sırada yer alan "hayvanları zararından korunmak amacıyla öldürmek" naslara dayanmaktadır. Hz. Peygamber, akrep, yılan gibi hayvanların zarar vermesinden endişe edildiğinde öldürülebileceğini söylemiştir.¹⁴ Bu nedenle fukahaya göre zararlı hayvanların zararından emin olmak için öldürülmesi mümkündür.¹⁵ Ancak hadiste ifade edildiği gibi,

.....

12 Nesâî, Sayd, 34; Nesâî, Dahâyâ, 42.

13 Ebu Davud, Edeb, 176.

14 Buhârî, Cezâü's-sayd, 7; Müslim, Selâm, 127.

15 Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Esen, *İslam Hukuku Açısından Hayvanlar*, (İzmir: Can Matbaa, 2013); Sabri Erturhan, "Hayvan Öldürme ile İlgili Fikhî Hükümler", *Bilimname XVII*, 2009/2, 102-107.

burada dikkat edilmesi gereken husus, bu hayvanların zarar vereceğinden endişe edildiği durumda öldürmenin gerekçelendiğidir. Zarar vermeyeceğinden emin olduğu bir durumda keyfi bir sebeple hayvanların öldürülmesi ise daha önce ifade edildiği gibi yasak kapsamında değerlendirilmelidir.

Hayvanları öldürmenin bir diğer gerekçesi ise herhangi bir fayda gözetilerek kesilmesidir. Daha önce ifade edildiği gibi yeryüzünün halifesi olarak kabul edilen insanın hem hayvanlara karşı sorumluluğu hem de hakkı vardır. Bu hakların başında hayvanlardan çeşitli şekillerde istifade etmek gelir. Hayvanın etinden, derisinden, tüy ve kılından istifade edilir, hayvan binek olarak kullanılır veya satılarak maddi kazanç elde edilir. Bu gibi nedenlerden ötürü insanların hayvanları boğazlaması, kesmesi, satması veya onlardan herhangi bir şekilde istifade etmesi caiz görülmüştür. Ancak üzerinde önemle durulması gerekir ki, hayvanlara karşı bu muamelelerin caizliği onlardan istifade etme ile sınırlanmıştır. Nitekim herhangi bir fayda elde edilmeksizin keyfi sebepler ile hayvanların öldürülmesi yasaklanmıştır. Bu hususta Hz. Peygamber'in (s.a.v) etlerini yeme niyeti olmaksızın sırf zevk için hayvan avlanmasını yasakladığını¹⁶ hatırlatmak gerekir.

Ayrıca hayvanların öldürülmesi konusunda fıkıh eserlerinde yer verilen ve teorik zemini tamamlayan iki önemli örnek bulunmaktadır. Bu örneklerin başında düşmanın faydalanmaması için hayvanların öldürülmesinin caiz olup olmadığı sorusu gelir. Hanefilere göre, düşmandan elde edilen fakat Müslüman ülkeye götürülemeyen ganimet hayvanların kesilerek yakılması caizdir. Çünkü bu hayvanları düşmanın yeniden ele geçirmesi güçlenmesine vesile olacaktır. Oysa savaşmanın amacı düşmanın zayıf düşmesini sağlamaktır. Bu nedenle hayvanların yakılması Hanefi mezhebine göre caizdir.¹⁷ Şâfiilere göre ise böyle bir sebepten dolayı hayvanların öldürülmesi caiz değildir. Önemli Şâfiî âlimlerden Maverdî'ye göre düşmanın atları, koyun ve deve gibi hayvanları Müslümanlar tarafından ele geçirildiğinde, yeme ihtiyacı dışında bu hayvanların öldürülmesi caiz değildir. Müslümanlar bu hayvanları götürme imkânına sahip değillerse öldürmek yerine düşmana bırakmaları gerekir. Düşmanın zayıf düşmesi veya husumeti sebebiyle bu hayvanlara zarar verilemez. Çünkü Hz. Peygamber yeme ihtiyacı dışında hayvanların öldürülme-

.....

¹⁶ Nesâî, Dahâyâ, 42.

¹⁷ Mergînânî, Ebu'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, (el-Înâye içerisinde), thk. Ömer b. Mahrûs (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007), III, 276; Babertî, Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd b. Ahmed Baberti, 786/1384, *el-Înâye fî şerhi hidâye*, thk. Ömer b. Mahrûs (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007), III, 276-285.

sini yasaklamaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber, sebepsiz yere bir kuşu öldüren kimseden kıyamette hesap sorulacağını söylemiştir. Sahabeler “sebeb nedir” diye sorduklarında Hz. Peygamber (s.a.v) “Kesilip yenilmesidir, boğazının koparılıp atılması değildir.” buyurmuştur. Buna ek olarak düşmanı zayıflatmak amacıyla hayvanların kesilmesinin caiz olduğu düşünüldüğünde düşmanın kadınlarının ve çocuklarının da öldürülmesinin caiz olması gerekir. Nitekim, kadınlarının ve çocuklarının öldürülmesi düşmanı daha zayıf düşürecek bir eylemdir. Oysa bu, ittifakla caiz değildir. Bu nedenle, düşmanı zayıflatmak amacıyla hayvanların öldürülebileceğini söylemek doğru değildir.

Ayrıca Maverdî'ye göre hayvanlarda iki ayrı dokunulmazlık vardır. Birincisi sahibi olmasından, diğeri ise yaratıcısından dolaydır. Sahibinin kâfir olması hasebiyle sahiplik açısından hayvanın dokunulmazlığı ortadan kalksa da, yaratıcısı açısından dokunulmazlığı devam etmektedir. Nitekim Allah'ın yarattıkları oldukları için hayvanların birtakım hakları bulunmakta, bu sebeple hayvanın sahibi bile onu aç ve susuz bırakma hakkına sahip olmamaktadır.¹⁸

Hayvanların öldürülmesinin cevazı konusunda ihtilafli olan meselelerden ikincisi ise hayvanın çektiği acıdan ötürü öldürülmesidir. Bu konuda olumlu ve olumsuz olmak üzere iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Hanefilerin de aralarında bulunduğu birinci yaklaşıma göre hayvanların çektiği acıdan dolayı öldürülmesi caizken¹⁹ Hanbelî âlimlerinin de aralarında bulunduğu ikinci yaklaşıma göre ise caiz değildir.²⁰

Görüldüğü gibi hayvanların öldürülmesi konusunda fukaha belli bir sebep çerçevesinde hayvanların öldürebileceği konusuna olumlu yaklaşmaktadır. Şâfiî ve Hanbelî âlimlerin bu konuda çerçeveyi daha dar tuttıkları, çoğunlukla bu sebebi yeme ihtiyacı ile sınırladıkları, Hanefî âlimlerin ise daha geniş bir çerçevede meseleye yaklaştıkları görülmektedir. Fukahanın bu olumlu yaklaşımı ve yeme ihtiyacı, zararından korunma gibi çeşitli sebepler çerçevesinde hayvanların öldürülmesine cevaz verilmesi çeşitli amaçlar için hayvanların deneylerde kullanılabilmesi sonucuna götürmektedir. Ancak bu mantiki kıyas ile birlikte, bu meseleye benzer meselelerin nasıl bir sonucunun olduğunun değerlendirilmesi gerekir.

.....

18 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdî, 450/1058, *el-Havi'l-kebir hüve Şerhu Muhtasari'l-Müzeni*, tahkik ve talik Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994/1414), XIV, 190-191.

19 Muhammed b. Ahmed Uleyş, *Minehu'l-celil şerhu muhtasari Siydî Halîl*, (Beyrut: yy. 1409/1989), II, 433-435.

20 Buhûti, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*, V, 495.

Klasik fıkıh literatüründe hayvan deneylerine günümüzde söz konusu olduğu şekliyle yer verilmemekle birlikte, bu meseleye benzer şekilde, yeme dışında hayvanların öldürülüp öldürülmeyeceğinin tartışıldığı görülmektedir. Bu meseledeki tartışmalarda iki temel görüşün olduğunu söylemek mümkündür. Aralarında Şâfiî âlimlerin de bulunduğu birinci grup âlimlere göre yeme ihtiyacı dışında hayvanların öldürülmesi caiz değildir.²¹ Bu âlimlerin esas aldıkları deliller ise, Hz. Peygamber'in yeme dışında hayvanların öldürülmesini yasaklaması,²² ilaç yapımı için hayvanların öldürülmesinin zaruretini daha alt derecesi olan "hacet" olarak nitelendirilmesi, Kur'an'da da ifade edildiği üzere yeryüzünde fesat çıkarmanın yasaklanması²³ şeklinde sıralanmaktadır.

Aralarında Hanefîlerin de bulunduğu ikinci grup âlimler ise, sahih bir neden olması şartıyla yeme dışında başka bir sebep vesilesiyle de hayvanların öldürülmesinin caiz olduğunu savunmaktadır.²⁴ Bu görüş sahiplerinin delili ise Maide suresinin 2. ayetidir. Bu ayette "ihramdan çıktığınızda avlanın" denilmekte ve yeme gibi herhangi bir kayıt konulmamaktadır. Bu nedenle hayvanları yeme ihtiyacı dışında da avlamak caiz kabul edilmektedir. Ayrıca yemede olduğu gibi, hayvanı derisi, yünü ve ilaç yapımı için öldürmek de insanın maslahatıdır. Bakara suresinin 29. ayeti, Câsiye suresinin 13. ayeti, Hac suresinin 30. ayeti ve Lokman suresinin 20. ayetinde ifade edildiği gibi yeryüzündeki her şey insanlar için yaratıldığı gibi hayvanlar da insanların istifadesine sunulmaktadır.

Netice itibarıyla, özellikle Hanefî âlimlere göre insanların maslahatı söz konusu olduğunda yeme ihtiyacı dışında da hayvanların öldürülmesi caizdir. Hayvan deneylerini de bu kapsamda görmek mümkündür. Nitekim deneylerin, insan fizyolojisini anlamaktan, hastalıkların yapısını veya tedavi sürecini keşfetmeye kadar birçok faydası bulunmaktadır. Beyin ameliyatlarının günümüzde başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesinde hayvanlar üzerinde yapılan deneylerin önemli bir katkısı olmuştur. Aynı şekilde organ nakillerinin de öncelikle hayvanlar üzerinden denendiği ve bu denemelerin organ naklini önemli ölçüde geliştirdiği bilinmektedir. Allah bazı hayvanları insanlara ya-

.....

21 Maverdî, *el-Havi'l-kebir*, XIV, 190-191.

22 Hadis kitaplarında yaptığımız tarama sonucunda bu hadisin kaynağına ulaşamadık. Askalanî de Hidaye ve şerhlerinde geçen bu hadisi bulamadığını yalnızca *Muvatta'*da Hz. Ebu Bekir'in sözü olarak geçtiğini söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer Askalanî, 852/1449, *ed-Diraye fi tahrici'l-ehâdisi'l-Hidaye*, thk. Hamid Abdullah, (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye) II, 234.

23 Rekâdî Ahmed, *Riayetu'l-Hayvân*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Vehrân Üniversitesi 2013, 68.

24 Merginânî, *el-Hidâye* III, 276; Babertî, *el-İnâye*, III, 276-285.

kın bir şekilde yaratmıştır. Bu nedenle ilaç ve tedavi yöntemlerinin insanlar üzerinde uygulanmadan önce hayvanlar üzerinde denenmesi daha az zarara neden olacaktır. Ayrıca “Zararı eşed zararı ehaf ile izale olunur” kaidesi de bizi bu sonuca götürmektedir. Zira hayvanların deneylerde kullanılması her ne kadar eziyet ve ölüme sebebiyet vermesiyle zarar olarak kabul edilse de, tedavi yöntemlerinin veya yeni çıkan ilaçların insanlar üzerinde doğrudan denenmesi daha büyük bir zararı ifade etmektedir. İki zarar ile karşılaşıldığında daha az zarar vereni seçmek gerekir.

B. Ölüme Sebebiyet Vermeyen Deneyler ve Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Hayvanlar üzerinde gerçekleştirilen deneylerin bazıları doğrudan hayvanların ölümü ile neticelenirse de onların doğal ortamdan koparılmasına ve onlara deneyler esnasında eziyet edilmesine neden olmaktadır. Bir önceki başlıkta ifade edildiği gibi belli şart ve koşullar çerçevesinde, hayvanların etinden, sütünden, derisinden ve yününden istifade edilmesi hayvanların ölümüne neden olmayan deneylerde de hayvanlardan istifade edilebileceği sonucuna götürmektedir. Ancak bu sonuç ile birlikte hayvanların kesim anında bile son derece titiz olunması gerektiğini tavsiye eden İslam’ın, hayvanlar ile muamelede birçok kural ve şart getirdiğini unutmamak gerekir. Bu nedenle hayvanları deneyde kullanırken dikkat edilmesi gereken önemli hususların bulunduğu altını çizmek gerekir.

Hayvan deneylerinde dikkat edilmesi gereken hususların başında hayvanlara eziyet edilmemesi ve onlara merhametle muamelede bulunulması gelir. Nitekim Allah Teâla hayvanları insanların istifadesine sunmakla birlikte onlara merhametle muamele edilmesini emretmiştir. Aynı şekilde hadislerde de hayvanlara merhametle muamele edilmesi ve eziyet edilmemesi gerektiği sıkça vurgulanır. Hz. Peygamber (s.a.v) “Şu dilsiz hayvanlar konusunda Allah’tan korkun!”²⁵ diyerek insanları açık ve net bir şekilde uyarmıştır. Ayrıca hadislerde nakledildiği üzere günahkâr bir kişinin kuyudan su çekerek köpeğe su vermesi günahlarının affedilmesini sağlarken²⁶ kediye eziyet eden bir kadın ise ahirette azaba uğramaktadır.²⁷ Nevevî, kediye eziyet eden kadının ahirette azaba uğrayacağını bildiren hadisin yorumunda bu kadının Müslüman olma-

.....

25 Ebû Dâvûd, Cihâd, 44.

26 Buhârî, Mezâlim, 23.

27 Buhârî, Bed’ü'l-halk, 16.

sına rağmen cehenneme gitmesinin nedeninin hadisten de anlaşıldığı üzere kediye eziyet etmesi olduğunu belirtir. Nevevî'ye göre kadının kediyi aç bırakması küçük bir günah değil, aksine ısrarla yapmasından dolayı büyük bir günahtır.²⁸

Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.v) hayvanlara “müsle” yapana lanet ederek kızmıştır.²⁹ Müsle, işkence anlamına gelir. Özellikle ağız, burun gibi organların koparılması³⁰ şeklinde yapılan işkence uygulamalarının insanlara yapılması yasaklandığı gibi hayvanlara yapılması da yasaklanmıştır. Hayvanlara eziyet etmeyi, işkence yapmayı yasaklayan hadislerden hareketle fukahaya göre de hayvanlara eziyet etmek haramdır.³¹ Bu konudaki naslar oldukça açık ve nettir.

Hayvanlara eziyet edilmesi veya müsle yapılmasının yasaklanmasının yanında hayvanlara kötü söz söylemenin, gücünün üstünde çalıştırmanın ve gereksiz yere yormanın da yasaklandığı görülür. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) hayvana kötü söz söyleyen bir sahabîyi uyarmıştır.³² Hz. Peygamber'in (s.a.v) bu uyarısına dayanarak bazı fakihler, hayvana sövmeyi âdet haline getirenin şahitliğinin kabul edilmeyeceğini ve hayvanına lanet edenin elinden o hayvanın alınarak sadaka olarak verileceğini söylemişlerdir.³³ Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayvanları gücü üzerinde çalıştıranları azarladığı³⁴ bilinmektedir. Bizatihi Hz. Peygamber'in (s.a.v) örnekligi ile hayvanlara eziyet edilmemesinin önemle vurgulanması ve kötü sözün bile yasaklanması, Batı dünyasında bir zamanlar yaygın olarak kabul edilen hayvanların acı çekmediği düşüncesinin benimsenmediğinin göstergesidir.³⁵

Ayrıca süt sağımının da düzgün yapılması, belirlenen hususlar arasındadır. Nitekim Hz. Peygamber, sağım sırasında koyunları incitmek için sağıcıların

.....

28 Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, 676/1277, *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî, el-Minhac fi şerhi Sahihi Müslim b. Haccac*, (Müessisetu Kurtuba, 1991), XIV, 344-345.

29 İbn Mâce, Zebâih, 10.

30 Şamil Dağcı, “İşkence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23: 429-433.

31 Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*, (Beyrut: Alemlü'l-Kutup, 1983), V, 494.

32 Ebû Dâvûd, Edep, 85.

33 İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed Makdisî Râminî İbn Müflih, 763/1362, *Kitâbü'l-Füru'*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, 4. bs., (Beyrut : Âlemül-Kütüb, 1985), V, 611-612; Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*, V, 494.

34 Ebû Dâvûd, Cihâd, 44.

35 Mohsin Ebrahim Abul Fadl, *Organ Transplant, Euthanasia, Cloning, and Animal Experimentation, an Islamic View*, (The Islamic Foundation, 2001), 10.

tırnaklarını kesmelerini istemiştir.³⁶ Yavrunun içeceği sütün alınmaması ve anne sütünün yavrusuna yetmemesi durumunda, sahibin yavru için süt temin etmesi gerekir. Çünkü yavrunun nafaka sorumluluğu sahibinin üzerindedir.³⁷

Deney hayvanlarının işaretlenmesi, damgalanması ve çizilmesi konusunda ise hadisler önemli bir zemin sağlamaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) hayvanların yüzünün çizilmesi, dağlanması gibi yollarla işaretlenmesini (vesm) yasaklamıştır.³⁸ Ancak zekât ve cizye için kulak ve kalçalarının işaretlenmesine izin vermiştir.³⁹ Bu rivayetlerden hareketle âlimler hayvanın yüz dışındaki bölgelerinde meşru bir gerekçe sebebiyle işaretlenme yapılabileceğini söylemişlerdir. Ancak burada yüzün istisna edilmesi önemlidir. Nitekim Buhutî, Hz. Peygamber'in (s.a.v) yüze vurmaya yasakladığı hadisinin hayvanları da kapsadığını söylemiştir.⁴⁰ Nevevî ise zekât ve cizye olarak toplanan hayvanların işaretlenmesinin ittifakla caiz olduğunu aktarır. Nevevî'ye göre bunun caiz olmasının nedeni, zekât hayvanlarının diğer hayvanlarla karışmamasıdır. Bir başka deyişle bu durumda zaruret söz konusu olmaktadır. Ancak Ebu Hanife gibi bazı Hanefî âlimler işaretlemeyi hayvanlara eziyet olarak gördüğünden caiz görmemiştir. Hanefilere göre vesm denilen işaretlemenin yüz dışında bir yere yapılması gerekir. İhtiyaç olmadığı halde dağlamak ise haramdır.⁴¹ Bu nedenle, deneylerde hayvanlar kullanılırken dağlama, gereksiz yere damgalama, işaretleme gibi uygulamalarda dikkat edilmesi gerekmektedir.

Netice itibariyle hayvan haklarına riayet konusunda belirlenen kuralların, deney hayvanlarına muamelede de söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Hayvan haklarına riayet konusunda önemli bilgiler veren İzz b. Abdisselam'ın *Kavâidü'l-ahkâm fî mesâlihî'l-enâm* adlı eserine özetle yer vermek faydalı olacaktır. Bu eserinde zikrettiği üzere, İzz b. Abdisselam'a göre hayvanların insanlar üzerinde birtakım hakları bulunmaktadır. Bu hakların başında, sahibine yarar sağlamayacak bir durumda olsa bile, hayvanın emsalleri ölçüsünde bakımının yapılması, hayvana taşıyabileceğinden fazla yük yüklenmemesi, kendi cinsinden olsa bile onu yaralayacak başka hayvanlar ile bir arada tutulmaması, kesildiğinde büyük bir hassasiyet ile kesilerek vücudu tamamen

.....

36 İbn Hanbel, *Müsned*, III, 484.

37 Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*, V, 494.

38 Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 52.

39 Buharî, *Libâs*, 22.

40 Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*, V, 494.

41 Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhayyiddin Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necip el-Mutîi, (Cidde: MEktebetu'l-İrşâd, ty), VI, 152-155.

soğumadan derisinin yüzülmemesi, kemiklerinin kırılmaması gerekir. Ayrıca hayvanın yavrusunun gözleri önünde kesilmemesi, yavrusundan ayrılmaması, barınağının imkân ölçüsünde güzelleştirilmesi gerekir.⁴²

Sonuç

Hayvanların bakımı ve korunması için özel vakıfların kurulması, hadislerde özel bir bölüm açılması ve hayvanların haklarını korumak için müstakil birçok eserin yazılması İslam medeniyetinin hayvan haklarına ne derece önem verdiğini gösterir. Ancak bu önem, hayvanların insanların hizmetine sunulmasına engel değildir. Allah'ın dünya düzeninde halk ettiği sünnetullah çerçevesinde insanlar hayvanlardan istifade etmekte ve onları çeşitli şekillerde kullanmaktadır. Bu nedenle ilkesel olarak hayvanların insanların hizmetine ve istifadesine sunulduğu kaidesinden hareketle, deneylerde de kullanılabilmesi sonucuna varmak mümkündür. Hayvanların etinden yeme, sütünden içmede olduğu gibi, deneylerde kullanılması da bazı şart ve koşullar dikkate alındığı takdirde caizdir.

Bu sonuçla birlikte İslam, antroposentrik düşüncede olduğu gibi en önemli yaşam formunun insan yaşamı olduğu, diğer yaşam formlarının sadece insan yaşamını etkilediği veya yararlı olduğu ölçüde önemli olduğu düşüncesini kabul etmez. Hayvanlar da insanlar gibi Allah tarafından yaratılmıştır. İnsanlar, hayvanlardan istifade etme hakkına sahip olsalar da hayvanlar üzerinde dilediği gibi davranma hakkına sahip değildir. Nitekim bir kimse sahip olduğu hayvanı bile aç bırakmamakta ve takat getirebileceğinden daha fazla yük yüklememektedir. Bu nedenle başka yerlerde olduğu gibi deneylerde de hayvanlara yapılan muamelelerde belirli sınırlamaların olduğunu vurgulamak gerekir.

Bu sınırlandırmaların başında hayvanlara merhamet gösterilmesi, eziyet edilmemesi, gücü üstünde çalıştırılmaması ve kötü söz dahi söylenilmemesi gelir. Hz. Peygamber'in (s.a.v) süt sağımında tavsiye ettiği gibi deney esnasında da hayvanlara zarar vermemeye, onlara acı çektirmemeye dikkat edilmelidir.

Ayrıca hayvan deneyleri bir ihtiyaca binaen gerçekleştirilmeli, keyfi sebeplerden ötürü hayvanlara eziyet veren deneyler yapılmamalıdır. Aynı şekilde deney yapılırken mümkün olduğu ölçüde en az sayıda hayvan ile deney yapılmalı, gereksiz yere daha fazla hayvan kullanılmamalı ve yerine ikame edilecek başka bir alternatif söz konusu olduğunda bu alternatifler denenmelidir. Son

.....

42 İz b. Abdüsselâm, Kavâidü'l-ahkâm fi mesâlihi'l-enâm, I, 141.

olarak, bu ilkeler ışığında deneylerde hayvanların suistimale maruz kalmaması için bu konuda gerekli yasal düzenlemeler yapılmalıdır.

Kaynakça

- Abdullah Mezru, Ahkamu't-Tecarubi't-Tıbbiyye alâ Hayvân ve'l-İnsân, Suud Kralı Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, 1428 hicri.
- Babertî, Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed Baberti, 786/1384, *el-İnâye fî şerhi hidâye*, thk. Ömer b. Mahrûs, Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007), III, 276-285.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*, Beyrut: Ale-mu'l-Kutup, 1983.
- Büceyrimî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer, *Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-Hatîb*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1398/1978.
- Desûkî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Arafe, *Hâşiyetü'd-Desûkî alâ şerhi'l-kebir*, (.y.: Dâru'l-Fikr, t.y..
- Hüseyin Esen, İslam Hukuku Açısından Hayvanlar, İzmir: Can Matbaa, 2013.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed v.dğr., Kahire: Müessesetü Kurtuba; Mektebetü'l-Evlâdi's-Şeyh li't-Tûras, 1421/2000.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 4. bs., (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1419/1999).
- İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed Makdisî Râmînî İbn Müflih, 763/1362, *Kitâbü'l-Fûru'*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, 4. bs., Beyrut : Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid: fehâris*, thk. Ali Muhammed Muavvez, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- İz b. Abdüsselâm, Kavâidü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm, thk. Mahmud b. et-Telâmiz eş-Şenkitî, Beyrut: Dâru'l-Mearif, ty.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, thk. Muhammed Adnan b. Yasin Derviş, Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabiyye, 1998.
- Malik, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Malik b. Enes, el-Muvatta', Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1992.
- Maverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdî, 450/1058, *el-Havi'l-kebir hüve Şerhu Muhtasari'l-Müzeni*, tahkik ve talik Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994/1414.

- Merginânî, Ebu'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, (el-Înâye içerisinde). thk. Ömer b. Mahrûs Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Meccüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li ta'lîl el-Muhtâr*, thk. Muhammed Adnan Derviş, Lübnan: Dâru'l-Erkam, t.y.
- Mohsin Ebrahim Abul Fadl, *Organ Transplant, Euthanasia, Cloning, and Animal Experimentation, an Islamic View*, The Islamic Foundation, 2001.
- Muhammed b. Ahmed Uleyş, *Minehu'l-celîl şerhu muhtasari Siydi Halil*, Beyrut, 1409/1989.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necip el-Mutiî, Cidde: MEktebetu'l-İrşâd, ty.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevi, 676/1277, *Sahihi Müslim bi şerhi'n-Nevevî, el-Minhac fi şerhi Sahihi Müslim b. Haccac*, Müessisetu Kurtuba, 1991.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, 606/1210, *Tefsir-î-Kebîr (Mefâtihi'l-Gayb)*, trc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, İstanbul: Huzur Yayınları, 2013.
- Rekâdî Ahmed, *Riayetu'l-Hayvân*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Vehrân Üniversitesi 2013.
- Sabri Erturhan, "Hayvan Öldürme İle İlgili Fikhî Hükümler", *Bilimname XVII*, 2009/2, 102-107.
- Şamil Dağcı, "İşkence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Ankara: TDV Yayınları, 2001, 23: 429-433.
- Şirbinî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. Muhammed Muhammed Tamir, Şeyh Şerif Abdullah, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

Dizin

3R, 94, 107, 112, 126, 130, 146, 148
5R, 107, 149

Abdullah el-Mezru', 160
Agresyon, 131-132, 137
Alzheimer hastalığı, 94
Amlodipin, 95
Anti-viviseksiyonist, 146
Antroposantrist, 16, 18
Antroposentrik, 42-43, 172
Aquina'lı Thomas, 15, 25-26, 145
Aristoteles, 15-16, 25-27

Biyoçeşitlilik, 155
Biyolojik anlamlılık, 124
Biyolojik hayvan modelleri, 114
BM Gıda ve Tarım Örgütü, 156
Brachiosefalik sendrom, 136
Budist vegan:, 151
Buhutî, 171

Contergan, 90

Çiçek hastalığı (smallpox), 91
Çocuk felci (Polio), 91

Descartes, 16-17, 27-28, 145
Deutero Jesaja, 13
Dış geçerlilik, 124
Düsseldorf Vampir, 85

Epikur, 14, 25
Epilepsi, 94, 97, 144
Etki büyüklüğü, 115-119
Etoloji, 128

Fahreddin Râzî, 161, 174
Flehmen hareketi, 134
Fruitaryan, 151

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 106

Hacı Bektaş-ı Veli, 62
Ham vegan, 151
Hammurabi Kanunları, 145
Hayvan Deneyleri Etik Kurulları, 146
Hayvan Deneyleri Merkezi Etik Kurulu (HADMEK), 107
Hayvan Deneyleri Yerel Etik Kurulları (HADYEK), 107
Hayvan Hakları, 6, 8-9, 18, 31, 43, 67-69, 71-73, 75-77, 79-81, 83-87, 93, 99, 101-103, 105, 145-150
Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi, 105, 146
Hayvan nakilleri, 134
Hayvan refahı, 9, 83, 107-108, 127-129, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 146, 155
Hayvanlara İnsancıl Davranma Yasası, 105
Hayvanları Koruma Kanunu, 83-84, 106, 138
Heparin, 95
Hesiod, 14, 18, 25, 29
Hz. Ali, 62-63, 65

Immanuel Kant, 19, 29-30, 145

İbn Kesir, 161-162, 173
İç geçerlilik, 123
İdiyopatik öfke saldırısı, 137
İmam Huseyn, 65
in vivo araştırmalar, 131
İncil, 12, 14-16, 145
İnsan dışı primatlar, 99

- İnsan Genom Projesi, 96
İzz b. Abdisselam, 171
- Jain vejetaryan, 151
Jeffrey Dahmer, 86
Jeremy Bentham, 17, 28, 145-146
- Kanibalizm, 127, 131
Katherine Perlo, 31, 47
Kaynak denklemi, 119-120, 125
Kecia Ali, 31, 34, 36, 47, 50
Kompulsif bozukluk, 137
Körleme, 112, 120-121
Kornea, 97
Kurban, 12, 35-36, 42, 64-65, 70, 74-75, 143, 154, 157, 165
- Lakto-vejetaryan, 151
Levotiroksin, 95
- Makrobiotik vegan, 151
Maverdî, 166-168, 173
Metformin, 95
Mohsin Ebrahim, 160, 170, 174
Muhammed Mehdi Naderî, 160
Müsle, 170
- Nimfomani, 134
- Omeprazol, 95
Osborne, 42, 44, 57, 60
Otomutilasyon, 137
Ovo-vejetaryan, 151
- Paskalya kuzusu, 65
Penisilin, 95-96
Pesetaryan, 151
Peter Singer, 18, 28-29
Pilot çalışma, 115
Pir Sultan Abdal, 62
Platon, 15-16, 26
Pollo-pesetaryan, 151
Pollotaryan, 151
- Power analizi, 116, 125
prokaryot genomu, 96
- Psikojenik dermatoz, 137
Râbiâ el-Adaviyye, 36, 45
Ramipril, 95
Randomizasyon, 112, 120-121, 123
Reduction, 94, 126, 131, 147
Refinement, 94, 147
Replacement, 94, 131, 146
Responsibility, 24, 29-30, 54, 94, 112, 149
Richard Foltz, 31, 47
Ruminasyon, 134
- Salbutamol, 95
Saldırganlık davranışı, 137
Sayd, 67, 72-76, 78, 162, 164-165
Seaboard Corporation, 39, 54
Simvastatin, 95
- Tamoksifen, 96
Temozolamid, 95
Teratojenite, 97
Thalidomid, 90
Thomas Aquinas, 15, 25-26
Tiroid Hormonu, 95
Toksoplazmozis, 138
Tony Milligan, 38, 53
Tüberküloz (verem), 95
- Vedûd, 61
Vegan, 42-43, 57-58, 101, 103, 151, 158
Vejeteryan, 151
Vesm, 171
Viviseksiyon, 159
- Yaban, 62, 84, 87
Yaşam hakkı, 86-87
Yükseltilmiş artı labirent testi, 129
- Zebra balığı, 95-96
Zenginleştirme materyali, 132
Zorunlu yüzme testi, 130

Hayvan Etiği

Editörler

M. İhsan Karaman
Seyit Ankaralı
Tuncay Sandıkçı

Hayvan Etiği

KARAMAN | ANKARALI | SANDIKCI

İSAR
YAYINLARI

İSAR
YAYINLARI

Hayvan Etiği

İnsan ve hayvanın birlikte yaşamı insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanoğlu, kâinatın bir parçası ve ekolojik dengenin önemli bir unsuru kabul edilen hayvanlardan, beslenme, giyinme ve ulaşım başta olmak üzere, birçok alanda eskiden beri faydalanmaktadır. Bu ilişki ağı günümüzde, özellikle son iki yüzyılda, tıp alanında insan sağlığıyla ilgili deneyleri de içine alacak şekilde genişlemiştir.

İSAR Tıp ve Ahlak Çalışma Grubu, ilk günden bu yana geçen 10 yıl zarfında, belirlediği temel alanlarda, hem teorik hem pratik birikimi, hem ulusal hem uluslararası müktesebatı ilgililerin huzuruna getiren çok önemli ve kapsamlı toplantılar, çalıştaylar, sempozyumlar ve paneller düzenlemiştir. Bu çalışmaların birçoğu, İSAR Yayınları arasında kitaplaştıırılarak literatüre kalıcı olarak kazandırılmıştır. Bu bağlamda, 9 Şubat 2019'da grubumuz tarafından düzenlenen "Hayvan Etiği Çalıştayı"nda ise, tıp araştırmalarında çok önemli bir yer teşkil eden ve dünyada da giderek daha büyük bir duyarlılıkla değerlendirilen hayvanların deneysel kullanımı olgusundan hareketle "dini, felsefi, ahlaki, hukuki" yönleriyle hayvanlarla ilişkilerimiz ele alınmış, Batı dünyasında "animal ethics" başlığı altında ciddi bir hacme ulaşan hayvan etiği literatürüne mütevezi de olsa bir katkı sağlanmıştıır. Elinizdeki kitap, bu çalıştayı sunumları ve aynı çerçevede onlara eklenen bazı makalelerden oluşmaktadır.

Kitabı siz değerli okuyucuların tetkik nazarlarına sunarken, insanoğlunun hayvanlara bakışının nasıl olması gerektiğini veciz bir şekilde ifade eden merhum Ahmed Hamdi Akseki Hocanın şu tespitine yer vermeyi uygun buluyoruz: "Ahlak-ı İslamiyye iki şeyde hülasa olunabilir: Evamir-i ilahiyeye tazim ve inkıyâd, mahlûkata şefkat."